

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Ο αγροτικός τομέας έχει αποτελέσει, από τις απαρχές του νεοελληνικού κράτους, πρωταρχικό πυλώνα ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας. Τις τελευταίες δεκαετίες εφαρμόζονται πολιτικές συρρίκνωσης του αγροτικού τομέα και της υπαίθρου χώρας, βάσει μιας διαδικασίας βίαιης τριτογενοποίησης της οικονομίας, ακολουθώντας τα διεθνή πρότυπα της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Η υποβάθμιση του αγροτικού τομέα συμπίπτει με την ένταξη της Ελλάδας στην Ε.Ο.Κ/ Ε.Ε. Η υπαγωγή του στο πλαίσιο της Κ.Α.Π. και της ενιαίας αγοράς αλλοίωσε τον κοινωνικό του ρόλο και ελαχιστοποίησε τις προοπτικές θετικής συμβολής του στην οικονομική ανάπτυξη. Η παγκόσμια οικονομική κρίση του 2008 έπληξε βαθιά την ελληνική οικονομία και τον αγροτικό τομέα, κυρίως μέσω των πολιτικών αντιμετώπισής της. Η παρούσα εργασία εξετάζει την ιστορική και χωρική εξέλιξη του αγροτικού τομέα στην Ελλάδα και τις αιτίες υποβάθμισής του. Εν συνεχεία, η εργασία ερευνά τις επιπτώσεις της κρίσης στον τομέα, καθώς και τις προοπτικές ανάπτυξής του στο παρόν υφεσιακό περιβάλλον.

Λέξεις – Κλειδιά: αγροτικός τομέας, κρίση, Ελλάδα, Ευρωπαϊκή Ένωση, χωρικές ανισότητες, πολιτική αγροτικής ανάπτυξης

Abstract

The agricultural sector is very significant for the development of the Greek economy and society. In the last decades, the implemented policies have led to the large decline of the agriculture by the violent tertiarisation of the Greek economy, following the global patterns of capitalist development. The downgrading of agriculture started when Greece joined the ECU/EX. The Common Agricultural Policy and the regulations of the single market have largely affected its social role and the perspectives for positive contribution to economic development. The global economic crisis of 2008 has greatly hit the Greek economy and the agricultural sector, mainly through the policies that were implemented to face it. This thesis examines the historical and spatial evolution of the agricultural sector in Greece and the factors of its decline. It also investigates the impact of the current crisis on agriculture and the perspectives of its development in this context.

Keywords: agricultural sector, crisis, Greece, European Union, spatial inequalities, policy of agricultural development

Περιεχόμενα

ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ.....	7
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	8
1. Ο ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΤΟΜΕΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ: ΜΙΑ ΣΥΝΤΟΜΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ	11
<u>1.1 ΕΙΣΑΓΩΓΗ</u>	11
<u>1.2. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ ΤΟΥ ΤΟΜΕΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ΝΕΟ-ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΜΕΧΡΙ ΚΑΙ ΣΗΜΕΡΑ</u>	13
<i>1.2.1 ΣΥΝΤΟΜΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ ΤΟΥ ΡΟΛΟΥ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΤΟΜΕΑ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΗΠΕΙΡΟ.....</i>	13
<u>1.3 ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ ΤΟΥ ΡΟΛΟΥ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΤΟΜΕΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ</u>	18
<i>1.3.1 Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΡΟΛΟΥ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΤΟΜΕΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΣΤΗΝ ΠΡΟ-Ε.Ο.Κ ΕΠΟΧΗ.....</i>	18
1.3.1.1 ΟΙ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΣΤΟΝ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΤΟΜΕΑ: 1828-1950	18
1.3.1.2 ΟΙ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΣΤΟΝ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΤΟΜΕΑ: 1950-1980	25
<i>1.3.2 Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΡΟΛΟΥ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΤΟΜΕΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ, ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΕΝΤΑΣΗ ΤΗΣ ΣΤΗΝ Ε.Ο.Κ.....</i>	32
1.3.2.1 ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΤΗΣ ΚΑΠ.....	32
1.3.2.1.1 Η πρώτη αγροτική πολιτική της Ε.Ο.Κ.....	32
1.3.2.1.2 Οι επερχόμενες αλλαγές στην πολιτική της ΚΑΠ.....	33
1.3.2.1.3 Οι επιπτώσεις της ΚΑΠ στον ευρωπαϊκό χώρο.....	37
1.3.2.2 Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ Κ.Α.Π ΣΤΗ ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΤΟΜΕΑ.....	39
1.3.2.2.1 Οι πρώτες μεταβολές στο αγροτικό τοπίο κατά την ένταξη της Ελλάδας στην Ε.Ο.Κ: 1980-2000.....	39
1.3.2.2.2 Οι πρόσφατες μεταβολές στο αγροτικό τοπίο πριν την κρίση: 2000-2007	48
<u>1.4 ΤΑ ΔΟΜΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΕΣ ΠΟΥ ΚΛΗΡΟΝΟΜΕΙ Ο ΑΓΡΟΤΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ ΣΗΜΕΡΑ.....</u>	53
1.4.1 ΔΟΜΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΤΟΜΕΑ	53
1.4.2 ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΕΣ ΠΟΥ ΑΝΑΠΤΥΣΣΟΝΤΑΙ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΤΟΜΕΑ	57
<u>1.5 ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ</u>	59
2. Ο ΡΟΛΟΣ ΚΑΙ Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΤΟΜΕΑ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ. Η ΧΩΡΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ.	61
<u>2.1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ</u>	61
<u>2.2. Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΑΓΡΟΤΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ ΣΕ ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΤΟ ΜΕΣΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ</u>	63

<u>2.3. Η ΔΙΑΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΤΟΜΕΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ</u>	72
<u>2.4 ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ</u>	81
3. Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΣΕ ΜΙΑ ΠΕΡΙΟΔΟ ΑΝΑΔΙΑΡΘΡΩΣΗΣ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΤΟΜΕΑ	83
<u>3.1 ΕΙΣΑΓΩΓΗ</u>	83
<u>3.2. Η ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ 2008: ΜΙΑ ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ</u>	84
<u>3.3 ΜΙΑ ΣΗΜΑΝΤΙΚΗ ΠΤΥΧΗ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ: ΟΙ ΕΠΙΣΤΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΚΡΙΣΕΙΣ</u>	87
<u>3.4 ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΣΤΟΝ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΤΟΜΕΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ</u>	94
<i>3.4.1 Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΑΞΙΑΣ ΤΗΣ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ</i>	94
<u>3.4.2 Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ ΤΙΜΩΝ ΤΩΝ ΑΓΡΟΤΙΚΩΝ ΕΙΣΡΟΩΝ ΚΑΙ ΕΚΡΟΩΝ</u>	96
<i>3.4.3. Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΟΣ</i>	101
<i>3.4.4 Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ ΜΕΓΕΘΟΥΣ ΤΩΝ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΕΩΝ</i>	102
<i>3.4.5 Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ</i>	103
<i>3.4.6 Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΒΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΠΡΑΚΤΙΚΗΣ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ</i>	107
<u>3.5 ΟΙ ΝΕΕΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ</u>	108
<i>3.5.1 ΜΝΗΜΟΝΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ</i>	109
<i>3.5.1.1 ΑΡΧΙΚΕΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ ΜΕΣΩ ΤΟΥ 1ΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ 2ΟΥ ΜΝΗΜΟΝΙΟΥ</i>	110
<i>3.5.1.2 ΟΙ ΠΡΟΣΦΑΤΕΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ ΜΕΣΩ ΤΟΥ 3ΟΥ ΜΝΗΜΟΝΙΟΥ</i>	117
<i>3.5.2 ΟΙ ΠΡΩΙΜΕΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ ΤΗΣ Κ.Α.Π 2014-2020</i>	118
<u>3.6 ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΕΣ ΣΤΟ ΤΟΠΙΟ ΤΗΣ ΑΠΟΔΙΑΡΘΡΩΣΗΣ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΤΟΜΕΑ</u>	120
<i>3.6.1. ΚΙΝΗΣΕΙΣ ΩΦΕΛΕΙΑΣ ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΕΓΧΩΡΙΟΥΣ ΠΑΡΑΓΩΓΟΥΣ</i>	120
<i>3.6.1.1 ΑΠΟ ΤΟ «ΚΙΝΗΜΑ ΤΗΣ ΠΑΤΑΤΑΣ» ΣΤΗ ΓΕΝΙΚΕΥΜΕΝΗ ΑΠ'ΕΥΘΕΙΑΣ ΔΙΑΘΕΣΗ ΤΩΝ ΑΓΡΟΤΙΚΩΝ ΠΡΟΙΟΝΤΩΝ</i>	120
<i>3.6.1.2 ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΤΑΙΡΙΣΜΟΙ</i>	123
<u>3.7 ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ</u>	125
4. ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΑΝΑΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗΣ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΤΟΜΕΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ	128
<u>4.1 ΕΙΣΑΓΩΓΗ</u>	128
<u>4.2 ΠΡΟΣ ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΜΙΑΣ ΑΕΙΦΟΡΙΚΗΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ</u>	129
<i>4.2.1 ΤΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗΣ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΣΤΗΝ ΚΡΙΣΗ</i>	132
<i>4.2.2 ΑΜΕΣΕΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ ΠΡΟΛΗΨΗΣ ΤΗΣ ΠΕΡΑΙΤΕΡΩ ΣΥΡΡΙΚΝΩΣΗΣ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΤΟΜΕΑ ΣΤΗΝ ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΣΥΓΚΥΡΙΑ</i>	137

4.3 ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	139
5. ΣΥΝΟΨΗ	141
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΧΑΡΤΩΝ.....	146
BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	149

Κατάλογος Γραφημάτων

Γράφημα 1.1: Η ποσοστιαία συμμετοχή της αγροτικής Α.Π.Α στη συνολική Α.Π.Α της Ελλάδας.....	40
Γράφημα 1.2: Ποσοστιαία συμμετοχή της παραγωγής των κλάδων στη συνολική αγροτική παραγωγή.....	44
Γράφημα 1.3: Η Εξέλιξη των Τιμών των Γεωργικών Εισροών και Εκροών (2005=100).....	49
Γράφημα 1.4: Η Εξέλιξη του Γεωργικού Εισοδήματος Συγκρινόμενου με Μισθούς και Αμοιβές Άλλων Τομέων της Οικονομίας (2005=100).....	49
Γράφημα 1.5: Απασχόληση στον αγροτικό τομέα ως προς τη συνολική απασχόληση στην Ελλάδα.....	50
Γράφημα 1.6: Στοιχεία για την εξέλιξη των βιολογικών καλλιεργειών στην Ελλάδα.....	51
Γράφημα 1.7: Οι βιολογικές αγροτικές εκμεταλλεύσεις ανά κλάδο παραγωγής.....	52
Γράφημα 1.8: Αριθμός πιστοποιημένων βιολογικών αμνοεριφίων 2007 (κεφάλια).....	53
Γράφημα 2.1: Ποσοστιαία Συμμετοχή Α.Π.Α Αγροτικού Τομέα στη Συνολική Α.Π.Α.....	64
Γράφημα 2.2: Δείκτης του αριθμού των αγροτικών εκμεταλλεύσεων στην Ελλάδα και την Ε.Ε. (x 1000).....	65
Γράφημα 2.3: Απασχολούμενοι στο πλαίσιο της οικογενειακής εκμετάλλευσης (x 1000).....	69
Γράφημα 2.4: Η ημιαπασχόληση των απασχολούμενων στις καλλιέργειες (μέτρηση πολυαπασχόλησης) (x 1000).....	70
Γράφημα 2.5: Ο δείκτης Α του αγροτικού εισοδήματος (2005=100).....	71
Γράφημα 2.6: Δείκτης τιμών των παραγωγών (2000=100).....	72
Γράφημα 2.7: Ποσοστιαία συμμετοχή Α.Π.Α αγροτικού τομέα ανά περιφέρεια (NUTS II) στη συνολική Α.Π.Α της περιφέρειας.....	74
Γράφημα 2.8: Χωρική συγκέντρωση γεωργικών εκμεταλλεύσεων.....	75
Γράφημα 2.9: Το ποσοστό αγροτικών εκμεταλλεύσεων με νοικοκυριά διπλής απασχόλησης.....	77
Γράφημα 2.10: Απασχόληση στον αγροτικό τομέα ως προς τη συνολική απασχόληση.....	78
Γράφημα 2.11: L.Q. απασχόλησης πρωτογενούς τομέα.....	79

Γράφημα 2.12: C.V. κατά κεφαλήν Α.Π.Α αγροτικού τομέα.....	81
Γράφημα 3.1: Οργανική Σύνθεση και Ποσοστό Κέρδους στην ελληνική οικονομία.....	85
Γράφημα 3.2: Ρυθμός μεταβολής του ΑΕΠ στην Ελλάδα.....	86
Γράφημα 3.3: Ποσοστό ανεργίας στην Ελλάδα.....	87
Γράφημα 3.4: Ο δείκτης Τιμών Διατροφής, υπολογίζοντας ένα «καλάθι» 14 βασικών προϊόντων διατροφής.....	88
Γράφημα 3.5: Δείκτης Τιμών Διατροφής (2002-2004=100).....	89
Γράφημα 3.6: Δείκτης τιμών εμπορευμάτων του Χρηματιστηρίου Σικάγο (σε μονάδες).....	91
Γράφημα 3.7: Η Επίδραση των Βιοκαυσίμων στους Δείκτες Τιμών των Προϊόντων.....	92
Γράφημα 3.8: Το μερίδιο κέρδους της αγροτικής παραγωγής μεταξύ βιομηχανίας-εμπόρων και παραγωγών.....	93
Γράφημα 3.9: Δείκτης της αξίας της αγροτικής παραγωγής σε Ελλάδα και Ε.Ε.-27 (Βασικές Τιμές).....	94
Γράφημα 3.10: Αξία Φυτικής και Ζωικής Παραγωγής (Βασικές Τιμές).....	95
Γράφημα 3.11: Ποσοστό Α.Π.Α αγροτικού στη συνολική Α.Π.Α της χώρας.....	96
Γράφημα 3.12: Εξέλιξη Τιμών Εισροών-Εκροών (2005=100).....	97
Γράφημα 3.13: Εξέλιξη Τιμών Ενεργειακών Εισροών στον Αγροτικό Τομέα.....	97
Γράφημα 3.14: Εξέλιξη των καταναλωτικών τιμών γεωργικών και κτηνοτροφικών προϊόντων (2005=100).....	100
Γράφημα 3.15: Εξέλιξη του Αγροτικού Εισοδήματος (2005=100).....	101
Γράφημα 3.16: Το ποσοστό απασχόλησης στον αγροτικό τομέα ως προς τη συνολική απασχόληση στην Ελλάδα.....	104
Γράφημα 3.17: Η εξέλιξη των εισροών εργασίας στον αγροτικό τομέα- σύνθεση του εργατικού δυναμικού (σε 1000 Ε.Μ.Ε).....	105
Γράφημα 3.18: Εξέλιξη εισροών εργασίας στον αγροτικό τομέα.....	106
Γράφημα 3.19: Αριθμός βιοκαλλιεργητών στην Ε.Ε-15.....	107
Γράφημα 3.20: Εκτάσεις που μετατράπηκαν πλήρως σε βιολογικές (Εκτάρια).....	108

Κατάλογος Πινάκων

Πίνακας Α. Βασικοί τύποι μεταναστευτικών ροών μεταξύ περιοχών διαφορετικού βαθμού αστικότητας.....	26
Πίνακας 1.1: Το ποσοστό της συνολικής Χ.Γ.Ε. ανά τάξη μεγέθους εκμετάλλευσης (εκτάρια)	55
Πίνακας 1.2: Η Χρησιμοποιούμενη Γεωργική Έκταση (Χ.Γ.Ε) σε εκτάρια ανά εκμετάλλευση στις χώρες της Ε.Ε.....	56
Πίνακας 2.1: Χρησιμοποιούμενη Γεωργική Έκταση (Χ.Γ.Ε) σε εκτάρια ανά εκμετάλλευση στην Ε.Ε.....	66
Πίνακας 2.2: Χωρική συγκέντρωση γεωργικών εκμεταλλεύσεων ανά Νομό.....	76
Πίνακας 2.3: Οι πέντε πιο εξειδικευμένοι και οι πέντε λιγότερο εξειδικευμένοι νομοί στον πρωτογενή τομέα (δείκτης Theil με βάση την απασχόληση).....	80
Πίνακας 3.1: Η διάσταση των τιμών σε 28 είδη διατροφής (2008-2010).....	99
Πίνακας 3.2: Κατανομή αγροτικής εργασίας (Ε.Μ.Ε.) ανά οικονομικό μέγεθος εκμεταλλεύσεων (Ε.Μ.Μ.) 2007.....	103
Πίνακας Γ.1. Ποσοστό μείωσης της μισθωτής και άμισθης εργασίας.....	105
Πίνακας Γ.2. Ποσοστό μισθωτής και άμισθης εργασίας σε σχέση με το σύνολο των απασχολούμενων.....	105

Κατάλογος Χαρτών

Θ.1 ΧΩΡΙΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ (NUTS III): Οι πιο δυναμικοί και οι πιο αδύναμοι νομοί της Ελλάδας. Η συμμετοχή της αγροτικής Α.Π.Α στη συνολική Α.Π.Α. του νομού (2005-2007)	147
Θ.2 ΧΩΡΙΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ (NUTS III): Οι πιο δυναμικοί και οι πιο αδύναμοι νομοί της Ελλάδας. Η συμμετοχή του νομού στη διάρθρωση της αγροτικής απασχόλησης στην Ελλάδα (2005-2007).....	148

ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

...στην Έβρα, το θάνατο,
τη Σίβεια και τη Ματζίνα

Πριν από όλα, θέλω να πω πως χαίρομαι που πρόλαβα να φοιτήσω στο αρτιμελές ελληνικό δημόσιο πανεπιστήμιο (με τις όσες παθογένειές του), γιατί μέσα σε αυτό πέραν της γνώσης, πήρα μαθήματα ζωής και δημοκρατίας και πραγματικά εξοργίζομαι με την κατάσταση στην οποία το αποχαιρετώ. Με βάση το παραπάνω, θα ήθελα να εκφράσω την αμέριστη συμπαράστασή μου στον αγώνα των διοικητικών υπαλλήλων (και όχι μόνο) του πανεπιστημίου, που λαμβάνει χώρα στην παρούσα περίοδο, που σήμερα ζουν με τον τρόπο της απόλυσης και να ευχαριστήσω όλους όσους αυτά τα χρόνια αγωνίστηκαν για να μην έρθουν τα πράγματα σε αυτό το σημείο, εντός και εκτός πανεπιστημίου.

Το τέλος της παρούσας διπλωματικής εργασίας σηματοδοτεί το τέλος της φοιτητικής μου πορείας και είναι αποτέλεσμα του ότι μπορεί να αποκόμισα, και σε κάθε επίπεδο από αυτά τα 6 χρόνια φοίτησης. Συνεπώς θα ήταν μερικό και άδικο να ευχαριστήσω μόνο όσους εμπλέκονται στο τελικό αποτέλεσμα, καθώς ουσιαστικά είναι πολύ περισσότεροι.

Καταρχάς, έχω την ανάγκη να ευχαριστήσω θερμά την καθηγήτριά μου, κυρία Μαρί-Νοέλ Ντυκέν, για την εξαιρετικά πολύτιμη συμβολή και υποστήριξή της στην ανάπτυξη αυτού του θέματος και την ενδελεχή επίβλεψή της κάθε βήματος της εργασίας. Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω και το Ν.Κρομμυδάκη για τις πολύτιμες συμβουλές του πάνω στην ανάπτυξη του θέματος.

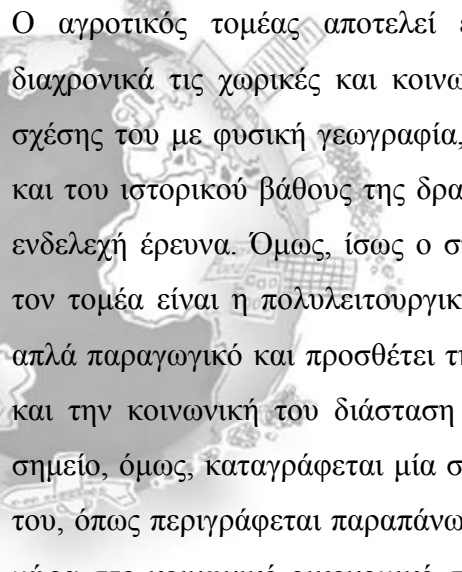
Στη συνέχεια, ευχαριστώ την οικογένειά μου (στην οποία και αφιερώνεται δικαίως η εργασία) για την απίστευτη υποστήριξή τους σε κάθε μου επιλογή όλα αυτά τα χρόνια, για την στήριξη των σπουδών μου, αλλά και τη απερίγραπτη φροντίδα τους, κατά την εξαιρετικά δύσκολη περίοδο της συγγραφής αυτής της διπλωματικής. Σε αυτό το σημείο, ευχαριστώ ιδιαίτερα τη Σίλεια, για την φοβερή επιμέλεια του εξωφύλλου της εργασίας.

Την πιο εξέχουσα θέση σε όλο το φάσμα της φοιτητικής μου ζωής έχουν η Ε. Σαμαρά, η Υ. Γρίνιου, ο Κ. Πουτουρούδης, η Γ. Τσιγκαροπούλου, με τους οποίους μοιραστήκαμε σχεδόν τα πάντα, όλα αυτά τα χρόνια, τους έχω μέσα στην καρδιά μου και τους ευχαριστώ. Στην παρούσα φάση της συγγραφής, ευχαριστώ πολλαπλά την Ευτυχία, που βάσει του χρόνιου καταμερισμού εργασίας στη «συνεργασία» μας, επιμελήθηκε τους χάρτες της εργασίας, αλλά και τη Γιώτα για την απίστευτη δοτικότητα της και τη φιλοξενία της, όλο αυτό το διάστημα.

Επιπλέον, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους αγαπημένους μου (τέως και νυν) συναδέλφους και φίλους Μ. Φωτοπούλου, Φ. Μπακρατσά, Θ. Σούκο, Α. Λινάρδου, Β. Γεωργάλη, Β., τους μεγαλύτερους «δασκάλους» μου, με τους οποίους μοιραστήκαμε κοινούς προβληματισμούς, κοινούς αγώνες, κοινές αναζητήσεις για το αντικείμενο σπουδών μας. Θα έλεγα πως αυτοί οι άνθρωποι είναι και οι ηθικοί αυτουργοί αυτής της εργασίας και τους ευχαριστώ πολύ.

Τέλος, θέλω να πω, όχι ένα, αλλά πάρα πολλά ευχαριστώ, που είναι και λίγα, στον αγαπημένο μου Ν. Καπιτσίνη, για την απερίγραπτα σημαντική συμβολή του στις κοινωνικές και ακαδημαϊκές αναζητήσεις μου, για την υπεράνθρωπη στήριξη, και φροντίδα που μου προσέφερε, σε κάθε δύσκολη στιγμή της ζωής μου και καθημερινά.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο αγροτικός τομέας αποτελεί έναν παραγωγικό κλάδο, που έχει απασχολήσει διαχρονικά τις χωρικές και κοινωνικές επιστήμες, εν μέρει, εξαιτίας της γραμμικής σχέσης του με φυσική γεωγραφία, τον υλικό χώρο της δραστηριοποίησης του, καθώς και του ιστορικού βάθους της δραστηριότητας, που επιτρέπει συγκριτικές μελέτες και ενδελεχή έρευνα. Όμως, ίσως ο σημαντικότερος λόγος για την ενασχόληση με αυτόν τον τομέα είναι η πολυλειτουργική φυσιογνωμία του ρόλου του, που υπερβαίνει τον απλά παραγωγικό και προσθέτει την περιβαλλοντική, τη διατροφική, την αναπτυξιακή και την κοινωνική του διάσταση (OECD, 2001; Bohman et al., 1999). Σε αυτό το σημείο, όμως, καταγράφεται μία σημαντική διάσταση μεταξύ της πολυσήμαντης αξίας του, όπως περιγράφεται παραπάνω, και των όρων ανάπτυξής του, όπως αυτή λαμβάνει χώρα στο κοινωνικό-οικονομικό σύστημα του καπιταλισμού. Υπό το εν λόγω πρίσμα, καταγράφεται πως ο εν λόγω κλάδος συγκεντρώνει τα μακράν χαμηλότερα εισοδήματα, σε παγκόσμια κλίμακα, γεγονός που προσθέτει έναν επιπρόσθετο λόγο διερεύνησης του αγροτικού πεδίου.

Η παρούσα εργασία αποτελεί μια προσπάθεια προσέγγισης του λεγόμενου αγροτικού “ζητήματος”, υπό το χωρικό υπόβαθρο της μεσογειακής Ελλάδας και υπό την ενδιαφέρουσα χρονική συγκυρία της πρόσφατης κρίσης. Αφορμή για την επιλογή του εν λόγω θεματικού πεδίου υπήρξε το εμπειρικό απόφθεγμα της αδικαιολόγητης υποβάθμισης του κοινωνικό-οικονομικού ρόλου του αγροτικού τομέα κατά τα τελευταία είκοσι χρόνια, σε μία χώρα που διαθέτει αδιαμφισβήτητα συγκριτικά πλεονεκτήματα (ποιότητα εδάφους, κλιματολογικές συνθήκες, πολιτισμικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά) ως προς την ανάπτυξή του. Από την άλλη, η επιλογή της χρονικής συγκυρίας σχετίζεται με το γεγονός πως μια σειρά επιστημονικών μελετών έχουν βοηθήσει στην εμπέδωση των δραματικών επιπτώσεων της κρίσης στους αστικούς τομείς της οικονομίας, την ίδια στιγμή που για τον εν λόγω τομέα δεν υπάρχει πληθώρα αναλύσεων. Εν τέλει, ο βασικός σκοπός είναι η τοποθέτηση του ρόλου του αγροτικού τομέα στην ελληνική κοινωνικό-οικονομική πραγματικότητα, κατά τη σημερινή υφεσιακή συγκυρία, διερευνώντας την ιστορική και χωρική του εξέλιξη που διαμορφώνει τα βασικά χαρακτηριστικά και τις προβληματικές του. Επίσης, βάσει της παραπάνω ανάλυσης επιθυμείται η διερεύνηση κατευθύνσεων, με σκοπό την ανασυγκρότησή του, με γνώμονα τις κοινωνικές ανάγκες.

Το περιεχόμενο της εργασίας έχει χωριστεί σε πέντε κεφάλαια, τα οποία περιλαμβάνουν, πέραν της θεματικής ανάλυσης, την ακολουθούμενη ερευνητική μεθοδολογία, τη διευκρίνιση των κεντρικών ερωτημάτων, και εν τέλει τη θεματική κατακλείδα.

Το πρώτο κεφάλαιο, μέσα από μία κατά βάση βιβλιογραφική ανάλυση, αποτελεί μία ανασκόπηση στην ιστορική και χωρική εξέλιξη του τομέα και των πολιτικών που προωθήθηκαν, από τις αρχές του νεοελληνικού κράτους μέχρι και το χρονικό όριο της εκδήλωσης της κρίσης (2007). Στο εν λόγω κεφάλαιο εξετάζεται η εξέλιξη του κοινωνικό-οικονομικού ρόλου, των δομικών χαρακτηριστικών και προβληματικών κατά τη διαμόρφωση του αγροτικού τομέα.

Το δεύτερο κεφάλαιο, μέσα από την ακολουθία περιγραφικής στατιστικής, εισέρχεται σε βάθος στο ζήτημα της εξέλιξης των χωρικών ανισοτήτων, με άξονα τον εν λόγω τομέα, στο χρονικό διάστημα 1980-2007. Πιο συγκεκριμένα, εξετάζεται, η συμβολή του αγροτικού τομέα στην περιφερειακή ανάπτυξη, και η χωρική και συγκριτική περιγραφή της ανάπτυξης του τομέα μεταξύ της Ελλάδας και του συνόλου των κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε εθνικό διαπεριφερειακό επίπεδο, ενώ υπάρχει και στοιχειώδης σύγκριση μεταξύ μικρότερων χωρικών ενοτήτων.

Το τρίτο κεφάλαιο προσεγγίζει την εξέλιξη του τομέα στην περίοδο της κρίσης, μέσα από την ανάλυση της φυσιογνωμίας της σημερινής κρίσης, τη διάστασή της στην ελληνική περίπτωση, των προωθούμενων κατευθύνσεων προς τον αγροτικό τομέα και συνολικά την ανάπτυξη, στο παρόν υφεσιακό περιβάλλον. Η ανάλυση πραγματοποιείται, τόσο με ποσοτικούς δείκτες, αλλά κυρίως με τη χρήση πλούσιου ενημερωτικού υλικού, εξαιτίας της έλλειψης σημαντικού αριθμού επιστημονικών μελετών σε αυτή την αρχική φάση της κρίσης.

Το τέταρτο κεφάλαιο αποτελεί μία προσπάθεια χάραξης κατευθυντήριων γραμμών για την ανασυγκρότηση του τομέα, μέσα στο πλαίσιο της κρίσης. Η εν λόγω προσπάθεια θέτει στο επίκεντρο την έννοια του *ρεαλιστικού*, με δύο τρόπους. Το ρεαλιστικό, με βάση την ρεαλιστική επίτευξη της ανάπτυξης του τομέα, με αειφορικό προσανατολισμό. Η δεύτερη προσέγγιση του *ρεαλιστικού* σχετίζεται με τις προοπτικές που δίνει το σημερινό πολιτικό πλαίσιο για τη χάραξη μιας τέτοιας πολιτικής.

Το **πέμπτο κεφάλαιο** δίνει μία συνοπτική και μερική εικόνα της ανάλυσης που προηγήθηκε, εξάγοντας τα συμπεράσματα, αξιολογώντας τις αδυναμίες της εργασίας και δίνοντας προτάσεις για μελλοντική έρευνα.

Τέλος, λαμβάνοντας υπόψιν την πολυπλοκότητα του αγροτικού ζητήματος, σημειώνεται πως η εν λόγω εργασία φιλοδοξεί να αποτελέσει ένα υπόβαθρο για σχετικές μελλοντικές έρευνες, με βάση τις νέες εξελίξεις που θα φέρει στο προσκήνιο η κρίση και οι πολιτικές αντιμετώπισής της στην Ελλάδα, καθώς και την ανάλογη αντίδραση του αγροτικού πληθυσμού.

1. Ο ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΤΟΜΕΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ: ΜΙΑ ΣΥΝΤΟΜΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ

1.1 ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το παρόν κεφάλαιο αποτελεί μία προσπάθεια προσέγγισης του αγροτικού ζητήματος στην Ελλάδα, ακολουθώντας την ιστορική του πορεία από τις απαρχές του νεοελληνικού κράτους μέχρι και σήμερα. Με αυτό τον τρόπο, διατείνεται ότι θα τοποθετήσει τον αγροτικό κλάδο στις διαρκώς μεταβαλλόμενες κοινωνικό-οικονομικές συνθήκες του κράτους από τα τέλη του 19ου μέχρι και τις αρχές του 21ου αιώνα, βασίζοντας τα στοιχεία του στην πλούσια βιβλιογραφία που προβληματίζεται πάνω σε αυτή την εξέλιξη, από τη δεκαετία του 1970 μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 2000. Κατ' επέκταση, στην παρούσα φάση της εργασίας επιλέγεται να αναλυθούν συνοπτικά, οι καθοριστικές αστικές πολιτικές ενσωμάτωσης του αγροτικού κόσμου στο υπάρχον κοινωνικό σύστημα, συνοδευόμενες πάντα από το γενικό ιστορικό πλαίσιο της εκάστοτε εποχής, καθώς και από την εκάστοτε υπεύθυνη αρχή για την άσκηση πολιτικής. Μέσω αυτής της ανάλυσης επιχειρείται να εξαχθούν τα δομικά στοιχεία που κληρονομεί ο αγροτικός τομέας στο σήμερα, καθώς και οι προβληματικές που απορρέουν από τη λεγόμενη ως ιδιάζουσα φυσιογνωμία της ελληνικής περίπτωσης.

Σε αρχική φάση, επιλέγεται να προσεγγιστεί συνοπτικώς, η σπουδαιότητα του αγροτικού τομέα στην ανθρώπινη ιστορία και επομένως ο κυρίαρχος ρόλος του μέσα στο κοινωνικό-οικονομικό πλαίσιο των προγενέστερων του σύγχρονου καπιταλισμού κοινωνικών συστημάτων και μορφωμάτων. Με αυτό τον τρόπο, ουσιαστικά εξηγείται πως ο εν λόγω τομέας τίθεται ως βασικός για τη ανάπτυξη του νεαρού καπιταλισμού, ο οποίος και θα τον ενσωματώσει με τέτοιο τρόπο, ώστε να στηρίξει τους νέους αστικούς τομείς του βιομηχανικού και χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου. Πιο συγκεκριμένα, κάνοντας αναφορά στα χαρακτηριστικά των γαιοκτητικών συστημάτων της ευρωπαϊκής φεουδαρχίας, καταλήγουμε σε αυτά των ανατολικών συστημάτων που κυριαρχούσαν και στο γεωγραφικό χώρο της σημερινής επικράτειας της Ελλάδας. Σημαντικό κρατούμενο των εν λόγω στοιχείων θεωρείται η προσέγγιση για τη συμβολή του, κατά το σήμερα υποβαθμισμένου, αγροτικού τομέα στη γέννηση και την ανάπτυξη του παρόντος κοινωνικού συστήματος, γεγονός που τον θέτει ως ένα κλάδο άξιο προς διερεύνηση.

Στη συνέχεια, έχοντας προσεγγίσει χρονικά και χωρικά τα προυπάρχοντα γαιοκτητικά συστήματα που αφορούν το νεοσύστατο ελληνικό κράτος, προσπαθείται η περιγραφή του ρόλου που ανατέθηκε στον αγροτικό κλάδο μέχρι να περάσουμε επίσημα στο σύγχρονο αστικό ελληνικό κράτος. Με λίγα λόγια, γίνεται σύντομη ανασκόπηση στις κομβικές αγροτικές μεταρρυθμίσεις του 19ου και 20ου αιώνα, τους σκοπούς τους, καθώς και την εναλλαγή των ιθυνόντων για την άσκηση αγροτικής πολιτικής.

Προς διευκόλυνση της παραπάνω ανάλυσης, καθώς και την πιο συγκεκριμένη υπόδειξη των εκάστοτε πολιτικών, χωρίζεται η μακρόχρονη εξεταζόμενη περίοδος σε δύο υποπεριόδους, με βάση την αισθητή διαφοροποίηση των πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών. Η πρώτη περιλαμβάνει το διάστημα που εκφράζεται από τις αρχές του νεοελληνικού κράτους, μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 1970. Πρόκειται για μια μακρά περίοδο στην οποία το ελληνικό αστικό κράτος σταδιακά –υπό σημαντικές εθνικές και διεθνείς διαταραχές - διαμορφώνεται για να αποκτήσει τελικά τη σημερινή του μορφή και δομή. Η άσκηση της αγροτικής πολιτικής αποτελεί αρμοδιότητα της κεντρικής διοίκησης του ελληνικού κράτους, καθώς ο ρόλος του αγροτικού τομέα κρίνεται σπουδαίος για την εποχή, τόσο για την κοινωνική συνοχή του μόνιμα ασταθούς πολιτικά κλίματος, καθώς και για την εκκίνηση της ανάπτυξης των αστικών τομέων της οικονομίας στην Ελλάδα.

Η δεύτερη υποπερίοδος συνίσταται από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 μέχρι και το 2007, δηλαδή προτού «ξεσπάσει» η παγκόσμια δομική κρίση του καπιταλιστικού κοινωνικό-οικονομικού συστήματος. Το εν λόγω διάστημα, εκφράζει μια εποχή μεγαλύτερης πολιτικής σταθερότητας και κοινωνικής αλλαγής, παράλληλα με τις ταχύτατες πολιτικές διεργασίες της ίδρυσης και της διεύρυνσης της νέας ευρωπαϊκής υπερεθνικής οντότητας, της Ε.Ο.Κ. Επομένως, η περίοδος στιγματίζεται από την ένταξη του ελληνικού κράτους - ως 10ο μέλος- στην ευρωπαϊκή υπερεθνική οντότητα της Ε.Ο.Κ. το 1981, στην οποία και ανατίθεται πλέον η άσκηση αγροτικής πολιτικής (και όχι μόνο), από την πολιτική αναβάθμισή της στη λεγόμενη Ε.Ε. τη δεκαετία του 1990, καθώς και το άνοιγμά της στις χώρες της Κ.Α.Ε., αλλά και την ίδρυση της Νομισματικής Ζώνης του Ευρώ τη δεκαετία του 2000. Ο ρόλος του αγροτικού τομέα, κατά την τελευταία περίοδο, όπως θα δούμε αναλυτικά στη συνέχεια, παρακμάζει και περιθωριοποιείται, προς όφελος της ανάπτυξης των αστικών τομέων της οικονομίας και δη του τριτογενή.

Με βάση την παραπάνω ιστορική αναδρομή του ρόλου του αγροτικού τομέα θα εξαχθούν δύο βασικές παράμετροι για την διεκπεραίωση της εργασίας. Η πρώτη είναι κωδικοποίηση των δομικών χαρακτηριστικών που στοιχειοθετούν το ιδιάζον ελληνικό αγροτικό ζήτημα και τα οποία διαμορφώνονται στα θεμέλια του ελληνικού κράτους και στιγματίζουν την ανάπτυξη του μέχρι και τα τέλη του 20ου αιώνα. Παράλληλα, φροντίζεται να εντοπιστούν και νέα χαρακτηριστικά που συνοδεύουν τις ανάγκες του καπιταλισμού, που εντοπίζονται κυρίως στις δεκαετίες του 1990 και 2000. Η δεύτερη παράμετρος συνίσταται στις προβληματικές, δηλαδή στις επιπτώσεις που διαμορφώνονται για τον αγροτικό πληθυσμό αλλά και το σύνολο της κοινωνίας, αναφορικά με το ρόλο που του ανατέθηκε από τις εκάστοτε αστικές πολιτικές.

Με βάση τα παραπάνω, γίνεται αντιληπτό πως το παρόν κεφάλαιο αποτελεί τη βάση, όσον αφορά την κατανόηση και την αποτίμηση των ασκούμενων οικονομικών και χωρικών πολιτικών σε εθνική κλίμακα, για την εξαγωγή συμπερασμάτων πάνω στο αγροτικό ζήτημα κατά την παρούσα περίοδο της κρίσης στην Ελλάδα. Η ιστορική αναδρομή του ρόλου και της συμβολής του αγροτικού τομέα στην ελληνική κοινωνία και οικονομία θα αποτελέσει σημαντικό εργαλείο ανάγνωσης της χωρικής διάστασης των παραπάνω φαινομένων στα διάφορα τμήματα του ανομοιογενή ελλαδικού χώρου, αποτελώντας συνδετικό κρίκο με το επόμενο κεφάλαιο. Επιπλέον, τόσο τα δομικά χαρακτηριστικά του αγροτικού, όσο και οι προβληματικές που θα εξαχθούν στη συνέχεια, θα αποτελέσουν σημεία αναφοράς για όλα τα επόμενα κεφάλαια και βάσει αυτών θα αναζητηθούν οι προοπτικές και ο νέος ρόλος του αγροτικού τομέα στην Ελλάδα στην σημερινή εποχή της κρίσης.

1.2. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΤΟΜΕΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ΝΕΟ-ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΜΕΧΡΙ ΚΑΙ ΣΗΜΕΡΑ

1.2.1 ΣΥΝΤΟΜΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ ΤΟΥ ΡΟΛΟΥ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΤΟΜΕΑ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΗΠΕΙΡΟ

Ο αγροτικός τομέας αποτελεί ένα διαχρονικά κρίσιμο πυλώνα της κοινωνικής και οικονομικής πραγματικότητας. Η ανάπτυξη της αγροτικής δραστηριότητας στην ανθρώπινη ιστορία υπήρξε πρωταρχική και κρίνεται ως αναγκαία, διότι αποτελεί το όχημα εξασφάλισης βασικών διατροφικών ειδών και επομένως, προϋπόθεση για την αναπαραγωγή του ανθρώπινου πληθυσμού. Εξ' αυτής της πρωταρχικής ανάγκης, ο άνθρωπος καταλαμβάνει τον αγροτικό χώρο, με στόχο να καθυποτάξει τη φύση,

αξιοποιώντας διάφορες διαχειριστικές πρακτικές και τελικά να διαμορφώσει ένα λειτουργικό περιβάλλον που θα του επιτρέψει να επιβιώσει (Ανθοπούλου & Γούσιος, 2007). Επομένως, η αγροτική δραστηριότητα αποτελεί βασική ανθρώπινη ανάγκη και έτσι, θεωρείται υποχρεωτικά παράλληλη με την ανθρώπινη ιστορία, έχοντας διαδραματίσει τον πυρήνα των, προγενέστερων του καπιταλισμού, κοινωνικών συστημάτων, ενώ στη σύγχρονη εποχή η ανάπτυξή του έχει αποτελέσει εξέχον τμήμα στις πολιτικές των κρατών καθώς και προϋπόθεση της δημιουργίας διεθνών ολοκληρώσεων.

Η προαναφερθείσα παράλληλη πορεία του τομέα με την ανθρώπινη ιστορία συνεπάγεται και την παράλληλη πορεία του με τα κοινωνικά συστήματα που διαμορφώθηκαν, μέσω της φύσης των οποίων τοποθετείται και ο αντίστοιχος ρόλος του στην κοινωνία και την οικονομία. Είναι γνωστό πως ο αγροτικός τομέας υπήρξε το παραγωγικό υπόβαθρο του φεουδαρχικού κοινωνικό-οικονομικού συστήματος, παίζοντας αναπόφευκτα πρωταγωνιστικό ρόλο στην αναπαραγωγή του. Η δομή και η φυσιognωμία του αγροτικού τομέα και χώρου μέσα στο φεουδαλικό καθεστώς, και ήδη από τα αρχαιότερα καθεστώτα, διατρέχονται από σχετική αδράνεια. Για εκατοντάδες χρόνια, τόσο τα παραγωγικά συστήματα «πολυκαλλιέργειας- κτηνοτροφίας», οι τεχνικές καλλιέργειας, οι μεταβλητές της παραγωγικότητας, το αγροτικό τοπίο, όσο και οι ισορροπίες στις έγγειες σχέσεις θεωρούνται από αμετάβλητες έως και ελάχιστα τροποποιημένες.¹

Στην Ευρώπη, η «αιώνια» νωχελικότητα του αγροτικού κόσμου διαταράσσεται, σε πρώτη φάση, προς τα μέσα του Μεσαίωνα, με την ανάδυση του εμπορίου, αλλά κατά βάση, στη Δυτική Ευρώπη κατά τον 18ο αιώνα, στην εποχή του Διαφωτισμού και των μεγάλων τεχνολογικών ανακαλύψεων. Η εν λόγω εποχή στιγματίζεται από τις αστικές επαναστάσεις, αλλά και από την Πρώτη Γεωργική Επανάσταση στην Μεγάλη Βρετανία (Ανθοπούλου & Γούσιος, 2007) θέτοντας την εκκίνηση για τα επερχόμενα

¹ “τα αγροτικά συστήματα «πολυκαλλιέργειας-κτηνοτροφίας», που αναπτύσσονται από τους Προϊστορικούς Χρόνους, παραμένουν τεχνικά σχεδόν αμετάβλητα έως και τον 18 αιώνα. Για εκατοντάδες χρόνια, τεχνικές που αναπαράγονται στο χρόνο μορφοποίησαν το αγροτικό τοπίο. Το μέγεθος και η μορφή των γεωργικών εκμεταλλεύσεων εξαρτιόνταν άμεσα από τη γονιμότητα των εδαφών, ικανή να εξασφαλίσει τις αναγκαίες παραγωγικότητες για τη συντήρηση των αγροτικών κοινωνιών. Οι ισορροπίες στις έγγειες σχέσεις, σχεδόν αμετάβλητες μέχρι τότε, διαταράχθηκαν προς τα μέσα του μεσαιώνα με την άνθιση του εμπορίου και γενικά τις οικονομικές μεταβολές καθώς και η δημιουργία της αστικής ιδιοκτησίας” (Ανθοπούλου & Γούσιος, 2007: 237)

προκαπιταλιστικά συστήματα σε όλη την Ευρώπη και επομένως τις βάσεις για νέες έγγειες σχέσεις, εισάγοντας το δικαίωμα στην ατομική (αστική) ιδιοκτησία. Ως ο πλέον αναπτυγμένος τομέας, καθώς και η βάση του παγκόσμιου εμπορίου της εποχής, συνέχισε να παίζει καθοριστικό ρόλο και στη φάση της παρακμής του φεουδαλισμού και της ανάδυσης προκαπιταλιστικών συστημάτων (Βεργόπουλος, 1975: 85). Η μαρξική ανάλυση θέλει τον αγροτικό τομέα ως την πηγή της πρωταρχικής συσσώρευσης, ενώ στηρίζεται από πολλούς θεωρητικούς² πως αποτελεί την αφετηρία της βιομηχανικής επανάστασης.

Στην ανατολική Ευρώπη, την ίδια περίπου περίοδο δημιουργούνται νέοι μηχανισμοί στο πεδίο της γεωργίας, οι οποίοι, παρά τη διακριτότητα της ανατολικής γεωργίας, μάλλον συγχρονίζονται με τις αναδυόμενες προκαπιταλιστικές δομές της τότε ευρωπαϊκής Δύσης. Στο οθωμανικό σύστημα, που αποτελούσε το βασικό εκπρόσωπο της ιδιότυπης για τα ευρωπαϊκά δεδομένα ανατολικής γεωργίας, κυριαρχούσε ήδη η κατακερματισμένη ύπαιθρος, βασισμένη στη μικροαγροτική ιδιοκτησία, την οικογενειακή εκμετάλλευση και την κοινοτική αυτοδιαχείριση, αποτελώντας μάλιστα και το δομικό στοιχείο της ισχυροποίησής του ως ένα προκαπιταλιστικό μόρφωμα, έναντι των καθαρά φεουδαλικών σχέσεων της πρώιμης εποχής της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας (Βεργόπουλος, 1975:63). Ο χωρικός, σε αυτό το σύστημα, δεσμεύεται με το κράτος με την επί μόντου σχέση και απολαμβάνει του δικαιώματος της επικαρπίας του «τεσσαρούφ», που εξασφαλίζει το “εμπράγατο, ισόβιο, κληρονομητό κα αναπαλλοτρίωτο” στην καλλιέργειά του (Βεργόπουλος, 1975: 101). Το 17ο αιώνα, όμως, στο πλαίσιο της χρόνιας κρίσης του οθωμανικού κράτους, εγγραφόμενη στη λογική της πολιτικής αποικιοποίησης³, αναδύονται νέοι προκαπιταλιστικοί κοινωνικό-οικονομικοί μηχανισμοί, που βασίζονται στην ατομική έγγεια ιδιοκτησία, τα λεγόμενα τσιφλίκια⁴ (Βεργόπουλος, 1975: 69).

² Σχετικά με τη σχέση μεταξύ βιομηχανικής επανάστασης και της συσσώρευσης που έχει προκληθεί κατά το παρελθόν μέσω της ανάπτυξης του αγροτικού τομέα έχουν τοποθετηθεί πολλοί επιστήμονες, όπως ο Γαγανάκης, ο Kuznets, ο Brasseul, ενώ σχετικές έρευνες έχουν εκπονηθεί και από εκπαιδευτικά και ερευνητικά ιδρύματα, όπως το SUP Agro_Montpellier, το INRA, το ENSAM, το CNRS, το CIRAD και το IRD.

³ “Στην περίπτωση της οθωμανικής αυτοκρατορίας έχουμε μία εντεινόμενη διάβρωση από το δυτικό καπιταλισμό, με αποτελέσματα διαλυτικά επί των οθωμανικών θεσμών και επί της ισχύος της κεντρικής εξουσίας” (Βεργόπουλος, 1975: 83)

⁴ “Το φαινόμενο των τσιφλικιών, μολονότι εμφανίστηκε ως ένα εξαιρετικό γεγονός εντός της οθωμανικής κοινωνικής δομής, αποτέλεσε πάντως τμήμα της γενικότερης κίνησης που εκδηλώθηκε κατά το 17ο και 18ο αιώνα, τόσο στη δυτική Ευρώπη (Πρβλ. τη λεγόμενη

Ο αγροτικός τομέας παραμένει θεμελιακός και κατά την ανάπτυξη του σημερινού καπιταλιστικού συστήματος. Πιο συγκεκριμένα, *“ο καπιταλισμός στηρίχθηκε και αναπτύχθηκε πάνω σε προγενέστερα κοινωνικά συστήματα και σε νέους τομείς, που δεν προσδιορίζονταν από τις σχέσεις των προγενέστερων τρόπων παραγωγής”* (Μωυσίδης, 2001). Στη συνέχεια, έχοντας αποκτήσει κυρίαρχη θέση ως κοινωνικός σχηματισμός, θέτει τον αγροτικό τομέα ως τμήμα του συνολικού καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (Βεργόπουλος, 1975: 204). Πιο συγκεκριμένα, κατά την αρχική περίοδο ανάπτυξης του αστικού κεφαλαίου, ο αγροτικός τομέας, βασισμένος στην μικροαγροτική ιδιοκτησία και την οικογενειακή εκμετάλλευση, συμβάλλει στην ανάπτυξη των εθνικών οικονομιών, μεταφέροντας διαφόρων ειδών πλεονάσματα προς τους άλλους αστικούς τομείς, με κύρια προτεραιότητα τη βιομηχανική ανάπτυξη (Kuznets, 1966). Συνοπτικά, ο ρόλος του σε αυτό το πλαίσιο ήταν καίριας σημασίας, καθώς όφειλε να διαθέτει φθηνή πρώτη ύλη και προϊόντα διατροφής στην αστική κοινωνία, διατηρώντας ταυτόχρονα σε χαμηλά επίπεδα τα πάγια έξοδα της βιομηχανίας σε εργατικούς μισθούς καθώς και τα πρώτα υλικά, ενώ παράλληλα να αποτελεί χώρο κατανάλωσης των αστικών προϊόντων (κατά Myrdal), καθώς και να παρέχει την απαραίτητη ποσότητα συναλλάγματος στα κράτη, μέσω των εξωστρεφών δραστηριοτήτων που ανέπτυξε (Μωυσίδης, 2001).

Η μεταπολεμική περίοδος, η οποία διακρίνεται από την εσωτερική τροφική ανεπάρκεια των κρατών, καθώς και από ένα νέο κύμα εξωστρέφειάς τους θα στιγματιστεί από τη λεγόμενη Δεύτερη Γεωργική Επανάσταση, η οποία θα καθορίσει το μέλλον του αγροτικού κόσμου μέχρι και την προτελευταία δεκαετία του 20ου αιώνα. Κατά την εν λόγω περίοδο, οι ρυθμοί προόδου στον αγροτικό τομέα και χώρου ολοένα επιταχύνονται και η πάλαι ποτέ φυσιογνωμία τους αλλοιώνεται, μέσω της εισαγωγής της επιστήμης στο αγροτικό πεδίο, διαμορφώνοντας τους όρους για την εκκίνηση του γενικού εκσυγχρονισμού των αγροτικών διαδικασιών και επομένως την εκχρημάτιση της παραγωγικής διαδικασίας, την υιοθέτηση του εντατικού συστήματος καλλιέργειας, με στόχο τη δημιουργία σημαντικών αγροτικών πλεονασμάτων, την συγκεντροποίηση της αγροτικής ιδιοκτησίας, πολιτικές που προωθούν εν ολίγοις το λεγόμενο

«επιστροφή στη γη», όσο και στην ανατολική (υπο τη μορφή της λεγόμενης «δεύτερης δουλοπαροικίας»). Επίσης, το ίδιο φαινόμενο εμφανίστηκε και στη Λατινική Αμερική, όπου έγινε λόγος για τα «λατιφούντια της αυτάρκειας» (Βεργόπουλος, 1975: 89)

παραγωγιστικό μοντέλο της αγροτικής παραγωγής⁵ (Ανθοπούλου & Γούσιος, 2007: 71). Οι πολιτικές αυτές στην Ευρώπη θα τεθούν ως εχέγγυο για τη δημιουργία της Ε.Ο.Κ, μέσω της θέσπισης της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής με τη Συνθήκη της Ρώμης το 1957. Στο πλαίσιο της, ο αγροτικός χώρος, αντιμετωπίζεται ως ενιαίος και ο τομέας συνολικά λειτουργεί σε συνθήκες κρατικού προστατευτισμού, μεν, αλλά στο πλαίσιο της αγοράς, δε (Μωυσίδης, 2001).

Η πετρελαϊκή κρίση του 1970 θα υποδείξει τα όρια της καπιταλιστικής ανάπτυξης, και ως αποτέλεσμα ενός κλίματος γενικού σκεπτικισμού, όσον αφορά τον τρόπο παραγωγής θα προωθηθούν νέες στρατηγικές επανατοποθέτησης του αγροτικού τομέα στο κοινωνικό σύστημα. Ο αγροτικός τομέας, προορισμένος να εγκαταλείψει ή μάλλον να αναπροσαρμόσει το “παραγωγιστικό μοντέλο” εντάσσεται στη φιλοσοφία νέων εννοιών της περιόδου, όπως η αειφόρος και βιώσιμη ανάπτυξη, στη λογική του τριπτύχου της αειφορίας: της οικονομική αποτελεσματικότητα, της κοινωνικής ισότητας και της προστασίας του περιβάλλοντος.

Στο σημερινό πλαίσιο της καπιταλιστικής παραγωγής και των αναγκών του, η αντίληψη για τον κοινωνικό και οικονομικό ρόλο του ευρωπαϊκού αγροτικού χώρου έχει αλλάξει σε σημαντικό βαθμό σε σχέση με την πρώτη περίοδο αγροτικών μεταρρυθμίσεων στην Ευρώπη. Ο εν λόγω τομέας καλείται να μειώσει το ρόλο του και να λειτουργήσει στοχευμένα προς μια κατεύθυνση στενότερης σχέσης με το βιομηχανικό κεφάλαιο, να συγκεντρωποιηθεί ιδιοκτησιακά, να στρέψει την προσοχή του προς τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας των εκμεταλλεύσεων και να επιτύχει τη διαφοροποίηση του προϊόντος του. Επιπλέον, στην εν λόγω ιστορική φάση, η Ε.Ε δηλώνει πως «ανακαλύπτει» την ύπαιθρο και την πολυλειτουργική της αξία και εγκαινιάζει τη νέα χωροκοινωνική σύνθεσή της, δηλαδή τη σχετική απομυθοποίηση της οικογενειακής καλλιέργειας, συνοδευόμενη από τη μείωση του αγροτικού πληθυσμού και του οικονομικού βάρους της δραστηριότητας. Η εν λόγω προσέγγιση βασίζεται κυρίως στην εντατικοποίηση και την επαγγελματοποίηση των καλλιεργειών, που οδήγησε τις περισσότερες χώρες της Ε.Ο.Κ/Ε.Ε στην καθοριστική μετάλλαξη του αγροτικού τομέα και της παραδοσιακής λειτουργίας της αγροτικής εκμετάλλευσης. Σημαντική

⁵ Ο Γάλλος αγροτοκοινωνιολόγος H.Mendras σημειώνει την ίδια περίοδο τους τρομερούς μετασηματισμούς στο εσωτερικό της γαλλικής αγροτικής κοινωνίας κατά την μεταπολεμική επανάσταση του αγροτικού εκσυγχρονισμού, στη μελέτη του « Το τέλος των χωρικών» το 1967 (Δαμανάκης, 1999:78)

παράμετρος για την απομόνωση της παραδοσιακής φυσιογνωμίας του αγροτικού τρόπου ζωής και της υπαίθρου χώρας αποτελεί και η διαδικασία του εξαστισμού σημαντικών τμημάτων της υπαίθρου, καθώς και με την εμφάνιση μιας λανθάνουσας «τριτογενοποίησής» της, περιλαμβάνοντας νέες δραστηριότητες πέραν της αγροτικής.

Βέβαια, θα ήταν δόκιμο να διατηρηθούν επιφυλάξεις σχετικά με το κατά πόσο οι βασικές κατευθύνσεις της Δεύτερης Γεωργικής Επανάστασης στην πραγματικότητα έχουν εκτοπιστεί σε σημαντικό βαθμό. Η δεκαετία του 2000 αποτέλεσε ορόσημο για την προώθηση της έννοιας της Βιώσιμης-Αειφόρου-Πράσινης Ανάπτυξης σε όλα τα πεδία των πολιτικών της Ε.Ε. Η εφαρμογή νέων σχεδίων για τον αγροτικό τομέα προς την κατεύθυνση της «Βιώσιμης Γεωργίας-Κτηνοτροφίας», στο πλαίσιο της πολιτικής νεωτερικότητας του «Πράσινου Καπιταλισμού» και των αντίστοιχων επιμέρους πολιτικών για την Αειφόρο Ανάπτυξη θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως μια αφορμή «πειραματισμού», ανάπτυξης καινοτομιών, καθώς και ένα πεδίο νέας επενδυτικής δραστηριότητας περισσότερο, παρά ως μία αμιγώς εφαρμόσιμη πολιτική. Επιπλέον, η αειφορία και η βιωσιμότητα θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως αντιφατικές έννοιες, σε σχέση με την υπάρχουσα αγροτική πραγματικότητα της αποδεδειγμένα συνεχιζόμενης εντατικοποίησης των καλλιεργειών, της συγκεντροποίησης της γης, των εντεινόμενων περιφερειακών ανισοτήτων και τελικά της συνολικής παραμονής του αδιεξόδου για την οικογενειακή εκμετάλλευση του 21ου αιώνα, στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

1.3 ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ ΤΟΥ ΡΟΛΟΥ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΤΟΜΕΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

1.3.1 Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΡΟΛΟΥ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΤΟΜΕΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΣΤΗΝ ΠΡΟ-Ε.Ο.Κ ΕΠΟΧΗ

1.3.1.1 ΟΙ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΣΤΟΝ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΤΟΜΕΑ: 1828-1950

Η επόμενη ημέρα της ίδρυσης του ελληνικού κράτους, στις αρχές του 19ου αιώνα, εύλογα κυριαρχείται από ένα στρατηγικό δίλημμα εξουσίας, που αφορά άμεσα τη διάρθρωση του αγροτικού τομέα και χώρου. Το εν λόγω δίλημμα αφορά το γαιοκτητικό σύστημα που θα ακολουθηθεί πάνω στο μέχρι πρότινος πολύμορφο⁶, από πλευράς

⁶ "...η Οθωμανική πολυμορφία επέτρεπε την επί του ίδιου εδάφους συνύπαρξη τριών υπερτιθέμενων εμπραγμάτων δικαιωμάτων. Κατά πρώτον, η ψιλή κυριότητα του Δημοσίου εξασφάλιζε το αναπαλλοτρίωτο των κτημάτων. Κατά δεύτερον, ο τσιφλικούχος εισέπραττε, εκ του ιδίου κτήματος, το 1/2 ή το 1/3 του καθαρού προϊόντος, ως ένα έπαθλο του εδάφους. Τέλος, κατά

έγγειων δικαιωμάτων, αγροτικό σύστημα του Οθωμανικού Κράτους. Το δίλημμα συνίσταται μεταξύ της κοινωνικής μηχανής της οθωμανικής κληρονομιάς και συνακόλουθα του μικροαγροτικού οικογενειακού χαρακτήρα της καλλιέργειας του ανατολικού προτύπου γεωργίας και της ατομιστικής λογικής της Δύσης. Εκ των πραγμάτων, η νέα κεντρική διοίκηση θα πρέπει να αντιμετωπίσει τα προβλήματα που φέρει αφενός, η υπαγωγή των εθνικών γαιών της παρούσας επικράτειάς της στο καπιταλιστικό ρωmano-γερμανικό δίκαιο που εντάσσεται στη λογική του δικαιώματος της ατομικής έγγειας ιδιοκτησίας (ιδιωτικοποίηση γαιών και άρα χαμηλή κυριότητα του κράτος πάνω στη γη) και αφετέρου, το ζήτημα της εξάπλωσης των τσιφλικιών, τα οποία κατέλαβαν με ραγδαίους ρυθμούς τα νέα προσαρτώντα στην Ελλάδα εδάφη (Βεργόπουλος, 1975: 101-103).

Στην προκείμενη ιστορική συγκυρία αλλά και στη συνέχεια, το ελληνικό κράτος επιλύει το δίλημμα και κατ' επέκταση το πολύπλοκο αγροτικό ζήτημα, κατά τέτοιον τρόπο, ώστε καταρχάς να ισχυροποιήσει τη θέση του μέσα στη νεοσύστατη ελληνική κοινωνική πραγματικότητα και επιπλέον να προάγει το βιομηχανικό κεφάλαιο εντός των συνόρων. Για την επίτευξη των παραπάνω στόχων, το κράτος μέχρι και τις αρχές του 20ου αιώνα, θα ασκήσει μια σειρά κρατικών αγροτικών πολιτικών, οι οποίες αφ' ενός θα δημιουργούν αναχώματα, ενάντια στην επικίνδυνη, προς τα συμφέροντά του, εξάπλωση του μεγάλου αγροτικού κεφαλαίου (τσιφλίκια) και αφ' ετέρου θα καθυποτάσσει ως σύνολο τον αγροτικό χώρο στην επιβούλευσή τη δική του και των συμφερόντων που προήγαγε (αστικό κεφάλαιο). Παρακάτω, παρουσιάζονται οι βασικές ημερομηνίες-σταθμοί προς την επίτευξη των παραπάνω στόχων, με βάσει κυρίως τις αγροτικές μεταρρυθμίσεις που επιβάλλονται από το ελληνικό κράτος.

Το 1828, με βάση το ρωmano-γερμανικό δίκαιο που υπερασπίζεται την απελευθέρωση των εδαφών από θεσμικούς και οικονομικούς περιορισμούς και επομένως εξυπηρετεί τα συμφέροντα των τσιφλικούχων, το ελληνικό κράτος τίθεται ως ιδιώτης των εθνικών γαιών και επομένως διεκδικεί την κατά κάποιο τρόπο εθνικοποίηση αυτού του τμήματος γης. Διεκδικώντας, επομένως τη μεγάλη κυριότητα των εθνικών γαιών, απομονώνει σε σημαντικό βαθμό την επιθυμία των τσιφλικούχων να μεγιστοποιήσουν τις εκμεταλλεύσεις τους, καθώς και ισχυροποιεί το ρόλο του στην κοινωνικό-

τρίτον, ο χωρικός επί του ιδίου πάντοτε κτήματος απολάμβανε του εμπραγμάτου δικαιώματος του «τεσσαρούφ», το οποίο τον προστάτευε έναντι μιας ενδεχόμενης αποβολής» (Βεργόπουλος, 1975: 105)

οικονομική πραγματικότητα της Ελλάδας, μεγιστοποιεί τα έσοδά του και βοηθάει την ανάπτυξη του αστικού καπιταλισμού. Με αυτή την πρωτοπόρα για τα ευρωπαϊκά δεδομένα πολιτική, το κράτος ως η κύρια μηχανή άσκησης αγροτικής πολιτικής, προωθεί τον μικρό οικογενειακό κλήρο. Παρ'όλα αυτά, ο κίνδυνος εξάπλωσης των τσιφλικιών υφίσταντο στα εθνικά τμήματα γης και η εν λόγω πολιτική δεν είχε καταφέρει να ολοκληρωθεί.

Στη συνέχεια το 1871, ο Κουμουνδούρος αντιλαμβανόμενος την συμβολή του μικραγροτικής οικογενειακής εκμετάλλευσης στις επιδιώξεις του ελληνικού κράτους, καθώς και του επιζήμιου της μεγάλης κυριότητας του Δημοσίου, αποφασίζει να προωθήσει την πλήρη διανομή των εθνικών γαιών στους μικροκαλλιεργητές. Ως αποτέλεσμα της επικείμενης αγροτικής μεταρρύθμισης υπήρξε η προώθηση του πλήρους κατακερματισμού της ελληνικής γης καθώς και της πλήρους καθυπόταξής του στο ελληνικό κράτος. Συνεπώς, η παραπάνω λογική δεν υπεκφεύγει από την πολιτική εθνικοποίησης της αγροτικής οικονομίας, θεωρούμενης μάλιστα, ως όλου. Τελικά κρίνεται, πως οι παραπάνω πολιτικές του ελληνικού κράτους, προάγοντας την κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας μέσω της αγοράς και βάσει της μικρής οικογενειακής επιχείρησης και ιδιοκτησίας, βοήθησε σε τεράστιο βαθμό και την ανέλιξη της καπιταλιστικής μηχανής και την εκβιομηχάνιση στην Ελλάδα, ενώ ταυτόχρονα αποτέλεσε πρότυπο αγροτική πολιτικής των σύγχρονων καπιταλιστικών κρατών στον 20ο αιώνα (Βεργόπουλος, 1975: 115-118). Η ημερομηνία αυτή αποτελεί και την εκκίνηση της εφαρμογής της διανεμητικής πολιτικής, μιας και μέχρι τότε το ελληνικό κράτος δε φάνηκε έτοιμο να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά την ύπαρξη του καθεστώτος των τσιφλικιών (Πατρώνης, 2002).

Στο πλαίσιο των νέων προσαρτήσεων οθωμανικών γαιών στο ελληνικό κράτος στα τέλη του 19ου αιώνα, πραγματοποιείται η ισχυροποίηση των τσιφλικιών, τα οποία και παραμένουν ως πρόβλημα για το ελληνικό κράτος και το αστικό κεφάλαιο, μέχρι και τις αρχές του 20ου αιώνα. Το παραπάνω ζήτημα προκύπτει από τη θέσπιση ενός συμβιβαστικού ειδικού καθεστώτος μεταξύ των Οθωμανών γαιοκτητών και του ελληνικού κράτους κατά την προσάρτηση των εν λόγω τμημάτων, το οποίο δεν καθίσταται υποτελές στο ρωmano-γερμανικό δίκαιο, αλλά διατηρούνται τα εμπράγματα δικαιώματα του οθωμανικού δικαίου στους κατόχους του. Οι τσιφλικούχοι αναπαράγουν το καθεστώς τους, αγοράζοντας τις οθωμανικές γαίες, πριν την

προσάρτηση τους στα ελληνικά εδάφη και επομένως καταφέρνουν να διατηρήσουν την κυριαρχία τους σε αυτά τα εδάφη, που προσδιορίζονται γεωγραφικά στη βόρεια επικράτεια της τότε Ελλάδας (Μακεδονία, Θεσσαλία, Ήπειρος κλπ) (Βεργόπουλος, 1975: 138-140). Τα τσιφλίκια, καθώς συνιστούν ένα τεράστιο πρόβλημα της βιομηχανική ανάπτυξης της Ελλάδας, καθώς και σε πολλές περιπτώσεις τροχοπέδη για την διείσδυση του πιστωτικού κεφαλαίου, συνεχίζουν να αντιμετωπίζονται εχθρικά από το κράτος.

Η πολιτική τομή, όσον αφορά την εξαφάνιση του αγροτικού καπιταλισμού, έρχεται με την πολυσήμαντη αγροτική μεταρρύθμιση του 1917, περί πλήρους διανομής των ελληνικών αγροτικών εδαφών. Η εν λόγω μεταρρύθμιση είναι ιστορικής σημασίας και η πολιτική διάρθρωσης του αγροτικού τομέα και χώρου θα θέσει τα θεμέλια προς τη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας του, όπως τη γνωρίζουμε μέχρι και σήμερα στην Ελλάδα. Η εν λόγω αγροτική πολιτική αποτελεί μία από τις πιο ριζοσπαστικές της περιόδου, σε σύγκριση με τις πολιτικές της Δυτικής Ευρώπης, καθώς εντάσσεται σε μία ταραχώδη και κρίσιμη ιστορική συγκυρία. Εφαρμόστηκε, κατά βάση, στο πλαίσιο της προσπάθειας εθνικής ανόρθωσης, μετά το στρατιωτικό κίνημα στο Γουδί, που σηματοδότησε την ανάδυση των μεσαίων αστικών στρωμάτων⁷ και τελικά την εδραίωση του αστικού καθεστώτος καθώς και ως προληπτικό μέτρο ως προς τις παράλληλες εξελίξεις της σοσιαλιστικής επανάστασης της αγροτικής Ρωσίας, αλλά και τις κολληγικές εξεγέρσεις στον ελληνικό χώρο (εξέγερση του Κιλελέρ κ.α).

Επιπλέον, έρχεται απόλυτα συγχρονισμένη με τη σοβαρή πτώση εξωτερικού εμπορίου, λόγω θαλάσσιου αποκλεισμού που επιβάλλεται στην Ελλάδα από τις χώρες της «Αντάντ» («Entente»), ώστε να συμμετάσχει στα στρατεύματά της. Απόρροια του παραπάνω, υπήρξε ο κρατικός προστατευτισμός υπέρ της βιομηχανίας. Μολονότι, όμως, η αγροτική μεταρρύθμιση εξαγγέλθηκε το 1917, η πραγματική εφαρμογή της τέθηκε σε ισχύ, ως αναγκαίο μέτρο κοινωνικής συνοχής, έπειτα από τη Μικρασιατική Καταστροφή 1922 και την εισροή 1,5 εκατομμυρίου πληθυσμού προσφύγων στην Ελλάδα. Το σημαντικό αυτό γεγονός, θα σημάνει το τέλος της μεγάλης ιδιοκτησίας στην Ελλάδα, αφ' ενός και αφ' ετέρου θα συμβάλλει στην εμπέδωση της προυπάρχουσας οικογενειακής δομής της γεωργίας. Η σειρά αγροτικών

⁷ “τα στρώματα αυτά ήταν οι συνεπέστεροι φορείς της αντίληψης εντός της ελληνικής κοινωνίας του καπιταλισμού, ως ενός ενσωματωμένου και απρόσωπου όλου (Βεργόπουλος, 1975: 198).

μεταρρυθμίσεων, που αναβαθμίζουν, ολοένα και περισσότερο το ρόλο της οικογενειακής μικρό-ιδιοκτησιακής αγροτικής παραγωγής, σημαίνει πως το προκείμενο μόρφωμα, δεν αποτελεί ένα αρχαϊκό υπόλειμμα της οθωμανικής εποχής, αλλά μάλλον το πλέον επιθυμητό και προσαρμοσμένο στις ανάγκες τις αστικό-βιομηχανικής ανάπτυξης του καπιταλισμού στη χώρα. Όπως και οι προηγούμενες μεταρρυθμίσεις, έτσι και αυτή θα επαληθεύσουν τα λεγόμενα του N. Georgescu Roegen, ότι: *“σε όλες αυτές τις περιπτώσεις ο κύριος ωφελούμενος από την απελευθέρωση των δουλοπάροικων υπήρξε μάλλον ο ιδιοκτήτης παρά ο χωρικός”* (Βεργόπουλος, 1975:117;181).

Η παραπάνω εξέλιξη, πέραν της περαιτέρω ισχυροποίησης του κράτους⁸ και την ικανοποίηση των βιομηχανικών αναγκών σε φθηνή πρώτη ύλη και φθηνούς εργατικούς μισθούς, οδήγησε στη δημιουργία ενός σχετικά νέου πεδίου επένδυσης των αστικών πιστωτικών συστημάτων⁹ στον αγροτικό χώρο. Η μικρή οικογενειακή εκμετάλλευση της εποχής αποτέλεσε προνομιακό πεδίο διείσδυσης του χρηματιστικού κεφαλαίου, με βάση την, αρχής γενομένης της εισόδου του χωρικού στην ιδιοκτησία¹⁰, ανισότητα στον εμπορευματικό ισολογισμό της αγροτικής επιχείρησης, που οδηγεί σε μια *“παθολογικώς ελλειμματική αγροτική παραγωγή”* (Βεργόπουλος, 1983:180). Ο αγρότης χρωστώντας χρήματα στο κράτος, εξαιτίας των όρων απόκτησης ιδιοκτησίας, προσβλέπει στην αύξηση της παραγωγικότητάς της καλλιέργειάς του, με στόχο την εξόφληση των χρεών και εν τέλει υποχρεώνεται να συνάψει δάνεια και επομένως να τεθεί εξ αρχής σε έναν ατέρμονο κύκλο εξάρτησης από το πιστωτικό κεφάλαιο και υπερχρέωσής του¹¹. Στην ανάπτυξη της αγροτικής πίστης στην ύπαιθρο, συνέβαλλε και το κράτος με την ίδρυση της ΑΤΕ, το 1928, ενώ κατά το 1929-1930 αναλαμβάνει συνολικά τη αγροτική χρηματοδότηση της χώρας, επιβάλλοντας στις επόμενες

⁸ Ο Βεργόπουλος ισχυρίζεται πως υπάρχει ανάλογη σχέση μεταξύ κατακερματισμού της υπαίθρου και της αγροτικής δραστηριότητας και ισχυρού κράτους, ενώ η ισχυροποίηση του κράτους αποτελεί δείκτης της ανάπτυξης του καπιταλισμού (Βεργόπουλος, 1975: 198).

⁹ Με αυτή την εξέλιξη, επιδεινώνεται ακόμα περισσότερο η κατάσταση των τσιφλικούχων, καθώς πέραν των μεγάλων φορολογικών επιβαρύνσεων, παραμερίζουν την εξουσία του, εξαιτίας της αντικατάστασής τους ως πιστωτές προς τους κολλήγους και τους άλλους αγρότες (Βεργόπουλος, 1975: 179).

¹⁰ *“Ο χωρικός εισέρχεται στην ιδιοκτησία είναι απευθείας οφειλέτης του αρχικού ποσού των 70.000 δρχ. Σε αντάλλαγμα δέχεται, ένα πραγματικό συνολικό κεφάλαιο 58.500 (ήτοι 45.000 δρχ η αξία του ακινήτου, 9000 δρχ. η αξία των ζώων, των εργαλείων, δουλειάς κλπ., 900 δρχ. η αξία των κτηνοτρόφων και 3100 δρχ. το κυκλοφοριακό κεφάλαιο)”. Έτσι δημιουργείται μία “πλεονασματική ροή από μέρους του αγρότη προς το κράτος”* (Βεργόπουλος, 1975: 180).

¹¹ Ήδη το 1933, το αστικό πιστωτικό κεφάλαιο έχει διεισδύσει σε τέτοιο βάθος στον αγροτικό τομέα, με αποτέλεσμα άνω του 83% του αγροτικού πληθυσμού τότε να θεωρείται υπερχρεωμένο (Βεργόπουλος, 1975)

δεκαετίες πολύ υψηλά επιτόκια επί της αγροτικής πίστης, σε σχέση με την υπόλοιπη Ευρώπη (Βερέμης, 1987). Το κράτος διαχρονικά, θα ασκήσει μέτρα ανακούφισης των αγροτών από τα υπέρογκα δάνεια που επωμίζονται (πλήρεις ή μερικές διαγραφές), που όμως καταφέρνουν τελικά να διαιωνίσουν τις υπάρχουσες δομές υπερχρέωσης των αγροτών και όχι την οριστική επίλυση του προβλήματος. Η διάδοση του συνεταιριστικού κινήματος¹² επήλθε ως αφορμή της απαίτησης του πιστωτικού κεφαλαίου για τη σύναψη δανείων, την οργάνωση των μικρών αγροτών σε αυτούς, καθώς θεωρείτο ως εγγύηση φερεγγυότητας από πλευράς των δανειζόμενων.

Επίσης, θεμελιακό στοιχείο της οικογενειακής εκμετάλλευσης της περιόδου, θα αναδειχθεί η υπερεργασία της οικογένειας. Στο πλαίσιο της φερέλπιδος αύξησης της παραγωγικότητας της μικρής εκμετάλλευσης, ο αγρότης προσφεύγει, επίσης, στην εντατικοποίηση της οικογενειακής εργασίας, προς όφελος των πιστωτών τους, οι οποίοι απορροφούν σε μεγάλο ποσοστό την εν λόγω υπερεργασία τους (Βεργόπουλος, 1975: 184-188).

Στα τέλη της δεκαετίας του 1920, το ξέσπασμα της κρίσης του καπιταλιστικού συστήματος διαμορφώνει ενδιαφέρουσες τάσεις στο εσωτερικό της ελληνικής οικονομίας, με τον αγροτικό τομέα να παίζει πρωταγωνιστικό ρόλο στη διάρθρωσή της. Την εν λόγω περίοδο, το κράτος αντιμετωπίζοντας τον θαλάσσιο αποκλεισμό από τις δυνάμεις της «Αντάντ» και επομένως τη μείωση της εξαγωγικής δραστηριότητας, επέρχεται σε διαδικασίες εσωστρέφειας και προστατευτισμού (Βεργόπουλος, 1983:78). Οι παραπάνω συνθήκες, ευνοούν την εσωτερική κατανάλωση και επομένως την ενεργοποίηση προσαρμογής της ελληνικής οικονομίας στα νέα δεδομένα. Ο αγροτικός τομέας, ο οποίος βασιζόταν σε μεγάλο βαθμό στις εξωστρεφείς εμπορικές δραστηριότητες, αντιμετωπίζει σημαντική κρίση στα εξαγώγιμα προϊόντα, που καταλάμβαναν μεγάλο ποσοστό των καλλιεργειών, με λογικό επακόλουθο τη μείωση των συναλλαγματικών αποθεμάτων του ελληνικού κράτους. Στην προκείμενη ιστορική φάση, η μικρή οικογενειακή εκμετάλλευση θα δώσει σημαντική λύση στο πρόβλημα της ελληνικής οικονομίας, αποδεικνύοντας τον εύκολα προσαρμόσιμο χαρακτήρα των αγροτικών δομών.

¹² Η θέσπιση των αγροτικών συνεταιρισμών, βέβαια θεσπίστηκε ήδη από το 1914, με το Ν.602/1914. Η αγροτική πίστη, από την οποία ο αγροτικός πληθυσμός ήταν σημαντικά εξαρτημένος συνετέλεσε σε μεγάλο βαθμό στην εξάπλωση της οργάνωσης των αγροτών στους συνεταιρισμούς.

Αρχικά, η κρίση των κλασσικών εξαγωγίμων προϊόντων (λάδι, ελιές, σταφίδα, φρούτα), θα προσανατολίσει την παραγωγή στην καλλιέργεια λαχανικών και δημητριακών, αλλά και πρώτων υλών για την εθνική βιομηχανία. Το κράτος, στο πλαίσιο του προστατευτισμού, ασκεί πολιτική προστασίας των τιμών (τιμές ασφαλείας), ώστε να προμηθεύσει τη βιομηχανία με φθηνές πρώτες ύλες και να καθιλώσει ως χαμηλούς τους εργατικούς μισθούς, με στόχο την ανάπτυξή της. Επιπλέον, το κράτος εκμεταλλεύεται την ιδιόμορφη συμπεριφορά των γεωργών κατά τη διάρκεια της κρίσης. Ο γεωργός και δη ο μικρός ιδιοκτήτης, εγκλωβισμένος στην επιβολή χαμηλών τιμών στα αγροτικά προϊόντα και προκειμένου να αυξήσει την παραγωγικότητά του, όπως προειπώθηκε, εντατικοποιεί την εργασία του (και την καλλιέργειά του με τη χρήση λιπασμάτων) και αυξάνει την παραγωγή, προκειμένου να ανταπεξέρθει στις πάγιες υποχρεώσεις του. Αυτό συμβαίνει, καθώς στην οικογενειακή εκμετάλλευση η εργασία δεν θεωρείται ως σταθερό έξοδο, διότι η τελευταία δεν νοείται ως έμμισθη. Επομένως, το κράτος και η βιομηχανία εκμεταλλεύονται εν μέσω κρίσης, την υπερεργασία του αγρότη, αποσπώντας το μέγιστο υπερ προϊόν του. Το αποτέλεσμα, βέβαια της παραπάνω πολιτικής είναι σαφώς υπέρ του βιομηχανικού κεφαλαίου, το οποίο λαμβάνει φθηνή πρώτη ύλη, φθηνό εργατικό δυναμικό, καθώς και άλλες αφανείς μεταβιβάσεις¹³, από την οικογενειακή μικρή εκμετάλλευση. Από την άλλη πλευρά, ο αγρότης δεν λύνει το πρόβλημα της υπερχρέωσής του, καθώς οι τιμές των αγροτικών προϊόντων είναι χαμηλές, ενώ τα απαραίτητα παράγωγά της βιομηχανίας για την παραγωγή του είναι ολοένα και πιο ακριβά. Μάλιστα, μέσω της αναπαραγωγής της προκείμενης πολιτικής, παρατηρείται τελικά σταδιακή όξυνση των ανισοτήτων μεταξύ βιομηχανικών και αγροτικών τιμών, καθώς και σαφή διάσταση μεταξύ αστικών και αγροτικών μισθών. Τελικά, η εικόνα της Ελλάδας μέχρι και την περίοδο του μεσοπολέμου, θέλει μία βιομηχανία σαφώς ισχυροποιημένη από την κρίση, και ένα αγροτικό τομέα πιο υποταγμένο στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, ακριβώς λόγω του μικρό-αγροτικού χαρακτήρα του (Βεργόπουλος, 1975).

¹³ Η άμεση αγροτική φορολογία της εποχής είναι κατά πολύ βαρύτερη όλων των μη αγροτικών εισοδημάτων της ελληνικής κοινωνίας. Το δε καθεστώς φορολόγησης, έχει κριθεί από πολλούς ως άνιστο, καθώς ο άμεσος γεωργικός φόρος υπολογιζόταν επί του καθαρού προϊόντος και όχι του ακαθάριστου, όπως συνέβαινε σε όλους τους αστικούς τομείς. Αποτέλεσμα των παραπάνω είναι η προσκόμιση από το κράτος και η μεταβίβαση προς του άλλους τομείς μέχρι και 50% του εισοδήματός των αγροτών (Βεργόπουλος, 1975).

1.3.1.2 ΟΙ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΣΤΟΝ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΤΟΜΕΑ: 1950-1980

Μεταπολεμικά, ο ελληνικός αγροτικός τομέας συνεχίζει να παίζει ουσιαστικό ρόλο στις διαδικασίες της εγχώριας εκβιομηχάνισης καθώς και στην ανάπτυξη και των υπόλοιπων αστικών τομέων, πάντα υπό τον πλήρη έλεγχο της ελληνικής κρατικής μηχανής. Το βασικό χαρακτηριστικό του εν λόγω τομέα, ώστε να παίζει αυτό το ρόλο συνεχίζει να είναι ο κατακερματισμένος οικογενειακός χαρακτήρας της αγροτικής εκμετάλλευσης, που δεν επιτρέπει στους αγρότες τον έλεγχο της αγροτικής γης και του τομέα που υπηρετούν, με αποτέλεσμα αυτός να ενσωματώνεται και να υποτάσσεται, ολόένα και περισσότερο στους αστικούς εξωγενείς παράγοντες. Την εν λόγω περίοδο, παρατηρείται η προοδευτική αναπτυξιακή πορεία των αγροτοβιομηχανικών δικτύων στην Ελλάδα, με βάση ακριβώς αυτά τα χαρακτηριστικά του τομέα (Σαρρής, 2003). Το κράτος, παράλληλα, στοχεύοντας στην προώθηση της θέσης του μέσα στην οικονομία, αναλαμβάνει κυρίαρχο ρόλο στη σύσταση των εν λόγω δικτύων, προς όφελος της βιομηχανικής ανάπτυξης¹⁴, η οποία και ανθίζει την εν λόγω περίοδο, ταυτόχρονα με την ανάληψη και άλλων επενδυτικών πρωτοβουλιών στο αγροτικό πεδίο, σε συνεργασία με την ΑΤΕ.

Οι μεταπολεμικές κρατικές επενδύσεις στον αγροτικό τομέα

Τη δεκαετία του 1960, μάλιστα, το κράτος προχωρά σε μια σειρά δημοσίων επενδύσεων στον αγροτικό χώρο και ενισχύει μέσω της ΑΤΕ, την ίδρυση διαφόρων συνεταιριστικών και κρατικών αγροτοδιατροφικών επιχειρήσεων. Γενικά, στο εν λόγω διάστημα, το κράτος προχώρησε σε άμεσες επενδύσεις μέχρι και της τάξεως του 40% των συνολικών αγροτικών επενδύσεων, με την Α.Τ.Ε να παίζει καθοριστικό ρόλο στη δημόσια χρηματοδότηση, δίνοντας μάλιστα την εικόνα ενός αγροτικού τομέα σχεδόν εθνικοποιημένου (Μπαλτάς, 2001). Οι επιχειρήσεις αυτές ιδρύθηκαν ως θυγατρικές της ΑΤΕ και ήταν καίριας σημασίας, καλύπτοντας στρατηγικούς κλάδους της αγροτικής παραγωγής, ενώ η χωροθέτησή τους κρίνεται επίσης στρατηγικής σημασίας για την ανάπτυξη περιθωριακών τμημάτων του ελληνικού αγροτικού χώρου. Πιο συγκεκριμένα, καλύπτουν τον κλάδο της τευτλοκαλλιέργειας, με την ίδρυση της

¹⁴ “Το κράτος αναλαμβάνει πρωταρχικό ρόλο, ως προς τη σύσταση αγρο-διατροφικών δικτύων διανέμει τα κέρδη στους βιομηχάνους, κοινωνικοποιεί τις ζημιές και ταυτοχρόνως επωφελείται ως κράτος, ενισχύοντας τη θέση του μέσα στην οικονομία. Η γεωργία εμφανίζεται ως πηγή η οποία θα μπορούσε να χρηματοδοτήσει την αστική καπιταλιστική ανάπτυξη της Ελλάδας.” Οι διαδικασίες αυτές χαρακτηρίζονται ως βίαιη εκβιομηχάνιση (Βεργόπουλος, 1975: 241)

Ελληνικής Βιομηχανίας Ζάχαρης (Ε.Β.Ζ) το 1960 (<http://www.ebz.gr>), τον κλάδο της παραγωγής ζωοτροφών, με την ίδρυση της Ελληνικής Βιομηχανίας Ζωοτροφών το 1963 (<http://www.elviz.gr/>), τον κλάδο της παραγωγής γάλακτος με την ίδρυση της ΔΩΔΩΝΗ το 1963, σε συνεργασία με τις 6 Ενώσεις Αγροτικών Συνεταιριστών της Ηπείρου (<http://www.dodoni.eu>) και τέλος τον παγκόσμια ανταγωνιστικό κλάδο της καπνοκαλλιέργειας, με την ίδρυση της Συνεταιριστικής Ελληνικής Καπνοβιομηχανίας (Σ.Ε.ΚΑΠ) υπό την πρωτοβουλία της Συνεταιριστικής Ένωσης Καπνοπαραγωγών Ελλάδος (Σ.Ε.Κ.Ε) το 1975 (<http://www.sekap.gr>)¹⁵.

Η επίδραση των μεταπολεμικών μεταναστευτικών κυμάτων στον αγροτικό τομέα

Παράλληλα, όμως, ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1950, αλλά κατά βάση τις δεκαετίες του 1960-1970, από πλευράς αγροτικού πληθυσμού παρατηρείται τεράστιο

¹⁵ Την εν λόγω περίοδο ιδρύθηκαν και άλλες κρατικοσυνεταιριστικές μεταποιητικές επιχειρήσεις, όπως η Σ.Ε.Π.Ε.Κ (Συνεταιριστική Επιχείρηση Παραγωγής και Εμπορίας Κρέατος), που δραστηριοποιείταν στον κλάδο του κρέατος, η Σ.Ε.Β.Α.Θ (Συνεταιριστική Επιχείρηση Βιομηχανικής Αναπτύξεως Θράκης), που δραστηριοποιούνταν στον κλάδο της τροφικής κονσεβοποιείας, καθώς και αργότερα μια σειρά από συνεταιριστικές γαλακτοβιομηχανίες (ΡΟΔΟΠΗ, ΑΓΝΟ, ΟΛΥΜΠΟΣ).

¹⁶ **Πίνακας Α.** Βασικοί τύποι μεταναστευτικών ροών μεταξύ περιοχών διαφορετικού βαθμού αστικότητας

Εσωτερικοί μετανάστες	1955-1961		1965-1977		1975-1981		1985-1991	
	(.000)	(%)**	(.000)	(%)**	(.000)	(%)**	(.000)	(%)**
Συνολο εσωτερικών μεταναστών*								
Μεταναστεύσαντες από: σε:	644,8		764,5		806		598,9	
Από αγροτικές περιοχές στην Αθήνα	107,8	16,7	117	15,3	98,5	12,2	30,4	5,1
Από αγροτικές περιοχές σε άλλες αστικές περιοχές	108,9	16,9	138,7	18,1	129,5	16,1	49,6	8,3
Από αγροτικές περιοχές σε άλλες αγροτικές περιοχές	108,6	16,8	83,8	11	55,9	6,9	26,6	4,4
Από άλλες αστικές περιοχές στην Αθήνα	72,8	11,3	93,8	12,3	79,4	9,9	47,2	7,9
Από αστικές περιοχές σε άλλες αστικές περιοχές	35,4	5,5	53,8	7	77,7	9,6	73,3	12,2
Από αστικές περιοχές σε αγροτικές περιοχές	23,4	3,6	26,5	3,5	45,6	5,7	73,9	12,3
Από την Αθήνα σε άλλες αστικές περιοχές	18,9	2,9	31,6	4,1	63,2	7,8	60,3	10,1
Από την Αθήνα σε ημιαστικές περιοχές	9,2	1,4	14,9	1,9	38,5	4,8	52,5	8,8
Από την Αθήνα σε αγροτικές περιοχές	12,3	1,9	18,7	2,4	48,6	6	64,4	10,8

* Δεν συμπεριλαμβάνονται οι μετακινηθέντες εντός των Π.Σ Αθηνών και Θεσ/νίκης

** Ως ποσοστό επί του συνόλου όλων των μεταναστεύσεων της περιόδου

Πηγή: ΕΣΥΕ, Αποτελέσματα απογραφών πληθυσμού 1961, 1971, 1981, 1991 (ίδιοι υπολογισμοί) (Κυριαζή-Άλλισον, 1998).

κύμα μετανάστευσης της τάξεως του 33%, είτε προς τα αστικά κέντρα είτε προς το εξωτερικό (Μουσιδής, 2001). Το εν λόγω κύμα ακολούθησε το γενικό μεταναστευτικό κλίμα στην Ελλάδα εκείνης της περιόδου, όμως είναι φανερό πως η μετακίνηση θίγει περισσότερο τις αγροτικές περιοχές σε σχέση με τις αστικές¹⁶ και λαμβάνοντας υπόψιν το μεγάλο ποσοστό αγροτικότητας¹⁷ της ελληνικής υπαίθρου χώρας, που προσεγγίζει το 85% το 1961 η εν λόγω έξοδος σηματοδοτεί και την έξοδο από το αγροτικό επάγγελμα (Μουσιδής, 2001). Σε αυτό το πλαίσιο, ο χαρακτήρας της ιδιοκτησίας δεν αλλάζει σημαντικά¹⁸, καθώς ο αγρότης μικροϊδιοκτήτης δεν επιλέγει να χάσει την ιδιοκτησία του, αλλά προχωρεί στη μίσθωσή της, σε χαμηλή τιμή, προκειμένου να την επανακτήσει όταν επιστρέψει. Επιπλέον, άμεσο επόμενο του μεταναστευτικού κύματος είναι και η περαιτέρω μείωση των ατόμων της οικογενειακής εκμετάλλευσης (Κασσίμης et al, 2002).

Η εκρίζωση των αγροτών λειτουργεί πολύ προωθητικά για τους άλλους τομείς της οικονομίας καθώς και το κράτος, γεγονός που φτάνει στο απόγειό του κατά τη δεκαετία του 1970. Αφ' ενός, οι παραπάνω συνθήκες, υπό τις συνεχείς μειώσεις των αγροτικών τιμών, ενεργοποιούν την εγγενή τάση της αγροτική οικογένειας για αύξηση της παραγωγικότητάς των εκμεταλλεύσεών της, με βάση τη μέθοδο της υπερεργασίας. Οι αντικειμενικές συνθήκες της περιόδου, όμως, με βάση το περαιτέρω μειωμένο ανθρώπινο δυναμικό, συντελούν τελικά στον εκσυγχρονισμό της οικογενειακής καλλιέργειας. Η εκμηχάνιση της παραγωγής καθώς και η αυξανόμενη εξάρτησή της από τη χρήση λιπασμάτων, συμπιέζει οικονομικά του αγρότες, καθώς αναγκάζονται σε περαιτέρω δανεισμό από την ΑΤΕ, η οποία και τους τα χορηγεί με εξαιρετικά υψηλά

¹⁷ Έχουν δημιουργηθεί πολλοί ορισμοί για την αγροτικότητα με σκοπό να προσδιορίσουν τη φυσιογνωμία της υπαίθρου. Οι περιγραφικοί ορισμοί της αγροτικότητας, βασιζόμενοι στην υπόθεση ότι “μπορεί να γίνει σαφής γεωγραφικός διαχωρισμός ανάμεσα σε περιοχές της υπαίθρου και αστικές περιοχές με βάση τα κοινωνικο-χωρικά χαρακτηριστικά τους, όπως αυτά μετρούνται μέσω διαφόρων στατιστικών δεικτών” (πληθυσμός και άλλες πιο ποιοτικές μεταβλητές όπως χρήσεις γης και εγγύτητα σε αστικές περιοχές) (Woods, 2011). Επιπλέον, οι κοινωνικό-πολιτισμικοί ορισμοί ασχολούνται με τη φυσιογνωμία των κοινωνιών της υπαίθρου (Woods, 2011). Στην προκείμενη περίπτωση, χρησιμοποιείται ο όρος αγροτικότητα ως δείκτης για το βαθμό υιοθέτησης του αγροτικού τρόπου ζωής και του σημαντικού ρόλου που παίζει ο αγροτικός τομέας στο εκάστοτε κομμάτι της υπαίθρου.

¹⁸ Μάλιστα, ο Βεργόπουλος ισχυρίζεται πως την εν λόγω περίοδο, παρατηρείται τάση προς κατάτμηση της μέσης έκτασης της αγροτικής επιχείρησης (Βεργόπουλος, 1975). Επιπλέον, είναι άξιο προς σημείωση το γεγονός πως η συγκεντροποίηση της γης δεν αποτελούσε πολιτική του, μέχρι και το 1960, αλλά αντίθετα προσπαθούσε να το τιθασεύσει, μέσω της απαγόρευσης πώλησης των κλήρων (Δαμιανάκος, 1999: 55).

επιτόκια, ακόμα και σε σχέση με τα υπόλοιπα κράτη μέλη της τότε Ε.Ο.Κ. Εν τέλει, ο αγρότης εμπλέκεται σε ένα νέο κύκλο υπερχρεώσεων, με μηδαμινή πιθανότητα εκπλήρωσής τους, που διαβεβαιώνει την φύση του χρέους ως “μέσο κυριαρχίας του κράτους επί της γεωργικής παραγωγής”¹⁹. Αφ’ ετέρου η εγχώρια βιομηχανία, επωφελείται της εσωτερικής αγροτικής εξόδου, η οποία και επιδεινώνεται από την υπάρχουσα πολιτική συμπίεσης, συγκεντρώνοντας “εφεδρικούς στρατούς στις πόλεις” (Βεργόπουλος, 1975) και επομένως μειώνοντας τα εργατικά μεροκάματα, ενώ ταυτόχρονα αγοράζει μεγάλες ποσότητες φθηνής πρώτης ύλης, την ίδια στιγμή που πουλάει στον αγροτικό πληθυσμό ακριβά βιομηχανικά προϊόντα, απαραίτητα για την αγροτική παραγωγή.

Η επίδραση των χωρικών ανισοτήτων στην ανάπτυξη της ελληνικής υπαίθρου χώρας

Όπως φαίνεται, όσο πραγματοποιείται η κοινωνική ενσωμάτωση του καπιταλισμού, τόσο εντείνεται πέραν της κοινωνικής, αλλά και η χωρική ανισότητα. Η βάση στην ολόενα και εντεινόμενη χωρική ανισότητα δόθηκε από τις μεταπολεμικές αναπτυξιακές πολιτικές του ελληνικού κράτους. Τη δεκαετία του 1960, η αντίθεση πόλης-υπαίθρου πραγματοποιείται στο αναπτυξιακό έδαφος γύρω από τις νέες μεταφορικές υποδομές στους άξονες Αθήνα-Θεσσαλονίκη και Αθήνα-Πάτρα. Επιπλέον, η προτεραιότητα της σχέσης κράτους-βιομηχανίας διαμορφώνει μια πρώιμη προσέγγιση των λεγόμενων «πόλων ανάπτυξης»²⁰, με βάση την οποία στοχεύεται η ενίσχυση των πρωτευουσών των νομών, ως τόποι υποδοχής της αγροτικής εξόδου (Ανθοπούλου & Γούσιος, 2007). Σε γενικές γραμμές, η θεωρία των πόλων έλξης χαρακτηρίζει και το χωροταξικό σχεδιασμό και πιο συγκεκριμένα προβληματίζει τις προτάσεις της εποχής, όσον αφορά τη διάρθρωσή του οικιστικού δικτύου μέχρι και τη δεκαετία του 1980²¹ (Οικονόμου,

¹⁹ Το κράτος σε τακτά χρονικά διαστήματα διαγράφει μερικώς ή στο σύνολό τους τα αγροτικά χρέη, αναγνωρίζοντας τον κοινωνικό τους ρόλο. Μάλιστα, τα ολοκληρωτικά ελληνικά καθεστώτα της 4ης Αυγούστου και της 21ης Απριλίου, βάσισαν την προσπάθεια δημιουργίας κοινωνικού συμβολαίου, με βάση υποτιθέμενες πολιτικές «ελάφρυνσής» τους από τα χρέη. Στην ουσία, όμως, αυτές οι πολιτικές ήταν επιβεβλημένες για τη διαιώνιση του περιγραφόμενου μοντέλου αγροτικής παραγωγής (Βεργόπουλος, 1975).

²⁰ Σημαντικό αίτιο του προβλήματος της ανισομερούς ανάπτυξης, παγκόσμια.

²¹ Η αναμόρφωση του οικιστικού δικτύου απασχόλησε το ελληνικό κράτος, κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες και συγκεκριμένα, κατά την εξάπλωση του ελληνικού κύματος αστικοποίησης και οι κατευθύνσεις τους επηρέαζαν τις αναπτυξιακές δυναμικές που παρουσιάζε ο χώρος. Η σύνδεση των προτάσεων για τη διάρθρωση του οικιστικού δικτύου με τις αναπτυξιακές πολιτικές φαίνεται από το γεγονός πως κάθε τέτοια πρόταση συγχρονιζόταν πάντα με τα εκάστοτε Πενταετή Προγράμματα Ανάπτυξης. Χαρακτηριστική προς την παραπάνω κατεύθυνση είναι η απόφαση του Εθνικού Συμβουλίου Χωροταξίας και

2009: 69). Οι πολιτικές αυτές θεωρούνται υπαίτιες για την εγκατάλειψη της στήριξης στην περιφερειακή ανάπτυξη στην Ελλάδα, από το 1960 μέχρι και το 1980.

Δομικές αναπτυξιακές επιπτώσεις στιγματίζουν, επομένως, όλες οι απομακρυσμένες από τους χωρικά εντοπισμένους αναπτυξιακούς άξονες και πόλους. Όσον αφορά τον αγροτικό χώρο, εξ' αρχής, διαλυτικές επιπτώσεις εκ των κρατικών πολιτικών, εντοπίζονται σημαντικά στον ορεινό, ημιορεινό, καθώς και στο νησιωτικό χώρο. Αξίζει να σημειωθεί, με βάση τα δημογραφικά δεδομένα της περιόδου¹⁶, πως παρατηρείται αυξημένη εσωτερική κινητικότητα από αγροτική περιοχή σε αγροτική περιοχή, που αποτελεί δείγμα οικονομικών ανισοτήτων στο εσωτερικό της υπαίθρου χώρας και μάλιστα με καταγραφές άνισης κατανομής καλλιεργούμενης γης (Μωυσίδης, 2001: 67)

Η παραπάνω λογική αντιθέσεων αποτελούσε συνολικό πολιτικό διακύβευμα, το οποίο προώθησε τη διχοτομική αντίληψη και στο εσωτερικό του αγροτικού χώρου, με άμεσες κλαδικές προεκτάσεις επιρροής της αναπτυξιακής πορείας του αγροτικού τομέα. Με βάση τις παραπάνω πολιτικές, ο ορεινός χώρος δεν αποτελούσε πεδίο μακροπρόθεσμης κερδοφορίας, λόγω φυσικών μειονεκτημάτων, σε αντίθεση με τις πεδινές εκτάσεις. Επομένως, όσον αφορά τη στήριξη του κράτους, καθώς και την υιοθέτηση και διάχυση της τεχνολογίας και της καινοτομίας, αναπτύσσονται διαφορετικές διαδικασίες, ταχύτητες και άνισες επιπτώσεις ανάμεσα στον πεδινό και ορεινό-ημιορεινό χώρο. Η απουσία πολιτικών για τον κλάδο της κτηνοτροφίας και τον ορεινό, αλλά και ημιορεινό χώρο, καταφέρνει να συγκεντρώσει κάθε αναδιάρθρωση στο πεδίο της φυτικής παραγωγής. Στην ορεινή ζώνη, ο αγροτικός τομέας, βάσει της οικογενειακής εκμετάλλευσης υποχωρεί στα όρια της επιβίωσης, επηρεάζοντας αρνητικά το δημογραφικό δυναμικό των περιοχών, ενώ στην πεδινή ζώνη, ο παραπάνω επωφελείται από τον εκσυγχρονισμό. Σημαντικό διαλυτικό στοιχείο των διαφοροποιήσεων μέσα στην αγροτική δομή αποτελεί η παραμέληση, από πλευράς του κράτους, του ημιορεινού χώρου και των αγροτικών δραστηριοτήτων και πληθυσμών. Η εν λόγω χωρο-κοινωνική

Περιβάλλοντος (Ε.Σ.Χ.Π), που δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως ως Πράξη κατ' εντολής του τότε Χωροταξικού Νόμου 360/76. Σύμφωνα με την παραπάνω Πράξη, προτείνεται η πληθυσμιακή ανύψωση των δύο μεγάλων αστικών κέντρων, με την αναπτυξιακή τόνωση των μεγάλων πόλεων (Κέντρα Εντατικών Προγραμμάτων Ανάπτυξης-Κ.Ε.Π.Α), καθώς και των νομαρχιακών προτεουσών (Αστικών Οικιστικών Κέντρων-ΑΣΤ.Ο.Κ) και την παράλληλη σταθεροποίηση των υπόλοιπων οικισμών, μέσω της οργάνωσής τους σε συστήματα αγροτικών και αγροτοβιομηχανικών κέντρων (Αγροτικά Κέντρα- ΑΓΡΟ.Κ). Βέβαια, όπως και προηγούμενα σχέδια, τα οποία ούτε καν θεσπίστηκαν, έτσι και αυτό δεν εφαρμόστηκε ποτέ πλήρως, παρά μόνο κάποιες κατευθύνσεις του μέσω της υλοποίησης των Προγραμμάτων Ανάπτυξης (Οικονόμου, 2009: 68)

οντότητα αποτελεί το συνδυαστικό κρίκο μεταξύ του πεδινού και ορεινού συστήματος, επομένως η υποχώρησή του εντείνει τις όποιες ανισότητες και διαφοροποιήσεις. (Ανθοπούλου & Γούσιος, 2007)

Κατά τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και σε απόλυτο συγχρονισμό με την πτώση της Δικτατορίας των Συνταγματαρχών, σύμφωνα με τα δημογραφικά στοιχεία, παρατηρούνται οι πρώτες τάσεις για αναστροφή των μεταναστευτικών κατευθύνσεων και με αυτές οι πρώτες καταγραφές επιστροφής από τις αστικές περιοχές προς την ύπαιθρο (Κυριαζή-Άλλισον, 1998). Η εν λόγω επιστροφή θα βρεθεί αντιμέτωπη, από την περίοδο αυτή και έπειτα, με τη διεθνή οικονομική ύφεση, η οποία θα στρέψει γενικά την πολιτική του κράτους στην αποαστικοποίηση των «κορεσμένων», από την εκκίνηση τάσεων ανεργίας, αστικών κέντρων, προωθώντας γενικότερες αποκεντρωτικές πολιτικές (οι οποίες βέβαια θα καταστούν, στην ουσία τους, μόνο σαν αποσυγκεντρωτικές). Επομένως, η ύφεση των αστικών τομέων της οικονομίας, θα ενεργοποιήσει το ρόλο της αγροτικών και ημιαστικών περιοχών, μεν, προς μία κατεύθυνση αποαγροτικοποίησης, δε. Οι χωροταξικές πολιτικές του προηγούμενου διαστήματος, μολονότι εμπεριέχουν μέτρα για την ενδυνάμωση κάποιων μικρο-μεσαίων πόλεων, εν συνεχεία δεν αποδίδουν, λόγω ακατάλληλων μηχανισμών υλοποίησής τους, με αποτέλεσμα τη μη ανάδειξη υπαρχόντων αγροτικών κέντρων και κατ' επέκταση τη μη στήριξη της τοπικής βιοτεχνίας και του τριτογενή τομέα των κέντρων, πέρα από τις βασικές εμπορικές εξυπηρετήσεις της ενδοχώρας (Ανθοπούλου & Γούσιος, 2007). Μάλιστα, η διατήρηση της παραδοσιακής και οικογενειακής βιοτεχνίας στους κλάδους της κατοικίας και των τροφίμων συγκεντρώνεται μόνο στις πεδινές περιοχές, που έχουν περιέλθει στο κλίμα του εκσυγχρονισμού (Ανθοπούλου & Γούσιος, 2007). Επομένως, η επιστροφή πληθυσμών προς την ύπαιθρο σηματοδοτεί ένα νέο κύμα λανθάνουσα ανεργίας. Η ανυπαρξία συγκεκριμένων πολιτικών απορρόφησης της ανεργίας, όμως, σε συνδυασμό με το αγροτικό, εργασιακό και εισοδηματικό αδιέξοδο, οδηγούν τις αγροτικές οικογένειες στην ανάπτυξη στρατηγικών επιβίωσης. Βασική κατεύθυνση των στρατηγικών τους είναι εκ των πραγμάτων η πορεία προς της πολυαπασχόληση ή πολυδραστηριότητά τους (Μωυσίδης, 2001). Η εξέλιξη αυτή διαρθρώνει με διαφορετικές κοινωνικές δομές την παραδοσιακή έννοια της οικογενειακής αγροτικής εκμετάλλευσης. Το παραπάνω πηγάζει από το γεγονός πως απειλεί με σχετικότητα την έννοια της οικογενειακής αγροτικής εκμετάλλευσης, καθώς ολοένα και περισσότερα μέλη της αγροτικής οικογένειας αποπροσανατολίζονται από

την εκμετάλλευση, αναβαθμίζει το γυναικείο ρόλο στην εκμετάλλευση, ο οποίος αντικαθιστά τον πολυαπασχολούμενο άνδρα και πρώην αρχηγό της εκμετάλλευσης και σε συνέχεια του νέου ρόλου (Μωυσίδης, 2001) αναδεικνύεται ολοένα και περισσότερο ο ρόλος των οικονομικών μεταναστών που πληθαίνουν την εποχή εκείνη στη χώρα μας, απορροφημένοι στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις²² (Σαφιλίου & Παπαδόπουλος, 2004)

Στο ίδιο κλίμα, η έντονη αγροτικότητα των αγροτικών περιοχών μέχρι και τη δεκαετία του 1960 μειώνεται προοδευτικά, δίνοντας βάσιμες ενδείξεις συρρίκνωσης του αγροτικού χώρου και αλλοίωσης της παραδοσιακής φυσιογνωμίας του. Επομένως, η πολυδραστηριότητα των αγροτικών οικογενειών, που είναι η κοινωνική ραχοκοκαλιά του αγροτικού χώρου, μεταβάλλει και τον ίδιο σε πολυλειτουργικό χώρο, νέο χώρο υποδοχής αστικών λειτουργιών και δραστηριοτήτων, καθώς και αναψυχής. Τόσο ο ρόλος της οικογενειακής αγροτικής εκμετάλλευσης, όσο και ο ρόλος του αγροτικού χώρου υποβιβάζονται σε μερικούς και τη θέση τους παίρνουν νέες ολότητες: η αγροτική οικογένεια και η ύπαιθρος χώρα αντίστοιχα (Μωυσίδης, 2001). Τέλος, ξεκινώντας από την ίδια περίοδο παρατηρείται αύξηση της συγκεντροποίησης γης, η οποία είναι δυνατή μετά το 1960, καθώς προηγούμενα η απαλλοτρίωση της αγροτικής έγγειας μικρό-ιδιοκτησίας ήταν απαγορευμένη (Κασίμης & Παπαδόπουλος, 1999).

Είναι προφανές, πως οι παραπάνω εξελίξεις της μεταπολεμικής περιόδου δεν αποτελούν κινήσεις πρωτοβουλίας και αυτοδιάθεσης της ελληνικής αγροτικής οικογένειας, αλλά συνεχίζουν να ελέγχονται και να προσανατολίζονται από το κράτος, στην κατεύθυνση της διαχρονικής προσαρμογής του στις καπιταλιστικές ανάγκες. Στην εν λόγω μεταπολεμική και δη τη μεταπολιτευτική περίοδο, το ρόλο του κράτους στον καθορισμό του μέλλοντος της ελληνικής αγροτικής οικονομίας και φυσιογνωμίας έρχεται να διαδεχθεί η Ε.Ο.Κ., ύστερα από την υπαγωγή της Ελλάδας στην Κοινότητα, το 1981. Η περίοδος αυτή που υφίσταται μέχρι και τις μέρες μας, θα ταυτιστεί για

²² Μάλιστα, ο Μωυσίδης αναφέρει πως από το εν λόγω ιστορικό σημείο και έπειτα, η όποια μελέτη απασχόλησης στον ελληνικό αγροτικό τομέα, που δεν περιλαμβάνει το συνυπολογισμό της παρουσίας αλλοδαπών εργατών στις καλλιέργειες κρίνεται ως τουλάχιστον ανεπαρκής. Ο ρόλος του κρίνεται ως καίριος για την οποιαδήποτε ανάπτυξη στον αγροτικό τομέα, καθώς συνέβαλλαν στην αγροτική παραγωγή, την εποχή που εξέλειπαν ελληνικά αγροτικά χέρια και δη σε εποχές αιχμής αρκετοί κλάδοι έντασης εργασίας εξαρτώνταν από αυτούς, όπως και σήμερα. Επιπλέον, σημαντική ήταν η «συμβολή» τους στο αγροτικό εισόδημα και την ανταγωνιστικότητα της παραγωγής, προσφέροντας χαμηλά ημερομίσθια. Συνεπώς, η οικονομία του ελληνικού κράτους επωφελήθηκε από την εκμετάλλευση της εργασίας τους (Μωυσίδης, 2001).

πολλούς με την εικόνα της εντεινόμενης υποδαύλιση του ρόλου του αγροτικού τομέα στην κοινωνικο-οικονομική σύνθεση της Ελλάδας.

1.3.2 Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΡΟΛΟΥ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΤΟΜΕΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ, ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΕΝΤΑΞΗ ΤΗΣ ΣΤΗΝ Ε.Ο.Κ

1.3.2.1 ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΤΗΣ Κ.Α.Π.

1.3.2.1.1 Η πρόωπη αγροτική πολιτική της Ε.Ο.Κ

Στην Ευρώπη, μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, τα κράτη ακολούθησαν μία εσωστρεφή πορεία, την οποία ήρθε να ανατρέψει η ευρωπαϊκή ιδέα της ενοποίησης των κρατών της γηραιάς ηπείρου, στα τέλη της δεκαετίας του 1950. Η περίοδος μέχρι και τη δεκαετία του 1970 διαθέτει δύο αντιφατικά χαρακτηριστικά. Αφ' ενός ο ρόλος του αγροτικού τομέα αναγνωρίζεται ως κεντρικός στις επερχόμενες πολιτικές, αλλά αφ' ετέρου σηματοδοτείται και η εκκίνηση της υποβάθμισης της αξίας του. Αυτό συμβαίνει καθώς είναι φανερό πως η ουσία του καθορίζεται από τις ανάγκες του αστικού κεφαλαίου, διότι η ευνοϊκή μεταχείριση του αγροτικού τομέα συγχρονίζεται με την περίοδο της μεγάλης καπιταλιστικής ανάπτυξης, ενώ οι σαφέστατα δυσμενείς όροι προς την οικογενειακή εκμετάλλευση ταυτίζονται με την περίοδο της καπιταλιστικής κρίσης. Ο ρόλος της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής στην εξέλιξη τόσο του ευρωπαϊκού, όσο και ειδικότερα του ελληνικού αγροτικού τομέα κρίνεται ως καταλυτική, καθώς είναι η Ε.Ο.Κ πλέον, που αντικαθιστώντας το κράτος, ρυθμίζει τις σχέσεις του με τους άλλους τομείς και επομένως, τον τοποθετεί στη διάρθρωση τόσο των εθνικών οικονομιών, αλλά πολύ περισσότερο στη διάρθρωση της παγκόσμιας αγοράς.

Η θέσπιση της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής, από τα νεοσύστατα όργανα της Ε.Ο.Κ έγινε μεταπολεμικά, το 1957 (Παπαγεωργίου, 2007). Τα ιδρυτικά κράτη μέλη, αναγνωρίζοντας τη συμβολή του ευρωπαϊκού αγροτικού τομέα, τόσο στην κοινωνική ευημερία του ταραγμένου ακόμα από τους Μεγάλους Πολέμους ευρωπαϊκό πληθυσμό, όσο και για την αστική καπιταλιστική ανάπτυξη, έθεσαν την Κοινή Αγροτική Πολιτική στο επίκεντρο των πολιτικών τους και την εφαρμογή της ως προϋπόθεση για την επιτυχή πορεία της ευρωπαϊκής ενοποίησης (Παπαγεωργίου, 2007). Η πολιτική θα επιτυγχανόταν με την αύξηση του αγροτικού όγκου παραγωγής, μέσω της χρήσης των νέων τεχνολογιών στην παραγωγή (εκμηχάνιση παραγωγής), με τη διασφάλιση δίκαιου βιοτικού επιπέδου προς τους παραγωγούς, με την επίτευξη της διατροφικής αυτάρκειας

προς τα κράτη μέλη της, μέσω της διασφάλισης λογικών τιμών προς τους καταναλωτές και με την παραγωγή πλεονασμάτων με στόχο την αγορά, την οποία και στόχευε να εξισορροπήσει (Παπαγεωργίου, 2007: 614). Στόχος της πολιτικής για τον αγροτικό χώρο ήταν να αποτελέσει πηγή διάθεσης φθηνής πρώτης ύλης και προϊόντων διατροφής, καθώς και φθηνού εργατικού δυναμικού στα αστικά κέντρα, να αποτελέσει πηγή συναλλάγματος με βάση τις εξαγωγικές δραστηριότητες και ταυτόχρονα χώρο κατανάλωσης των βιομηχανικών προϊόντων (Μουσιδής, 2001: 68). Βάσει του παραπάνω προγράμματος, η Ε.Ο.Κ εφαρμόζει προστατευτικά μέτρα, διασφαλίζοντας στην ευρωπαϊκή εκμετάλλευση μεγαλύτερη βιωσιμότητα, παρέχοντας εισοδηματικές ενισχύσεις και πολιτικές στήριξης των τιμών των γεωργικών προϊόντων (Σαφιλίου & Παπαδόπουλος, 2004).

Η παραπάνω πολιτική κατάφερε να αυξήσει πολύ την αγροτική παραγωγή, μετασχηματίζοντας την οικογενειακή εκμετάλλευση από έντασης εργασίας, σε έντασης κεφαλαίου, απελευθερώνοντας πολλά αγροτικά χέρια στους αστικούς τομείς ανάπτυξης. Δηλαδή, κατάφερε να συγκρατήσει ένα μειωμένο αγροτικό πληθυσμό σε μια πιο εκσυγχρονισμένη μεν, αλλά και πιο εξαρτημένη από τις αστικές εξελίξεις ύπαιθρο. Η Κοινή Αγροτική Πολιτική αποτελεί κατά βάση μία τομεακή πολιτική, που αντιμετωπίζει ενιαία το γεωγραφικό χώρο, πάνω σε ένα τομέα, του οποίου η πορεία εξαρτάται εγγενώς από τα διαφοροποιημένα χαρακτηριστικά του χώρου (Μουσιδής, 2001).

1.3.2.1.2 Οι επερχόμενες αλλαγές στην πολιτική της ΚΑΠΑ

Στη δεκαετία του 1970, ξεσπάει η παγκόσμια οικονομική ύφεση, με αφορμή την κρίση πετρελαίου που συντελεστική την εν λόγω περίοδο. Η ύφεση προβάλλει προβλήματα στη βιομηχανική ανάπτυξη, με προεκτάσεις αποβιομηχάνισης, προβλήματα στις διαδικασίες αστικοποίησης, με προεκτάσεις αποσυγκέντρωσης από τα «κορεσμένα» αστικά κέντρα, σημαντικά ποσοστά ανεργίας, ενώ παράλληλα γίνονται αντιληπτά τα όρια της καπιταλιστικής ανάπτυξης και προάγεται ο επερχόμενος «πράσινος» σκεπτικισμός (Σαφιλίου & Παπαδόπουλος, 2004). Οι επιπτώσεις της κρίσης επηρέασαν, συνεπώς, βαθύτατα την αναπτυξιακή δυναμική και στο εσωτερικό της Ε.Ο.Κ, με αποτέλεσμα να αναδιαρθρώσει την πολιτική της, μαζί με το σύνολο της παγκόσμιας οικονομίας. Στο αγροτικό πεδίο, τα τεράστια πλεονάσματα της αγροτικής παραγωγής, όπως αυτή καθοδηγήθηκε από την Κ.Α.Π το προηγούμενο διάστημα, δεν

είναι πλέον επιθυμητά, καθώς αντιμετωπίζουν προβλήματα απορρόφησης, αλλά και δυσκολίες στήριξης από πλευράς κοινοτικού προϋπολογισμού (Σαφιλίου & Παπαδόπουλος, 2004).

Επιπλέον, το παραγωγιστικό μοντέλο καλλιέργειας, αναδεικνύει και αυτό με τη σειρά του τις προβληματικές της εντατικοποίησης των καλλιεργειών, όσον αφορά τις αρνητικές επιδράσεις στο περιβάλλον, την ασφάλεια των τροφίμων, αλλά και την αποδεδειγμένη περιθωριοποίηση των καλλιεργειών που δεν ακολουθούσαν το μοντέλο, χαρακτηριζόμενα ως μη ανταγωνιστικά (Σαφιλίου & Παπαδόπουλος, 2004). Ταυτόχρονα, οι δεδομένες συνθήκες κρίσης της καπιταλιστικής ανάπτυξης, δίνουν το τέλος του οράματος της πλήρους σταθερής απασχόλησης, προωθώντας και στην αγροτική οικογένεια πιο επισφαλή μοντέλα εργασίας (πολυαπασχόληση, ημιαπασχόληση κ.λπ) (Μωυσίδης, 2001). Επιπλέον, οι επιπτώσεις της κρίσης στα αστικά κέντρα, που μαστίζονται από την ανεργία, διαμορφώνουν πρόσφορο έδαφος για την μετατροπή της υπαίθρου σε ζώνη υποδοχής των αστικών πληθυσμών και μαζί με αυτούς και των αστικών δραστηριοτήτων (Μωυσίδης, 2001: 86)

Στο αγροτικό πεδίο, η Ε.Ο.Κ. αλλάζει την αντίληψή της, όσον αφορά τον κοινωνικό ρόλο του ευρωπαϊκού αγροτικού τομέα καθώς και την προσέγγιση του αγροτικού χώρου, με βάση τα νέα δεδομένα της κρίσης (Μωυσίδης, 2001). Η στρατηγική της Ε.Ο.Κ και στη συνέχεια της Ε.Ε είναι η μείωση της αγροτικής παραγωγής, καθώς και του αγροτικού πληθυσμού, ταυτόχρονα με τον μακροχρόνιο εκσυγχρονισμό της παραγωγικής διαδικασίας, η προώθηση της ανταγωνιστικότητας των προϊόντων, μέσω μάλιστα της άρσης του προστατευτικού καθεστώτος που ίσχυε μέχρι πρότινος και τέλος η συγκράτηση του πλεονάζοντος προς τα αστικά κέντρα πληθυσμού στην ύπαιθρο (Μωυσίδης, 2001). Επίσης, εισάγονται μέτρα βελτιστοποίησης της ποιότητας των προϊόντων, καθώς και προστασίας του περιβάλλοντος. Επιπλέον, οι επόμενες μεταρρυθμίσεις της Κ.Α.Π σταματάνε να αντιμετωπίζουν το χώρο ως ενιαίο, αλλά αντίθετα ξεκινούν να λαμβάνουν υπόψιν τους τα γεωγραφικά και άλλα δεδομένα διαφοροποίησης του. Προοδευτικά, λοιπόν γίνεται μια προσπάθεια πιο ποιοτικής προσέγγισης της έννοιας της αγροτικής ανάπτυξης, με αποκορύφωμα τη δεκαετία του 2000. Παρ' όλ' αυτά, οι παραδοσιακές έννοιες του αγροτικού χώρου και της οικογενειακής εκμετάλλευσης τίθενται σε υποβάθμιση και γίνονται μερικές, καθώς

σταματάνε να βρίσκονται στο επίκεντρο του σχεδιασμού της Κ.Α.Π. (Μουσιδής, 2001).

Μεταρρύθμιση της ΚΑΠ: 1992

Οι πρώτες αλλαγές του αρχικού πληθωριστικού μοντέλου αγροτικής ανάπτυξης γίνονται τη δεκαετία του 1980, κατά την οποία εισάγονται τα πρώτα μέτρα ελέγχου της προσφοράς²³, δίνοντας τη νέα αντίληψη της Ε.Ο.Κ. για την πορεία του αγροτικού τομέα (Σαφιλίου & Παπαδόπουλος, 2004). Η μεταρρύθμιση της Κ.Α.Π το 1992 (μεταρρύθμιση McSharry) είναι στρατηγικής σημασίας, καθώς καθιερώνει τόσο τα νέα δεδομένα της παγκόσμιας συγκυρίας, όσο και τα νέα δεδομένα προσέγγισης του αγροτικού τομέα. Πιο συγκεκριμένα, αποτελεί την πρώτη αγροτική πολιτική, στο πλαίσιο της νέας φάσης της παγκοσμιοποίησης²⁴, καθώς και την πρώτη αγροτική πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η νέα Κ.Α.Π προσαρμοσμένη στις αποφάσεις στο πλαίσιο της GATT²⁵, όσο και της στρατηγικής της Ε.Ε για τον αγροτικό τομέα και χώρο, συμπίεζει τις θεσμικές τιμές, ώστε να προσεγγίσουν αυτές της διεθνούς αγοράς, μέσω της μείωσης των ενισχύσεων στα προϊόντα²⁶ και προάγει μια περισσότερο εισοδηματική πολιτική, μεταβιβάζοντας τις ενισχύσεις από το προϊόν στον παραγωγό, με βάση τη στρεμματική του έκταση. Επίσης, ωθεί το γηρασμένο τμήμα του αγροτικού πληθυσμού στην πρόωρη συνταξιοδότηση²⁷ και την ταυτόχρονη προσαρμογή της εκμετάλλευσής του στα νέα δεδομένα. Επιπλέον, η εν λόγω αναμόρφωση, διαθέτει μέτρα προς την προσέγγιση μιας πιο ποιοτικής αγροτικής ανάπτυξης. Πιο

²³ Τα παραπάνω μέτρα είναι οι ποσοστώσεις (όρια ποσότητας παραγωγής) σε ορισμένα προϊόντα (ζάχαρη, γάλα), οι φόροι συνυπευθυνότητας για ορισμένα προϊόντα (γάλα και σιτηρά) και οι σταθεροποιητές, κατά τους οποίους οι τιμές των προϊόντων μειώνονταν, όταν ξεπερνούσαν το όριο παραγωγής (Σαφιλίου & Παπαδόπουλος, 2004).

²⁴ Ο νεοφιλελεύθερος δημοσιογράφος Thomas Friedman, μέσα από το, κατά πολλούς επιστήμονες, αμφισβητήσιμο βιβλίο «Ο κόσμος είναι επίπεδος», ορίζει την περίοδο από τις αρχές του 1990, ως την τρίτη φάση της παγκοσμιοποίησης, λαμβάνοντας υπόψιν το τρόπο με τον οποίο πραγματοποιείται η εντεινόμενη παγκόσμια ολοκλήρωση της οικονομίας. Βασικοί συντελεστές της «επιπεδοποίησης» είναι η πτώση του Τοίχους του Βερολίνου και το άνοιγμα των οικονομιών της ανατολικής Ευρώπης, στην παγκόσμια αγορά, η επίδραση των νέων τεχνολογιών, η δημιουργία offshore συστημάτων και άλλοι. (Friedman, 2007)

²⁵ Αποτελεί τη Γενική Συμφωνία Δασμών και Εμπορίου. Η εν λόγω GATT έλαβε χώρα στην Ουρουγουάη και μέσω των αποφάσεών της, έπειτα από μεγάλη πίεση της αμερικανικής αγοράς αγροτικών προϊόντων, η Ε.Ο.Κ θα έπρεπε να προβεί σε μείωση των τιμών της αγροτικής της παραγωγής και επομένως στην μείωση των ενισχύσεων που παρείχε, επιτρέποντας τη διαμόρφωση τιμής με βάση την αγορά (Μαραβέγιας, 1998)

²⁶ Ουσιαστικά, ξεκινά η πολιτική της αποδέσμευσης των επιδοτήσεων από την παραγωγή

²⁷ Το εν λόγω μέτρο πριμοδοτείται από το 1988, μέσω του κοινοτικού Προϋπολογισμού (Παπαγεωργίου, 2007:616)

συγκεκριμένα, εισάγει μέτρα προστασίας του περιβάλλοντος, καθώς και προαγωγής ποιότητα και ασφάλειας των προϊόντων. Ταυτόχρονα, άροντας την αντίληψη για τον ενιαίο χαρακτήρα της υπαίθρου χώρας παρέχει αποζημίωση προς τις αγροτικές εκμεταλλεύσεις, που είναι χωροθετημένες σε ορεινές και «μειονεκτικές» ζώνες, με προϋπόθεση την υπηρετήση της αειφόρου γεωργίας και της προστασίας του περιβάλλοντος. (Παπαγεωργίου, 2007: 619-623)

Βιολογικές καλλιέργειες

Κατά τη διάρκεια της έξαρσης του παραγωγιστικού μοντέλου αγροτικής παραγωγής του ανεπτυγμένου καπιταλισμού στις μεταπολεμικές δεκαετίες, αναπτύχθηκε ένα κίνημα μικροκαλλιεργητών στην Ευρώπη, που προωθούσαν ένα εναλλακτικό πλαίσιο αγροτική παραγωγής. Το εν λόγω πλαίσιο βασιζόταν στο σεβασμό της φύσης και του ανθρώπου και συνεπώς, προωθούνταν οι φυσικές καλλιεργητικές μέθοδοι, η μη εκμετάλλευση των εργατών γης και ο σεβασμός στην ανάγκη ποιοτικών και υγιών προϊόντων από τους καταναλωτές. Το κίνημα των βιοκαλλιεργειών είχε αντιτεθεί στην παραγωγιστική λογική, είχε συνταχθεί με τα αντιτιθέμενα κινήματα προς την πυρηνική ενέργεια και τα μεταλλαγμένα προϊόντα και προωθούσε τις δομές απ' ευθείας διάθεσης προϊόντων στους καταναλωτές καθώς και των καταναλωτικών συνεταιρισμών (Κάργας, 2012).

Το ζήτημα των βιολογικών καλλιεργειών τέθηκε ως καίριας σημασίας από την Ε.Ο.Κ. τη δεκαετία του 1990, προτού τεθεί σε ισχύ η μεταρρύθμιση McSharry. Την περίοδο εκείνη, η Ε.Ο.Κ στο πλαίσιο της «αλλαγής» πολιτικής σε σχέση με το παραγωγιστικό μοντέλο αγροτικής παραγωγής, θέσπισε ενιαίους κανόνες πιστοποίησης των βιολογικών προϊόντων. Με αυτό τον τρόπο, εκκίνησε τις διαδικασίες για την ανάπτυξη μιας ανερχόμενης αγοράς παραγωγής βιολογικών προϊόντων και επομένως την εμπορευματοποίηση του πλαισίου της βιολογικής καλλιέργειας. Είναι δόκιμο να διευκρινιστεί πως τα προωθούμενα βιολογικά προϊόντα, από πλευράς της Ε.Ε. δεν έχουν καμία σχέση με τα προϊόντα των εν λόγω κινήματων. Η προσέγγιση της Ε.Ε. για τα βιολογικά προϊόντα παραμένει μόνο στο επίπεδο υπολλειμάτων, παρά στο επίπεδο παραγωγής (Κάργας, 2009). Εμπειρικά αποδεικνύεται πως σε σημαντικό ποσοστό, οι σημερινές βιολογικές εκμεταλλεύσεις στο πλαίσιο της Ε.Ε., διαφέρουν από τις συμβατικές, μόνον όσον αφορά την εντατικοποίησή τους.

Μεταρρύθμιση της Κ.Α.Π.: 2005

Στη βάση των κατευθύνσεων του προγράμματος Δράσης- Ατζέντα 2000²⁸, σε απόλυτο συγχρονισμό με την προετοιμασία της αγοράς για την ένταξη των ανεξάρτητων κρατών της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης στην Ε.Ε.²⁹ και τη σύσταση της Ζώνης του Ευρώ, έρχεται και η νέα μεταρρύθμιση της Κ.Α.Π, στο τέλος του 2005. Με την παραπάνω αναθεώρηση, καθώς και τα μέτρα της ενδιάμεσης επανεξέτασης της Κ.Α.Π. το 2003, προωθείται η περαιτέρω μείωση της αγροτικής παραγωγής, η πλήρης αποδέσμευση των ενισχύσεων από το προϊόν, μέσω της εισαγωγής μίας πλέον καθαρά εισοδηματικής πολιτικής με κριτήριο το μέγεθος της εκμετάλλευσης (Ενιαία Αποδεσμευτική Ενίσχυση- Single Farm Payment ανά εκμετάλλευση), ενώ προωθείται η σταδιακή μείωση των άμεσων ενισχύσεων σε όλα τα προϊόντα μέχρι και το 2012.

Τέλος, όσον αφορά τον αγροτικό χώρο, προωθείται πλέον η ολοκληρωμένη ανάπτυξή του, πριμοδοτώντας τη νέα του πολυλειτουργική του φυσιογνωμία. Η παραπάνω κίνηση ενέχει την εκδήλωση της ανάγκης μετατόπισης της Κ.Α.Π. από τομεακή σε χωρική πολιτική (περιφερειοποίηση), όσον αφορά την ανάπτυξη όχι μόνο του γεωργικού τομέα, αλλά συνολικά των αγροτικών περιοχών (Σαφιλίου & Παπαδόπουλος, 2004). Επομένως, πρόκειται για μια μεταρρύθμιση που αναδιαρθρώνει ριζικά την προυπάρχουσα αγροτική δομή, η οποία είναι σε μεγάλο βαθμό εξαρτώμενη από τις διάφορες ενισχύσεις της Κ.Α.Π. και συνεπώς και από τις πολιτικές της.

1.3.2.1.3 Οι επιπτώσεις της Κ.Α.Π στον ευρωπαϊκό χώρο

Η Κ.Α.Π, συνολικά, διαπνέεται από την ίδια αναπτυξιακή φιλοσοφία που έχουν όλες οι πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης, που συνήθως εντείνουν τις ανισότητες σε όλες τις κλίμακες. Αυτό συμβαίνει, καθώς μέσω των μεταρρυθμίσεων της Κ.Α.Π, προσπαθείται διαχρονικά να προωθηθεί μία ενιαία αγροτική πολιτική, πάνω σε ένα χώρο γεμάτο με

²⁸ “Οι κατευθύνσεις είναι οι εξής:

- Η αύξηση της ανταγωνιστικότητας της γεωργίας μέσω της μείωσης των τιμών
- Η αύξηση του ενδιαφέροντος για τον καταναλωτή (ποιότητα και ασφάλεια τροφίμων)
- Η προτεραιότητα στη συνολική αγροτική ανάπτυξη για την επίτευξη σταθερότερων εισοδημάτων
- Η περισσότερη ευαισθησία για το περιβάλλον και τη στήριξη του βιολογικού τρόπου παραγωγής
- Η δημιουργία συμπληρωματικών και εναλλακτικών εισοδημάτων στην ύπαιθρο» (Παπαγεωργίου, 2007)

²⁹ Τα εν λόγω κράτη, βασίζονται σε πολύ μεγάλο βαθμό στον αγροτικό τομέα και επομένως είναι πολύ σημαντική η στήριξή τους από την Κ.Α.Π.

αντιθέσεις, ιδιαιτερότητες, διαφορετικές ιστορικές παρακαταθήκες, ταχύτητες και δυναμικές. Επομένως, η ανάπτυξη της κοινής ευρωπαϊκής αγροτικής πολιτικής, εμπεριέχει εξ αρχής την έννοια της ανισότητας.

Καταρχήν, η Κ.Α.Π., όσον αφορά την πρόιμη πολιτική της, κατάφερε να αυξήσει μεν την αγροτική παραγωγή και τα αγροτικά εισοδήματα, αλλά ξεκίνησε να καταστρέφει τις δομές της οικογενειακής μικρό-καλλιέργειας, που μολονότι δεν αντικατοπτρίζουν την ιστορική παρακαταθήκη του συνόλου της Δυτικής Ευρώπης, είχαν επικρατήσει κατά τον 20ο αιώνα στον ευρωπαϊκό χώρο³⁰. Αυτό εμπεδώθηκε σύντομα, με τις επερχόμενες πολιτικές, που στη βάση του εκσυγχρονισμού και της ανταγωνιστικότητας των εκμεταλλεύσεων κατάφερε να μειώσει δραστικά τον μικρό-μεσαίο αγροτικό πληθυσμό και απομονώνοντας τις μη ανταγωνιστικές εκμεταλλεύσεις, να συγκεντροποιήσει τη γη και να εντάξει σε ένα πιο εκσυγχρονισμένο πλαίσιο τους αγροτικούς τομείς στα κράτη του ευρωπαϊκού πυρήνα. Τα κράτη της περιφέρειας και δη της Νότιας Ευρώπης, των οποίων οι αγροτικές δομές δεν προσαρμόζονται στις παραπάνω κατευθύνσεις με τους ίδιους ρυθμούς, διατηρώντας σε μεγαλύτερο βαθμό την οικογενειακή μικροκαλλιέργεια, αντιμετωπίζουν άνιση μεταχείριση των ενισχύσεων της Κ.Α.Π (Σαφιλίου & Παπαδόπουλος, 2004). Η άνιση διανομή των επιδοτήσεων υπέρ των μεγάλων εκμεταλλεύσεων, επέδρασε στην άνιση ανάπτυξη του εκσυγχρονισμού υπέρ αυτών και κατέληξε σε ένα φαύλο κύκλο διαιώνισης των άνισων δυνατοτήτων ανάπτυξης της ανταγωνιστικότητας μεταξύ Βορρά και Νότου. Παράλληλα, ακόμα και μέσα στο πλαίσιο των εθνικών οικονομιών, στηρίζοντας τις μεγάλες και εξειδικευμένες εκμεταλλεύσεις, υπονομεύει τις μικρό-μεσαίες, που παίζουν καθοριστικό ρόλο στην πλειονότητα των περιφερειών. Επιπρόσθετα, με βάση τα παραπάνω, κρίνεται πως η Ε.Ε. απέτυχε σημαντικά στην εκπλήρωση των εισοδηματικών της στόχων, όπως τους είχε θέσει στο αρ.2 της Συνθήκης τη Ρώμης (Σαφιλίου & Παπαδόπουλος, 2004).

Τέλος, οι προσπάθειες των πρόσφατων μεταρρυθμίσεων να προσεγγίσουν χωρικές πολιτικές για την αγροτική ανάπτυξη, μολονότι κρίνονται ως αναγκαίες δεν έχουν επιτύχει. Αντιθέτως, φαίνεται πως η σταδιακή αποσύνδεση των επιδοτήσεων από το προϊόν σε συνδυασμό με τους μηχανισμούς ελέγχου της ποσότητας παραγωγής σε

³⁰ Τα 2/3 των εκμεταλλεύσεων στην Ε.Ε των 15 είναι μικρές. Το ποσοστό αυτό ξεπερνά το 90% στην Ελλάδα και την Πορτογαλία, κυμαίνεται στο 80-90% στην Ιταλία και την Ισπανία, ενώ στην Ιρλανδία φτάνει μέχρι και το 70% (Σαφιλίου & Παπαδόπουλος, 2004).

πολλά προϊόντα, που προωθούνταν από τις προηγούμενες μεταρρυθμίσεις, είχαν άμεσες χωρικές επιπτώσεις, καθώς δημιούργησαν σημαντικά αναπτυξιακά αδιέξοδα σε τοπικό επίπεδο. Η πρόσφατη δε μεταρρύθμιση του 2005, καθιερώνοντας πλέον την αποσύνδεση των επιδοτήσεων από το προϊόν, εκθέτει σε τεράστιο βαθμό τις αγροτικές οικονομίες στις ανάγκες της παγκόσμιας αγοράς. Επομένως, η επιβίωση της εκάστοτε εκμετάλλευσης προϋποθέτει αντανakλαστικά γρήγορων προσαρμογών των εκμεταλλεύσεων, ανάλογα με τη ζήτηση της αγοράς. Το παραπάνω υποθετικό σχήμα σε μεγάλο βαθμό είναι ανέφικτο, καθώς είναι αδύνατο επιστημονικά και εμπειρικά να προβλεφθούν οι διαρκώς μεταβαλλόμενες ανάγκες της αγοράς, αλλά και η έγγεια συνεχής και ταχεία εναλλαγή των καλλιεργειών, από πλευράς των αγροτών (Παπαγεωργίου, 2007). Επιπλέον, επόμενο επιβαρυντικό γεγονός, μέσα στο παραπάνω πλαίσιο είναι *“οι νέες αποφάσεις του ΠΟΕ και της Συνόδου της Λισσαβόνας που καθορίζουν τους όρους της «ανταγωνιστικότητας» πέρα από τα όρια αντοχής των αγροτικών κοστολογίων, ανοίγοντας διάπλατα τις πόρτες της Κοινότητας για αθρόες εισαγωγές από Τρίτες χώρες, με τις οποίες τα ισχυρά κράτη-μέλη της Ε.Ε. έχουν ιδιαίτερες διμερείς σχέσεις από την εποχή της αποικιοκρατίας”*³¹ (Σταυρίδης, 2013).

1.3.2.2 Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ Κ.Α.Π ΣΤΗ ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΤΟΜΕΑ

1.3.2.2.1 Οι πρώιμες μεταβολές στο αγροτικό τοπίο κατά την ένταξη της Ελλάδας στην Ε.Ο.Κ: 1980-2000

Όπως είδαμε, μέχρι πρότινος, ο αγροτικός τομέας στην Ελλάδα, καθόριζε το ρόλο και τη φυσιогνωμία του από εξωγενείς επεμβάσεις, που προέρχονταν από την υψηλή παρεμβατικότητα του ελληνικού κράτους. Ο αγροτικός τομέας καθοδηγείται από την εκάστοτε Κεντρική Εξουσία και τις πολιτικές που προωθεί, βάσει της υποθετικής αντιστρόφως ανάλογης σχέσης μεταξύ μεγέθους έγγειας ιδιοκτησίας και παρεμβατισμού του κράτους, όπως προαναφέρθηκε³². Η ένταξη της Ελλάδας στην

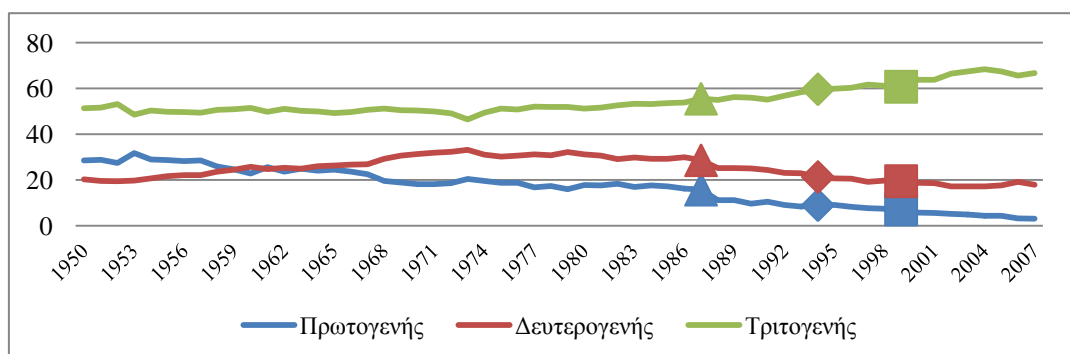
³¹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα, το οποίο θα απασχολήσει την εργασία στη συνέχεια, είναι η συμφωνία διαπεριφερειακής συνεργασίας Ε.Ε-Μερκοσουλ (Αργεντινή, Βραζιλία, Παραγουάη, Βενεζουέλα και την Ουρουγουάη), η οποία, όπως υποστηρίζεται από πολλούς, στοχεύει στην εξαγωγή βιομηχανικών ευρωπαϊκών προϊόντων και την εισαγωγή λατινο-αμερικανικών γεωργικών προϊόντων (οπωροκηπευτικών), γεγονός που δυσχεραίνει την κατάσταση του ευρωπαίου και δη του Νότιου αγρότη.

³² Όσο πιο κατακερματισμένος είναι ο αγροτικός χώρος και επομένως όσο μικρότερη είναι η ιδιοκτησία του αγροτικού πληθυσμού, τόσο μικρότερο έλεγχο και αντιστάσεις διαθέτει και

Ε.Ο.Κ, σήμανε για τον αγροτικό τομέα, την υποκατάσταση του σημαντικού ρόλου του κράτους στη χάραξη της αγροτικής πορείας από τη νέα Κεντρική Εξουσία, δηλαδή την Ε.Ο.Κ, μέσω του θεμελιώδους αγροτικού εργαλείου της, της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής. Επιπλέον, σύμφωνα με τις νέες εξελίξεις, ο ελληνικός αγροτικός τομέας ως ένα τμήμα του νέου ευρωπαϊκού «όλου», παρουσιάζεται πιο εκτεθειμένος στο διεθνή ανταγωνισμό και τις απαιτήσεις της παγκόσμιας αγοράς.

Το ελληνικό κράτος, μολονότι εντάχθηκε στο ευρωπαϊκό εγχείρημα το 1981, παρακολουθούσε σχολαστικά τις εξελίξεις στις κατευθύνσεις της Ε.Ο.Κ και όσον αφορά τον αγροτικό τομέα. Δηλαδή, παρ'όλη τη μη συμμετοχή του στη διαμόρφωση των αγροτικών πολιτικών των ιδρυτικών κρατών-μελών της Ε.Ο.Κ, το ελληνικό κράτος κατάφερε να παρέμβει με τέτοιο τρόπο, ώστε ο ελληνικός αγροτικός τομέας να παίζει το ρόλο που του είχε τεθεί ευρωπαϊκά (Μωυσίδης, 2001). Προφανώς, θα πρέπει να είναι κατανοητό, πως κάτι τέτοιο συνέβη, στο πλαίσιο πολλών δομικών αναντιστοιχιών στην αγροτική δομή, αναπτυξιακών καθυστερήσεων, και επομένως αργότερων ταχυτήτων προσαρμογής σε σχέση με τα άλλα δυτικά ευρωπαϊκά κράτη (Μωυσίδης, 2001). Η εν λόγω ένταξη θα σημάνει την αρχή του τέλους της βιομηχανικής ανάπτυξης στην Ελλάδα και παράλληλα την διόγκωση του τριτογενή τομέα, ενώ ο αγροτικός θα ξεκινήσει να παραμερίζεται και να μειώνει σημαντικά τη συμμετοχή του στην εθνική οικονομία (Γράφημα 1.1).

Γράφημα 1.1: Η ποσοστιαία συμμετοχή της αγροτικής Α.Π.Α. στη συνολική Α.Π.Α. της Ελλάδας

Πηγή: United Nations, 2013/ **Επεξεργασία:** Ιδία

Η ένταξη της Ελλάδας στην Ε.Ο.Κ γίνεται το 1981, δηλαδή στην ιστορική φάση κατά την οποία η καπιταλιστική ανάπτυξη, που προωθούνταν και από το ελληνικό κράτος,

επομένως τόσο μεγαλύτερη είναι η υπαγωγή του χώρου και της παραγωγής ως ολόκληρο από το κράτος και τα συμφέροντα που εξυπηρετεί (Βεργόπουλος, 1975).

πόσο μάλιστα από την Ε.Ο.Κ βρίσκεται σε κρίση. Η εν λόγω περίοδος θεωρείται μεταβατική και κρίσιμη, όσον αφορά την ευνοϊκή διαχείριση του αγροτικού τομέα, από πλευράς του υπερεθνικού σχηματισμού, καθώς η Ε.Ο.Κ αντιμετωπίζει προβλήματα, όσον αφορά την προστατευτική πολιτική που ακολούθησε στον εν λόγω τομέα. Επιπλέον, αυτή η εξέλιξη, συμπίπτει με την περίοδο σημαντικών ανακατατάξεων στον ελληνικό χώρο, μέσω της πολιτική αποκέντρωσης που προωθήθηκε, εξαιτίας της ανεργίας στις πόλεις, την ίδια στιγμή κατά την οποία η εναπομένουσα αγροτική εκμετάλλευση βιώνει μεγάλα οικονομικά προβλήματα. Στο παραπάνω, όμως, πλαίσιο η οικογενειακή εκμετάλλευση καλείται για ακόμα μία φορά να παίξει καθοριστικό ρόλο, όσον αφορά τις αναπτυξιακές προβληματικές της περιόδου.

Ο νέος ρόλος του αγροτικού τομέα, φαίνεται πως βασίζεται και πάλι στο καθεστώς της οικογενειακής εκμετάλλευσης, της πολυαπασχόλησης του αγροτικού νοικοκυριού (συνήθως του αρχηγού της εκμετάλλευσης) και στο πλαίσιο όχι του παραδοσιακού αγροτικού χώρου, αλλά της ευρυνόμενης κοινωνικό-χωρικά υπαίθρου. Η αγροτική οικογένεια αναλαμβάνει να στηρίξει την περιφέρεια, με την πολυαπασχόλησή της τοπικά, ενώ ο υπαίθρος χώρος αποτελεί το υπόβαθρο ανάπτυξης και αστικογενών δραστηριοτήτων. Επομένως, στην ελληνική αγροτική οικογένεια αναγνωρίζεται ο νέος και ταυτόχρονα παλιός ρόλος της στη συμβολή προς την κοινωνική συνοχή, στους δύσκολους καιρούς (Μουσιδής, 2001).

Ο αγροτικός τομέας, μέσω της υπαγωγής της πολιτικής του στην υπάρχουσα Κ.Α.Π φαίνεται να αντιδρά θετικά σε κάποιες παραμέτρους. Αρχικά, η αγροτική εκμετάλλευση υποκαθιστά την εξάρτηση των εσόδων της από τον προστατευτισμό του κράτους με τον προστατευτισμό της Ε.Ο.Κ, μέσω των πολιτικών στήριξης των προϊόντων και του εισοδήματος της οικογενειακής εκμετάλλευσης. Έτσι, τη δεκαετία του 1980, το διαχρονικά πολύπαθο αγροτικό εισόδημα, εξαιτίας της συνεχούς θέσπισης χαμηλών τιμών στα αγροτικά προϊόντα, καθώς και της πολιτικής υπερχρέωσης που προωθούσε το ελληνικό κράτος, σημειώνει άνοδο, συμβάλλοντας στην εξισορρόπηση της ανισότητας μεταξύ αγροτικών και αστικών εισοδημάτων (Δαμιανάκος, 1999: 71). Ισχύει πως, οι εν λόγω παρεμβάσεις ήταν αναγκαίες, καθώς το ελληνικό αγροτικό εισόδημα ήταν χαμηλότερο από οποιοδήποτε άλλο στην Ελλάδα, ενώ παράλληλα ήταν κατά πολύ χαμηλότερο σε σχέση και με τον ομότιμο ευρωπαϊό (Δαμιανάκος, 1999: 72). Η απορρόφηση των επιδοτήσεων σημειώνεται πως δεν κατέληξε στις επιδιωκόμενες,

από την Ε.Ο.Κ, επενδύσεις, αλλά προς την απόκτηση διαρκών καταναλωτικών αγαθών, γεγονός που κρίνεται και ως λογικό επόμενο, εφόσον ληφθεί υπόψη η οικονομική δεινότητα της ελληνικής αγροτικής οικογένειας, διαχρονικά³³. Βέβαια, η άμβλυνση των εισοδηματικών ανισοτήτων στην Ελλάδα, μπορεί μερικώς να εξηγηθεί, πέραν της ανόδου των αγροτικών εισοδημάτων, μέσω των ενισχύσεων της Κ.Α.Π. και από την αστική ύφεση, με επόμενο την άνοδο της ανεργίας και κατ' επέκταση τη μείωση των αστικών εισοδημάτων.

Τη δεκαετία του 1990, όμως, με τη νέα μεταρρύθμιση της Κ.Α.Π. (μεταρρύθμιση Mc Sharry) στο πλαίσιο της ΕΕ φαίνεται να αντιστρέφονται οι εισοδηματικές εξελίξεις της προηγούμενης δεκαετίας. Το εισόδημα της αγροτικής οικογένειας, μέχρι και τα μέσα του 1990 παρουσιάζει μεγάλη εξάρτηση από τις μεταρρυθμίσεις των μέτρων της Κ.Α.Π. Οι άμεσες ενισχύσεις της Ε.Ε είναι της τάξεως του 50% του μέσου γεωργικού εισοδήματος, ενώ σε αυτές προστίθενται και οι έμμεσες μεταβιβάσεις εισοδήματος, εξαιτίας της διατήρησης υψηλών τιμών στα γεωργικά προϊόντα (στρατηγικές). Η σοβαρή αλλαγή πολιτικής της Ε.Ε., με τη μεταρρύθμιση του 1992 επεσήμανε ενδιαφέρουσες εισοδηματικές απόρροιες για την αγροτική οικογένεια. Μολονότι, εγγράφεται πως η σχέση μεταξύ της αγροτικής οικογένειας και της φτώχειας αλλάζει σημαντικά³⁴, το εισόδημα της αγροτικής εκμετάλλευσης φαίνεται να μειώνεται στο σύνολό του (Σαφιλίου & Παπαδόπουλος, 2004).

Η μείωση του αγροτικού εισοδήματος ενίσχυσε στην πράξη την πολιτική της πολυαπασχόλησης (φαινόμενο, βέβαια, όχι καινούριο) των αγροτικών οικογενειών, ενώ ταυτόχρονα συνέτεινε στην άνοδο του ποσοστού μείωσης των οικονομικά ενεργών αγροτών³⁵. Μάλιστα, επισημαίνεται ιστορικά, πως μολονότι η Ελλάδα ήταν η πρώτη στον ευρωπαϊκό κατάλογο ως προς τη συμβολή του αγροτικού τομέα στο εθνικό προϊόν και την απασχόληση, κατά την είσοδο της στην Ε.Ο.Κ βρέθηκε στην τελευταία θέση

³³ Μάλιστα, σημειώνεται πως μέχρι και τη δεκαετία του 1990, οι μέσες ετήσιες επενδύσεις, κατά αγροτική εκμετάλλευση για το σύνολο της Ε.Ε αυξάνουν κατά το 2,9%, ενώ στην Ελλάδα μειώνεται κατά 4,3% (Δαμιανάκος, 1999: 71)

³⁴ Το ποσοστό των γεωργικών νοικοκυριών μεταξύ των φτωχών νοικοκυριών μειώθηκε αρκετά, καθώς από το 34% που εκπροσώπευε το 1974, έπεσε στο 15% το 1994. Ταυτόχρονα το ποσοστό των φτωχών νοικοκυριών μεταξύ των γεωργικών μειώθηκε την ίδια περίοδο, αλλά παραμένει υψηλότερο (36,4%), σε σχέση με τις άλλες κοινωνικές κατηγορίες (Δαμιανάκος, 1999: 72)

³⁵ Το διάστημα του 1971-1981 το ποσοστό μείωσης των οικονομικά ενεργών αγροτών ήταν 25,9%, το οποίο και αυξήθηκε κατά το διάστημα 1981-1991 στο 31,2% (Σαφιλίου & Παπαδόπουλος, 2004).

(Δαμιανάκος, 1999: 70). Επιπλέον, η μεγάλη αγροτική έξοδος (υπό την έννοια της πολυαπασχόλησης) από το αγροτικό επάγγελμα σήμανε, αφ' ενός τη δραστική μείωση της αγροτικής παραγωγής και κυρίως του εύρους της και αφ' ετέρου την αύξηση της εντατικοποίησης της αγροτικής εργασίας (Δαμιανάκος, 1999: 71)³⁶.

Οι επιλογές στα επιδοματικά μέτρα της μεταρρύθμισης έχουν μεγάλο αντίκτυπο στις ήδη υπάρχουσες ενδοαγροτικές και περιφερειακές ανισότητες στην ελληνική ύπαιθρο χώρα. Μέσα στο πλαίσιο της αγροτικής πολιτικής της Κ.Α.Π., οι ανισότητες αντί να αμβλυνθούν οξύνονται ολοένα και περισσότερο, όσον αφορά τη θέση που κατέχει ο αγροτικός τομέας στο σύνολο της εθνικής οικονομίας και απέναντι στους ομότιμους δυτικούς τομείς, αλλά και ως προς την εσωτερική του οργάνωση (Δαμιανάκος, 1999: 69). Όσον αφορά την εσωτερική δομή του, οι ανισορροπίες μεταξύ της φυτικής και ζωικής παραγωγής οξύνονται, καθώς η Ελλάδα τη δεκαετία του 1990 γίνεται η μόνη χώρα της οποίας, η κτηνοτροφική παραγωγή κατέχει το 27% της συνολικής αγροτικής παραγωγής, έναντι του 48% που ήταν ο μέσος όρος της Ε.Ε.³⁷ (Δαμιανάκος, 1999: 70). Επομένως, μέσα στο πλαίσιο της Ε.Ε., η Ελλάδα συνεχίζει να εντείνει τη δυσανάλογη φροντίδα στο πεδίο της γεωργίας, μολοντί είναι μία χώρα με έντονα ορεινό χαρακτήρα³⁸ (Γράφημα 1.2). Επιπλέον, και στο ενδογεωργικό πεδίο, το μεγαλύτερο τμήμα των επιδοτήσεων στρεφόταν στις πεδινές περιοχές και τις αρδευόμενες καλλιέργειες, ενώ μεγάλος όγκος γεωργικών προϊόντων (κηπευτικά, φρούτα, πατάτες, αμπέλια, κρασί και άλλα) δεν προστατεύονταν από την Κ.Α.Π.

Η εν λόγω ανισότητα μεταξύ φυτικής και ζωικής παραγωγής φαίνεται πως αρχίζει να κάμπτεται μετά το 1996. Η μείωση της ανισότητας, κατά βάση οφείλεται στη μείωση της φυτικής παραγωγής που σημειώνεται στο επόμενο διάστημα, παρά στην προοδευτική ανάπτυξη του κτηνοτροφικού κλάδου³⁹, ο οποίος συνεχίζει να είναι υποβαθμισμένος. Πιο συγκεκριμένα, φαίνεται πως το 2003, στο πεδίο της ζωικής

³⁶ Η αύξηση της παραγωγικότητας της ελληνικής γεωργίας εξαρτάται από την υποχώρηση τμημάτων αγροτικού δυναμικού καθώς και από το γεγονός πως το εργατικό δυναμικό έχει ανάγκη από συμπληρωματικά εισοδήματα (Σαφιλιού & Παπαδόπουλος, 2004).

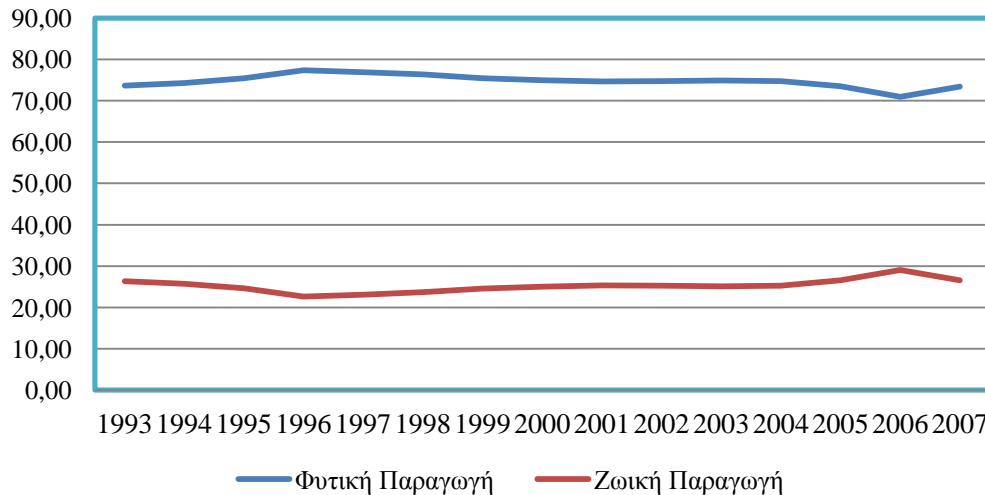
³⁷ Παρατηρείται, μάλιστα, σαφής υποχώρηση σε σχέση με τη δεκαετία του 1980, κατά την οποία η κτηνοτροφική παραγωγή κατείχε το 32% της συνολικής αγροτικής παραγωγής, έναντι του 54% για το σύνολο της Ε.Ο.Κ (Δαμιανάκος, 1999: 70).

³⁸ Ο λόγος μεταξύ χρησιμοποιούμενης αγροτικής έκτασης και συνολικής επιφάνειας της χώρας είναι από τους πιο χαμηλούς στην Ευρώπη (Δαμιανάκος, 1999: 69).

³⁹ Το παραπάνω γράφημα περιλαμβάνει στοιχεία κατά προσέγγιση, καθώς θεωρεί την παραγωγή των δύο κλάδων συμπληρωματική.

παραγωγής εντάσσεται ποσοστό παραγωγής μικρότερο του 10% των αγροτικών εκμεταλλεύσεων (Eurostat, 2013).

Γράφημα 1.2: Ποσοστιαία συμμετοχή της παραγωγής των κλάδων στη συνολική αγροτική παραγωγή

Πηγή: Eurostat, 2013/ **Επεξεργασία:** Ιδία

Με βάση τα παραπάνω, παρατηρούνται εισοδηματικές ανισότητες στο εσωτερικό του ελληνικού αγροτικού τομέα, καθώς το 80% των επιδοτήσεων φαίνεται να συγκεντρώνεται στο 20% των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, τις εν λόγω δεκαετίες⁴⁰. Επιπρόσθετα, διαφαίνεται πως το συνολικό μέσο εισόδημα των γεωργικών νοικοκυριών παραμένει κατά πολύ μικρότερο από αυτό του μέσου νοικοκυριού της Ελλάδας. Ταυτόχρονα, η σύνθεση του εισοδήματος των αγροτικών νοικοκυριών στηρίζεται μόνο κατά το 40% στις αγροτικές δραστηριότητες, την ίδια στιγμή που στα περισσότερα ευρωπαϊκά κράτη, το τμήμα του εισοδήματος που προέρχεται από τη γεωργία είναι σαφώς μεγαλύτερο του 50%⁴¹. Επομένως, τα παρατηρούμενα χαμηλά εισοδήματα των ελληνικών αγροτικών οικογενειών αποτελούν ένδειξη του χαμηλού βαθμού

⁴⁰ Πιο συγκεκριμένα, η παραγωγή βαμβακιού και καπνού αντιπροσώπευε το 42% των συνολικών πληρωμών στη χώρα από το τμήμα εγγυήσεων του Ευρωπαϊκού Γεωργικού Ταμείου Προσανατολισμού και Εγγυήσεων (FEOGA). Επιπλέον, τα 2/3 της τιμής του βαμβακιού επιδοτούνταν και αντίστοιχα τα καπνά στηρίζονταν σε μεγάλο βαθμό στις επιδοτήσεις της Ε.Ε.

⁴¹ Το ελληνικό συνολικό εισόδημα των γεωργικών νοικοκυριών, τη δεκαετία του 1990 συντίθεται ως εξής: 40% από τη γεωργία, 20% από εξωγεωργική απασχόληση, 20% από μισθούς, 12% από ιδιοκτησία και 8% από συντάξεις, κοινωνική ασφάλιση και άλλες μεταβιβάσεις. Ταυτόχρονα, στη Γερμανία, την Ιταλία και τη Φιλανδία το τμήμα εισοδήματος από τη γεωργία είναι μεγαλύτερο του 50%, ενώ στη Δανία, την Ολλανδία και το Βέλγιο είναι μεγαλύτερο από το 70% (Σαφιλίου & Παπαδόπουλος, 2004).

εντατικοποίησης, καθώς και της χαμηλής επαγγελματοποίησής τους. (Δαμιανάκος, 1999)

Άλλο σημαντικό επόμενο των παραπάνω, αποτελεί το γεγονός πως οι ανισότητες στρέφουν, τελικά, την οικογενειακή καλλιέργεια προς την παραγωγή προϊόντων, με μεγαλύτερες και ευκολότερες επιδοτήσεις (Σαφιλίου & Παπαδόπουλος, 2004). Αυτό αποτελεί τεράστιο πλήγμα στην παραγωγική δυναμική του ελληνικού αγροτικού τομέα καθώς και στο εύρος των παραγόμενων προϊόντων. Η μείωση της παραγωγής καθώς και ο δύσκολος ανταγωνισμός με τα εκσυγχρονισμένα αγροτικά συστήματα της Ευρώπης, των οποίων τα προϊόντα πλέον εισάγονται, είχε μεγάλο αντίκτυπο και στο εμπορικό ισοζύγιο της Ελλάδας. Μολονότι, τα αγροτικά προϊόντα ήταν πάντα ο κορμός των ελληνικών εξαγωγών, δημιουργώντας συνθήκες πλεονασματικών εμπορικών ροών για την Ελλάδα, κατά την ένταξή της στην Ε.Ο.Κ. και μέχρι το 1994, ο αγροτικός τομέας δεν καταφέρνει να ανακουφίσει το συνολικό εμπορικό έλλειμμα της χώρας (Δαμιανάκος, 1999: 71). Η υποκατάσταση των εξαγωγών με εισαγωγές παίρνει αυξημένες διαστάσεις, τα επόμενα έτη, δυσχεραίνοντας το εμπορικό έλλειμμα του ελληνικού κράτους.

Όπως προαναφέρθηκε, ο στόχος του εκσυγχρονισμού των αγροτικών καλλιεργειών ήταν και παραμένει σημαντικό ζητούμενο της αγροτικής πολιτικής και θεμελιώδης προϋπόθεση προς την κατεύθυνση της ανταγωνιστικότητας της αγροτικής παραγωγής. Στο σημείο αυτό, όμως θα ήταν χρήσιμο να αναφερθεί πως η έκταση της οικογενειακής εκμετάλλευσης, σε συνδυασμό πάντα με το είδος της παραγωγής (το οποίο επίσης καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό και από την έκταση της καλλιεργούμενης γης), εξαιτίας της συγκέντρωσης εισροών από κοινοτικούς πόρους, αποτελεί πλέον σημαντική προϋπόθεση για το βαθμό και το ύψος της εφαρμοσμένης τεχνολογίας (Μωυσίδης, 2001). Παρατηρείται, μάλιστα, πως οι μεγάλες εκμεταλλεύσεις⁴² είναι εκστατικές καλλιέργειες, μικρής έντασης εργασίας και υψηλού βαθμού εκμηχάνισης, σε αντίθεση με τις υπόλοιπες που παρουσιάζουν εντατικοποίηση της εργασίας και υψηλή εισοδηματική απόδοση, δίνοντας μια νέα διάσταση στο ζήτημα των ανισοτήτων (Μωυσίδης, 2001). Σε αυτό το πλαίσιο και σε συνδυασμό με τα υπόλοιπα μέτρα της

⁴² Ως μεγάλες εκμεταλλεύσεις νοούνται αυτές που η έκτασή τους είναι μεγαλύτερη των 100 στρεμμάτων, ως μικρομεσαίες αυτές που κυμαίνονται από 30-40 στρέμματα, ως μικρές αυτές που κυμαίνονται από 10-29 στρέμματα και ως νανώδεις αυτές που κατέχουν 1-9 στρέμματα (Μωυσίδης, 2001).

Κ.Α.Π., θα ήταν λογικό η ελληνική αγροτική εκμετάλλευση να ακολουθήσει, έστω και καθυστερημένα, την πορεία συγκεντροποίησης της, όπως πραγματοποιούν και οι ομότιμες δυτικοευρωπαϊκές, ώστε να προσεγγίσουν την ανταγωνιστικότητα των άλλων χωρών. Στην πραγματικότητα, όμως, μολονότι διαφαίνονται τάσεις συγκεντροποίησης, αυτές προχωρούν με χαμηλότερους ρυθμούς και σε μικρότερο βαθμό σε σχέση με τη Δυτική Ευρώπη⁴³ (Μουσιδής, 2001). Η διαιώνιση του μοντέλου της μικρής οικογενειακής καλλιέργειας βασίζεται στο κληρονομικό δίκαιο, στη διαδεδομένη πρακτική της μεταβίβασης γης μετά θάνατον των Ελλήνων αγροτών, καθώς και της έλλειψης έγγειας πολιτικής (Δαμιανάκος, 1999: 73).

Μέσα στο πλαίσιο των εκσυγχρονιστικών προσπαθειών, αλλά και ως συνέχεια της αγροτικής ιστορίας, εντάσσεται και η ραγδαία άνοδος της αγροτικής υπερχρέωσης κατά την ένταξη του ελληνικού αγροτικού τομέα στο σύστημα της Κ.Α.Π. Το συνολικό ύψος των δανείων που δόθηκαν από την Α.Τ.Ε το 1991 εκτιμάται τέσσερις φορές μεγαλύτερο σε σχέση με το 1981, εικοσι-οκτώ φορές μεγαλύτερο σε σχέση με το 1971 και ογδοντα-εννιά φορές μεγαλύτερο σε σχέση με το 1961. Ταυτόχρονα, ο ελληνικός αγροτικός τομέας συνεχίζει να κατέχει το μεγαλύτερο μέσο ύψος χρεών (και όχι δανείων) ανά εκμετάλλευση σε σχέση με αυτών της υπόλοιπης Κοινότητας αποδεικνύοντας πως ο κύκλος της αγροτικής υπερχρέωσης της ελληνικής οικογενειακής εκμετάλλευσης ενισχύθηκε με την ένταξή της στο ευρωπαϊκό πλαίσιο⁴⁴. (Δαμιανάκος, 1999: 74)

Η διείσδυση της πολιτικής της Κ.Α.Π στον ελληνικό αγροτικό τομέα, επιπλέον, φαίνεται να μην καταφέρνει να απλοποιήσει την αγροτική δομή, αλλά αντιθέτως να διευρύνει τους τύπους γεωργίας, μη καταφέροντας να απομονώσει τους παλαιούς, καταλήγοντας στην περαιτέρω υβριδοποίηση του συστήματος. Καταρχήν, παρατηρείται η συνύπαρξη κοινωνικών σχέσεων παραγωγής, πολλές φορές στην ίδια μονάδα, που παραπέμπουν “στην αυτοκαταναλωτική γεωργία, τη μισθωτή εργασία ή την υπεργολαβία” (Δαμιανάκος, 1999:73). Επιπλέον, το καθεστώς της συμβολαιακής γεωργίας αναπτύσσεται με ταχείς ρυθμούς και μάλιστα καθιερώνει το ρόλο της σε συγκεκριμένα προϊόντα, όπως η βιομηχανική ντομάτα (100% της παραγωγής), τα ζαχαρότευτλα (100% της παραγωγής), το γάλα, οι σπόροι (Δαμιανάκος, 1999). Την ίδια στιγμή η

⁴³ Το μέσο μέγεθος της αγροτικής εκμετάλλευσης στην Ελλάδα καταγράφηκε στα 43 στρέμματα, έναντι των 164 στρεμμάτων στις υπολοίπες χώρες της Ε.Ε, το 1994 (Δαμιανάκος, 1999: 72)

⁴⁴ Μάλιστα, σε συγχρονισμό με την υπερχρέωση των αγροτών εμφανίζεται και η ρύθμιση των συνεταιριστικών χρεών, που λαμβάνει χώρα το 1998 (Σαφιλίου & Παπαδόπουλος, 2004).

εμπορευματική δραστηριότητα των Συνεταιρισμών είναι σαφώς χαμηλότερη από αυτή των ευρωπαϊκών μέσων όρων, αν εξαιρεθούν οι κλάδοι παραγωγής των δημητριακών, των τροφικών παράγωγων των πτηνών και των φρούτων (Σαφιλίου & Παπαδόπουλος, 2004).

Πρωταρχικό σημείο για την πολυπλοκότητα της εκμεταλλευτικής διάρθρωσης αποτελεί η ένταση της πολυαπασχόλησης στην αγροτική οικογένεια, η οποία και εξαρτάται, όπως φαίνεται σε μεγάλο βαθμό από την έκταση της εκμετάλλευσης και επομένως παρουσιάζει μεγάλες περιφερειακές διαφοροποιήσεις (Σαφιλίου & Παπαδόπουλος, 2004). Με βάση το παραπάνω, γίνεται αντιληπτό πως οι μεγάλες εκμεταλλεύσεις, που ευνοούνται περισσότερο από τα μέτρα της Κ.Α.Π., παρουσιάζουν μικρότερη πολυαπασχόληση, ενώ οι μικρότερες εκμεταλλεύσεις, αναλόγως της έκτασής τους, κυμαίνονται μεταξύ υψηλού και μεσαίου τύπου πολυαπασχόλησης (Σαφιλίου & Παπαδόπουλος, 2004). Επιπλέον, το παραπάνω σημείο, που εντοπίζεται στην πλειονότητα των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων, διαμορφώνει νέες κοινωνικές δυναμικές μέσα στην οικογενειακή εκμετάλλευση, με την ανάδυση του νέου ρόλου της γυναίκας και την, κατά κανόνα, συμβολή του μισθωτού εργάτη και κυρίως του μετανάστη στο πλαίσιο της εκμετάλλευσης.

Η εντεινόμενη πολυαπασχόληση του μέχρι πρότινος αρχηγού της εκμετάλλευσης (συνηθέστερα άντρα) αναδεικνύει το ρόλο της γυναίκας, ως νέου αρχηγού της εκμετάλλευσης, αλλά και των μισθωτών μεταναστευτικών χεριών (συνηθέστερα, μέσα από το πρίσμα της «μαύρης» εργασίας), ως νέων συνβοηθών. Οι ρόλοι των παραπάνω αποτελούν τα νέα και απαραίτητα χαρακτηριστικά για την επιβίωση της οικογενειακής εκμετάλλευσης. Κατά τη διάρκεια των ετών 1987-2000⁴⁵ παρατηρείται πως ο αριθμός των γεωργικών εκμεταλλεύσεων υπό ανδρική διαχείριση μειώνεται κατά 28%, ενώ ο αντίστοιχος αριθμός υπό γυναικεία διαχείριση διπλασιάζεται. Στην νέα κατασκευή της αγροτικής δομής, η ενασχόληση της γυναίκας με την εκμετάλλευση σημαίνει και περαιτέρω χρήση μισθωτής εργασίας, προκειμένου η εκμετάλλευση να επιβιώσει. Επιπλέον, πάνω στο εν λόγω σημείο η έκταση παίζει καθοριστικό ρόλο στην καθιέρωση της εξωγενούς της οικογένειας, μισθωτής εργασίας, που συνεπώς

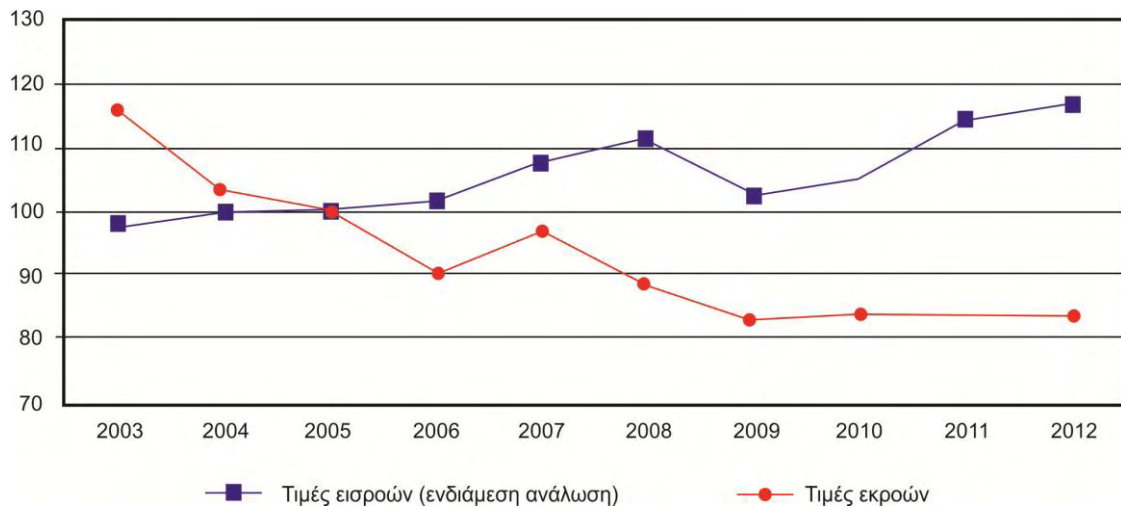
⁴⁵ Η πιο ραγδαία αλλαγή συμβαίνει μετά το 1995, με την καθιέρωση του Μητρώου Αγροτών και την υποχρεωτική εξάπλωση του αγροτικού εκσυγχρονισμού, όπου και εκδηλώνονται πιέσεις μεταβίβασης ιδιοκτησίας στη σύζυγο για τη διατήρηση της γεωργικής ιδιότητας του κατόχου της εκμετάλλευσης (Σαφιλίου & Παπαδόπουλος, 2004).

σχετικοποιεί την έννοια της οικογενειακής εκμετάλλευσης. Οι μεγάλες εκμεταλλεύσεις έχουν ανάγκη από τη χρήση της μισθωτής εργασίας ούτως ή άλλως, και ο βαθμός της χρήσης διακυμαίνεται σε μικρό βαθμό, ανάλογα με το φύλο του κατόχου. Οι μεσαίες και μικρές εκμεταλλεύσεις έχουν εξίσου ανάγκη τη μισθωτή εργασία, κυρίως εξαιτίας της πολυαπασχόλησης του άντρα και της κατοχής της εκμετάλλευσης από τη γυναίκα. Σε αυτή την περίπτωση, οι διακυμάνσεις της χρήσης, ανάλογα με το φύλο του κατόχου είναι πολύ μεγάλες. (Σαφιλίου & Παπαδόπουλος, 2004)

1.3.2.2.2 Οι πρόσφατες μεταβολές στο αγροτικό τοπίο πριν την κρίση: 2000-2007

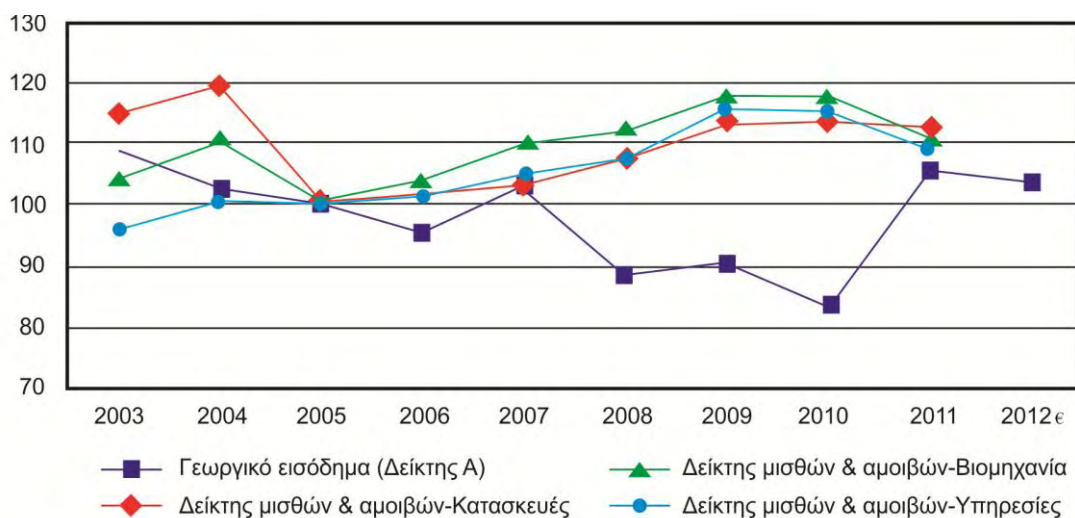
Η δεκαετία του 2000 επιφυλάσσει προβλήματα και στην ελληνική αγροτική παραγωγή, εξαιτίας σοβαρών εξελίξεων στο πλαίσιο της υπερεθνική οντότητας. Στην εν λόγω περίοδο, θα ενταθεί σε μεγάλο βαθμό η αποδιάρθρωση της ελληνικής παραγωγικής βάσης προς όφελος του τριτογενή τομέα, που όπως θα δούμε και στη συνέχεια θα δεχτεί το σημαντικό πλήγμα της κρίσης στο τέλος της δεκαετίας. Επιπλέον, το 2002 η Ελλάδα θα εισέλθει στη Ζώνη του Ευρώ, γεγονός που συνδυαζόμενο με την αναπτυξιακή πολιτική που συντελέστηκε τα προηγούμενα χρόνια στο πλαίσιο της Ε.Ε. θα αποδειχθεί κρίσιμη για την επιβίωση της ελληνικής αγροτικής οικογένειας. Η παραπάνω ένταξη της Ελλάδας θα αποδειχτεί επιπλέον, μοιραία όσον αφορά την επίδραση της κρίσης στην οικονομία της, καθώς και στον αγροτικό τομέα. Επιπρόσθετα, όπως προαναφέρθηκε θα συντελεστούν οι δύο σημαντικές διευρύνσεις της Ε.Ε, με την ένταξη 10 κρατών το 2004 και άλλων δύο κρατών το 2007, κυρίως της Ανατολικής Ευρώπης, καθώς και δύο χωρών του Ευρωπαϊκού Νότου. Τα παραπάνω κράτη είναι στη συντριπτική πλειοψηφία τους εξειδικευμένα στον αγροτικό τομέα και επομένως, επηρεάζουν σημαντικά την ευρωπαϊκή αγορά και επομένως την αγροτική διάρθρωση της Ελλάδας. Τέλος, καταλυτική θα είναι και η επίδραση της νέας αγροτικής πολιτικής της Ε.Ε., η οποία θα επιφυλάξει σοβαρές αναδιαρθρώσεις στην επιδοματική πολιτική και επομένως στην αγροτική παραγωγή και την επιβίωση του αγροτικού νοικοκυριού.

Από τις αρχές του 21ου αιώνα, όλες οι εξελίξεις των προηγούμενων δεκαετιών συνεχίζουν με ταχύτερους ρυθμούς. Κατά το διάστημα μεταξύ το 2000-2006 οι τιμές των αγροτικών εκροών μειώνονται δραματικά, ενώ οι τιμές των εισροών για τις αγροτικές εκμεταλλεύσεις αυξάνονται σε μεγάλο βαθμό (Γράφημα 1.3).

Γράφημα 1.3: Η Εξέλιξη των Τιμών των Γεωργικών Εισροών και Εκροών (2005=100)

Πηγή: Eurostat, 2013 / **Επεξεργασία:** ΠΑΣΕΓΕΣ, 2013

Επιπλέον, παρατηρείται πως οι τιμές κατανάλωσης αυξάνουν προοδευτικά, αναδεικνύοντας το αυξανόμενο πρόβλημα των μεσαζόντων, καθώς και του καθορισμού των τιμών από τις αγορές. Κατ' αυτόν τον τρόπο, παρατηρείται πως το αγροτικό εισόδημα στην Ελλάδα μειώθηκε κατά 17,9%, το διάστημα μεταξύ 2000-2005, ενώ η μείωσή του επιτείνεται μέχρι και το τέλος της δεκαετίας. Βάσει του παραπάνω διαγράμματος, το προοδευτικό άνοιγμα της ψαλίδας μεταξύ αγροτικών εισροών και εκροών, υπέρ των εισροών είναι εμφανές.

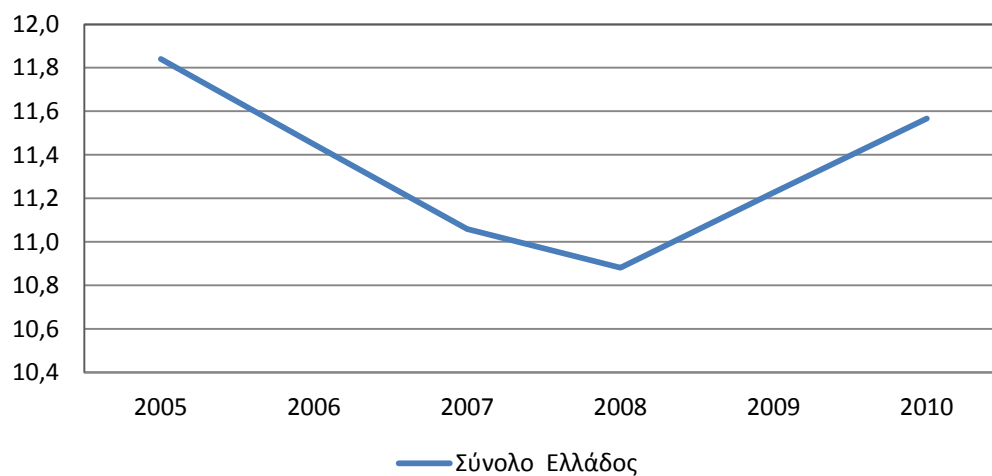
Γράφημα 1.4: Η Εξέλιξη του Γεωργικού Εισοδήματος Συγκρινόμενου με Μισθούς και Αμοιβές Άλλων Τομέων της Οικονομίας (2005=100)

Πηγή: Eurostat Μάρτιος 2013

Πηγή: Eurostat, 2013/ **Επεξεργασία:** ΠΑΣΕΓΕΣ

Υπό τις παραπάνω συνθήκες, η μείωση του αγροτικού πληθυσμού, καθώς και του πληθυσμού των ενεργών αγροτών συνεχίζεται, με ένταση της ημιαπασχόλησης, καθώς και την επέκταση της συμβολαϊκής εργασίας (ΠΑΣΕΓΕΣ, 2013). Η εικόνα μείωσης του αγροτικού τομέα, όσον αφορά την απασχόληση στον αγροτικό τομέα ως προς τη συνολική απασχόληση, καταγράφεται και στο σύνολο της χώρας (Γράφημα 1.5). Το παραπάνω ισχύει μέχρι και το 2008, καθώς μετά την εκδήλωση της κρίσης η εικόνα αντιστρέφεται και το ποσοστό αυξάνει.

Γράφημα 1.5: Απασχόληση στον αγροτικό τομέα ως προς τη συνολική απασχόληση στην Ελλάδα

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (2013) | **Επεξεργασία:** Ιδία

Επιπλέον, λαμβάνει χώρα η επίταση της δεινής κατάστασης του ισοζυγίου συναλλαγών στον αγροτικό τομέα, καθώς εμφανίζεται διαχρονικά αρνητικό, στο πλαίσιο των 15 κρατών μελών της Ε.Ε. και ελαφρώς ισοσκελισμένο, όσον αφορά τις συναλλαγές με τα 12 νέα κράτη μέλη (ΠΑΣΕΓΕΣ, 2013). Το αποτέλεσμα, όσον αφορά το εμπορικό έλλειμμα της Ελλάδας είναι αρνητικό και διαχρονικά αυξάνεται (ΠΑΣΕΓΕΣ, 2013).

Σημαντική επίδραση στην κακή εμφάνιση του ελληνικού αγροτικού τομέα ασκεί η, πρότερη της μεταρρύθμισης του 2005, αλλαγή του καθεστώτος στήριξης της Κ.Α.Π, που αφορούσε μεταξύ άλλων και τα παραδοσιακά εξωστρεφή προϊόντα της Μεσογείου: του καπνού, του ελαιόλαδου, του βαμβακιού. Σύμφωνα με την παραπάνω, συντελείτε η απότομη και δραστική αποσύνδεση της ενίσχυσης από το προϊόν, η οποία φτάνει μέχρι και το 65% και στις πολύ μικρές εκμεταλλεύσεις μπορεί να έφτανε και το 100%. Επιπλέον, με τη μεταρρύθμιση του 2006, παρατηρείται μεταξύ άλλων και δραστική μείωση της παραγωγής ζαχαρότευτλων, εξαιτίας τόσο της αποσύνδεσης, όσο και της

αύξησης της ποσόστωσης. Τα παραπάνω γεγονότα που ολοένα και διευρύνονται στην ελληνική αγροτική πραγματικότητα, διαταράσσουν την απαραίτητη ισορροπία για την ανάπτυξη δικτύων παραγωγής-μεταποίησης-εμπορίας. Συμπληρωματικά, επισημαίνεται εκ των παραπάνω πολιτικών και η διαιώνιση της στήριξης των μεγάλων εκμεταλλεύσεων, εις βάρος των μικρο-μεσαίων, που αποτελούν τη ραχοκοκαλιά του ελληνικού αγροτικού τομέα και παίζουν πρωταγωνιστικό κοινωνικό ρόλο. (Παπαγεωργίου, 2007: 622-631)

Βιολογικές καλλιέργειες

Στο πλαίσιο των αγρό-περιβαλλοντικών πολιτικών της Κ.Α.Π της δεκαετίας του 1990 και σε συνδυασμό με την Ατζέντα 2000, προωθήθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 2000 το Επιχειρησιακό Πρόγραμμα - Ανασυγκρότηση της Υπαίθρου 2000-06 από το Υπουργείο Γεωργίας, με στόχο την ανάπτυξη της ανταγωνιστικότητας των γεωργικών προϊόντων, τη διατήρηση των φυσικών πόρων, καθώς και την ολοκληρωμένη και ισορροπη ανάπτυξη της υπαίθρου (www.ogeeka-dimitra.org.gr). Βασική επιδίωξη της περιόδου αποτέλεσε η πιο αποτελεσματική προώθηση του μοντέλου της βιολογικής καλλιέργειας τόσο στην φυτική, όσο και στη ζωική παραγωγή, δίνοντας έμφαση στις αδύναμες αγροτικές περιοχές, όπως τα νησιά και οι ορεινές περιοχές (OECD, 2008). Στο εν λόγω χρονικό διάστημα και σε συνδυασμό με τη νέα μεταρρύθμιση της Κ.Α.Π. του 2005, που προωθεί σημαντικά τα ποιοτικά προϊόντα, η προσαρμογή των Ελλήνων αγροτών είναι σημαντική, χωρίς να είναι μαζική (Γράφημα 1.6).

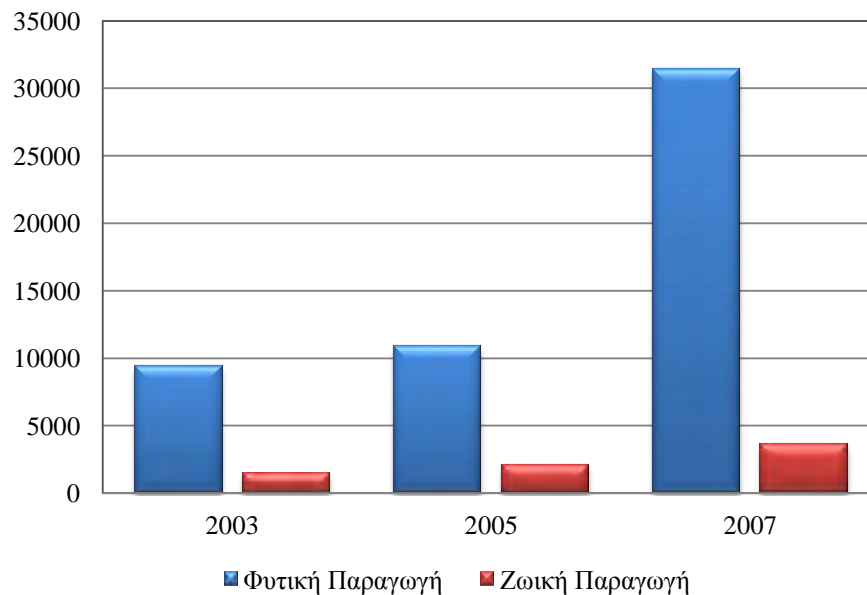
Γράφημα 1.6: Στοιχεία για την εξέλιξη των βιολογικών καλλιεργειών στην Ελλάδα

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, 2013 | **Επεξεργασία:** Ιδία

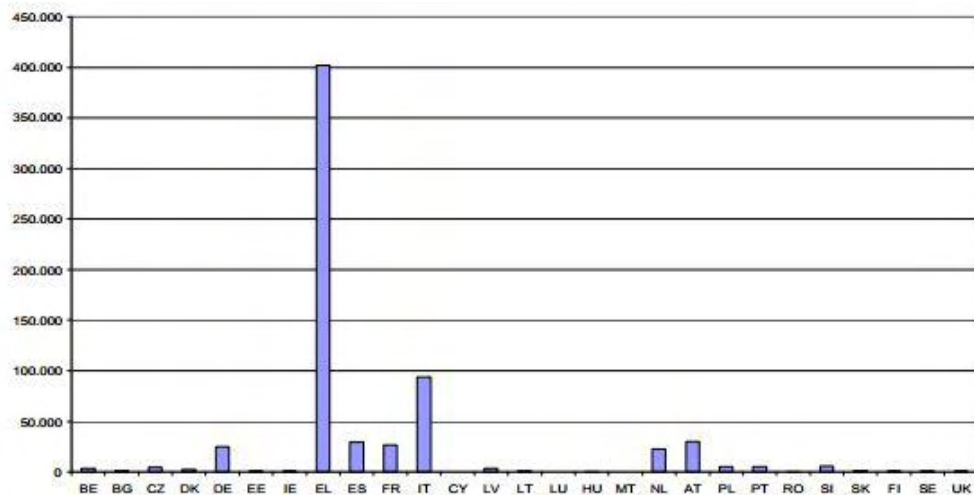
Επιπλέον, όπως παρατηρήθηκε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, ο κτηνοτροφικός κλάδος ακολουθεί με σαφέστατη καθυστέρηση τις εκσυγχρονιστικές τάσεις, διαχρονικά. Το ίδιο συμβαίνει και με τις πρόσφατες κατευθύνσεις της Ε.Ε, όσον αφορά την επιδίωξη ανταγωνιστικότητας και με βάση τη στροφή προς ποιοτικότερα προϊόντα. Μολονότι, στη χώρα μας δεν ακολουθείται μαζικά η στροφή προς τα βιολογικά προϊόντα, παρατηρείται μεγαλύτερη βελτίωση και προσαρμογή της φυτικής παραγωγής προς την εν λόγω κατεύθυνση, σε σχέση με τη ζωική (Γράφημα 1.7). Το παραπάνω γεγονός, δεν ευνοεί την άμβλυνση των ανισοτήτων στο εσωτερικό του ελληνικού αγροτικού τομέα.

Γράφημα 1.7: Οι βιολογικές αγροτικές εκμεταλλεύσεις ανά κλάδο παραγωγής

Πηγή: Eurostat, 2013 / **Επεξεργασία:** Ιδία

Ο κτηνοτροφικός κλάδος, κατέχει βέβαια μια πανευρωπαϊκή διάκριση, όσον αφορά τις βιολογικές μεθόδους που αφορά την εκτροφή αμνοεριφίων, καθώς ανταποκρίνονται στην παραγωγική παράδοση του εν λόγω πεδίου (Γράφημα 1.8).

Γράφημα 1.8: Αριθμός πιστοποιημένων βιολογικών αμνοεριφίων 2007 (κεφάλια)

Πηγή: European Commission Directorate-General for Agriculture and Rural Development, 2013 / **Επεξεργασία:** Ιδία

Τελικά, όπως φαίνεται, η ένταξη της Ελλάδας στην υπερεθνική οντότητα της Ε.Ε., αλλά και την ευρωζώνη δεν απέφερε τους προσδοκώμενους καρπούς στην οικογενειακή εκμετάλλευση. Είναι προφανές, πως στο πλαίσιο της Ε.Ε. και της ευρωζώνης η εμφάνιση του αγροτικού τομέα είναι ολοένα και δυσμενέστερη, μολονότι οι εν λόγω πολιτικές, δεν έχουν καταφέρει τη ραγδαία υποβάθμιση της μικροαγροτικής εκμετάλλευσης, όπως στην υπόλοιπη Ευρώπη. Σημαντική ευθύνη, όσον αφορά τη δεινότητα της κατάστασης του αγροτικού τομέα και της μικροαγροτικής εκμετάλλευσης στην Ελλάδα έπαιξαν διαχρονικά και οι κρατικές πολιτικές. Στην εξεταζόμενη περίοδο, οι κρατικές επενδύσεις στον αγροτικό τομέα ήταν ελάχιστες, κατά την τελευταία εικοσαετία, με συνέπεια την περαιτέρω έκθεση του τομέα στις εκάστοτε αλλαγές της Κ.Α.Π. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της κακοδιαχείρισης με ευθύνη των κρατικών επιλογών, μεταξύ άλλων, είναι το γεγονός πως το 90% των κονδυλίων για αγροτικές δράσεις των προγραμμάτων του Γ΄ ΚΠΣ δόθηκε στις ιδιωτικές βιομηχανίες τροφίμων, ενώ μόνο 10% έλαβαν οι συνεταιρισμοί και οι δημοτικές επιχειρήσεις (AlphaBank, 2009).

1.4 ΤΑ ΔΟΜΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΕΣ ΠΟΥ ΚΛΗΡΟΝΟΜΕΙ Ο ΑΓΡΟΤΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ ΣΗΜΕΡΑ

1.4.1 ΔΟΜΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΤΟΜΕΑ

Ο ελληνικός αγροτικός τομέας, όπως αναλύθηκε παραπάνω, εμφανίζει ιδιάζοντα χαρακτηριστικά σε σχέση τόσο με την υπόλοιπη Δυτική Ευρώπη, όσο και με τα

υπόλοιπα Μεσογειακά κράτη. Τα εν λόγω χαρακτηριστικά του, μολονότι είναι κατά περιόδους κοινά με τον ευρωπαϊκό χώρο, χαρακτηρίζονται ως δομικά σε αυτόν διότι αφενός είναι συνδεδεμένα με την ιστορία της ανάπτυξης του εν λόγω χώρου και αφετέρου είναι διαχρονικά, στο πέρασμα των εκάστοτε εφαρμοζόμενων, σε αυτόν, πολιτικών.

Αυτά τα δομικά χαρακτηριστικά, που εντοπίστηκαν σύμφωνα με την παραπάνω ανάλυση διατίθενται κωδικά παρακάτω:

Πολιτική και οικονομική εξάρτηση από τις Κεντρικές Εξουσίες: Κατά την ιστορική εξέλιξη του ελληνικού αγροτικού τομέα παρατηρείται πως η ανάπτυξή και η εσωτερική διάρθρωσή του καθορίστηκε από εξωγενείς του αγροτικού τομέα παράγοντες. Δηλαδή, παρατηρείται διαχρονικά, πως η οργάνωση και η ανάπτυξη του αγροτικού τομέα συνδέεται σε μεγάλο βαθμό από την παρέμβαση και τη φύση της εκάστοτε Κεντρικής Εξουσίας. Το παραπάνω σημαίνει, καταρχάς, πως διαπνέεται από πολιτική και οικονομική εξάρτηση από τους εκάστοτε ιθύνοντες άσκησης πολιτικής. Επομένως, κρίνεται πως ο αγροτικός τομέας δεν κατάφερε ποτέ να αναπτυχθεί με βάση τις ανάγκες του με σημαντικό μερίδιο αυτοτέλειας, γεγονός που αποκρυσταλλώνεται και σε μεγάλο βαθμό από τις δομές οργάνωσής του, δηλαδή τις συνεταιριστικές του απόπειρες.

Προσαρμογή και Ευελιξία: Από την άλλη, το παραπάνω χαρακτηριστικό του έχει προσδώσει σημαντική ευελιξία και προσαρμογή στις συνεχείς εξελίξεις των τελευταίων δεκαετιών, γεγονός που του εξασφαλίζει και την επιβίωσή του. Ο ελληνικός αγροτικός τομέας θεωρείται ως ένας από τους πιο προσαρμόσιμους στις εξελίξεις και στην εναλλαγή ζήτησης στο πλαίσιο της παγκόσμιας αγοράς, μολονότι τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά είναι πολύ διαφορετικά από τα επιθυμητά. Οι Έλληνες αγρότες ελίσσονται (στο επίπεδο τουλάχιστον της απλής αναπαραγωγής τους) σημαντικά, ακολουθώντας εναλλαγές στρατηγικών επιβίωσης μέσα στο χρόνο.

Οικογενειακή εκμετάλλευση: Η οργάνωση της αγροτικής οικονομίας στο πλαίσιο της οικογενειακής εκμετάλλευσης αποτελεί ένα από τα πιο χαρακτηριστικά στοιχεία του ελληνικού αγροτικού τομέα. Μολονότι, δεν αποτελεί μοναδικό στοιχείο στο ευρωπαϊκό επίπεδο διαχρονικά, η σύγχρονη κοινωνική ισχύ του αποδεικνύει τις βαθιές ρίζες του στην ιστορία του εν λόγω τομέα. Είναι προφανές, πως ο όρος οικογενειακή εκμετάλλευση έχει σχετικοποιηθεί στο σημερινό πολιτικό πλαίσιο, καθώς ολόένα και

περισσότεροι μισθωτοί, εποχιακοί και μόνιμοι, εκτός οικογενείας εμπλέκονται στην ελληνική μέση αγροτική εκμετάλλευση. Το σημαντικό είναι πως, μολονότι, αυτού του είδους η οργάνωση δεν ανταποκρίνεται στα κεντρικά κράτη της Ευρώπης στα οποία ο αγροτικός καπιταλισμός, δηλαδή η επαγγελματική εκμετάλλευση, αποτελεί τον κανόνα, στην Ελλάδα διατηρείται ακόμα σε σημαντικό βαθμό.

Μικρή ιδιοκτησία: Επόμενο δομικό χαρακτηριστικό και συνδεδεμένο με το παραπάνω είναι η μικρό-ιδιοκτησία στον ελληνικό αγροτικό τομέα. Η συγκεντροποίηση της γης είναι υπαρκτή, αλλά δεν ακολούθησε το μοντέλου του συνόλου της υπόλοιπης Ευρώπης, ακόμα και των νέων κρατών της διεύρυνσης, γεγονός που είναι εμφανές, στον παρακάτω πίνακα (Πίνακα 1.1).

Πίνακας 1.1: Το ποσοστό της συνολικής Χ.Γ.Ε ανά τάξη μεγέθους εκμετάλλευσης (εκτάρια)

Τάξεις μεγέθους (εκτάρια)/ ΕΤΟΣ	1990	1993	1995	1997	2000	2003	2005	2007
ΣΥΝΟΛΟ	3.661.210	3.538.690	3.578.210	3.498.660	3.583.190	3.967.770	3.983.790	4.076.230
έως 2	9,04%	9,23%	8,81%	9,55%	9,40%	8,63%	8,82%	8,87%
2 έως 5	22,22%	23,07%	21,99%	22,13%	19,85%	18,16%	17,57%	17,61%
5 έως 10	23,36%	23,62%	22,88%	22,73%	20,84%	18,94%	18,74%	18,94%
10 έως 20	21,01%	20,47%	20,44%	20,94%	19,92%	18,40%	18,10%	18,51%
20 έως 30	7,15%	8,79%	8,92%	9,15%	9,65%	9,60%	9,89%	10,45%
30 έως 50	6,84%	7,16%	8,56%	8,53%	9,69%	10,72%	10,98%	11,45%
50 έως 100	5,14%	4,77%	4,82%	4,95%	6,05%	8,31%	9,06%	9,44%
100 και άνω	5,24%	2,90%	3,57%	2,01%	4,59%	7,24%	6,83%	4,74%

Πηγή: Τσιμπουκάκης, 2012 | **Επεξεργασία:** Τσιμπουκάκης

Μάλιστα, παρατηρείται πως υπάρχουν τάσεις κατάτμησης μετά το 2005, σε αντίθεση με το σύνολο των υπόλοιπων κρατών-μελών, όπως φαίνεται και στον παρακάτω πίνακα:

Πίνακας 1.2: Η Χρησιμοποιούμενη Γεωργική Έκταση (Χ.Γ.Ε) σε εκτάρια ανά εκμετάλλευση στις χώρες της Ε.Ε.

ΧΩΡΑ/ΧΡΟΝΙΑ	1990	1993	1995	1997	2000	2003	2005	2007
ΒΕΛΓΙΟ	16,18	18,02	19,51	21,02	23,06	25,88	27,37	29,17
ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ						4,44	5,24	6,31
ΤΣΕΧΙΑ						82,69	86,40	91,40
ΔΑΝΙΑ	34,36	37,25	39,79	42,77	45,92	55,12	52,81	60,24
ΓΕΡΜΑΝΙΑ					36,50	41,36	43,84	45,86
ΕΣΘΟΝΙΑ						21,63	29,94	18,99
ΙΡΛΑΝΔΙΑ	26,09	26,92	28,30	29,45	31,41	31,70	31,82	32,33
ΕΛΛΑΔΑ	4,31	4,34	4,48	4,28	4,42	4,85	4,81	4,77
ΙΣΠΑΝΙΑ	15,60	18,05	19,95	11,40	20,76	22,46	22,39	24,17
ΓΑΛΛΙΑ						45,83	49,13	52,64
ΙΤΑΛΙΑ	5,62	8,93	5,95	6,41	6,07	6,68	7,36	7,60
ΚΥΠΡΟΣ						3,51	3,38	3,66
ΛΕΤΟΝΙΑ					10,40	11,78	13,28	16,50
ΛΙΘΟΥΑΝΙΑ						9,16	11,04	11,51
ΟΥΓΓΑΡΙΑ					4,92	6,11	6,44	7,47
ΜΑΛΤΑ						1,00	0,94	0,96
ΟΛΛΑΝΔΙΑ	16,45	17,17	17,97	18,93	20,27	23,83	24,37	23,54
ΑΥΣΤΡΙΑ			15,64	16,37	17,19	18,80	19,21	19,38
ΠΟΛΩΝΙΑ						6,73	5,98	6,50
ΠΟΡΤΟΓΑΛΛΙΑ	6,74	8,10	8,73	9,19	9,36	10,43	11,41	12,67
ΡΟΥΜΑΝΙΑ						3,24	3,37	3,57
ΣΛΟΒΕΝΙΑ					5,62	6,31	6,29	6,49
ΣΛΟΒΑΚΙΑ					31,21	30,64	28,32	29,11
ΦΙΝΛΑΝΔΙΑ			21,81	23,83	27,50	30,12	32,22	33,78
ΣΟΥΗΔΙΑ			34,46	35,50	38,53	46,80	42,56	43,21
ΗΝ. ΒΑΣΙΛΕΙΟ	68,44	67,89	70,66	69,96	71,00	65,86	64,23	64,79
ΛΟΥΞΕΜΒΟΥΡΓΟ	32,19	37,75	40,15	42,64	45,54	52,31	52,92	57,15
ΕΕ 27	11,68	12,67	13,76	14,48	14,80	11,82	12,17	12,86

Πηγή: Τσιμπουκάκης, 2012 | Επεξεργασία: Τσιμπουκάκης

Η επιβίωση των δύο παραπάνω χαρακτηριστικών βασίζεται, όπως είδαμε προηγουμένως, τόσο στην υπερεργασία του ελληνικού αγροτικού νοικοκυριού, όσο και στην πολυαπασχόλησή του. Το πρώτο φαινόμενο αποτελεί απόρροια της μη εντατικοποιημένης κεφαλαιακά ελληνικής εκμετάλλευσης, σε συνδυασμό με την αέναη προσπάθεια επιβίωσης των αγροτών υπό το καθεστώς των χαμηλών τιμών των προϊόντων του καθώς και την αναγκαστική υπερχρέωσή τους. Στο κλίμα της εντεινόμενης πολυαπασχόλησης του αγροτικού τομέα, τις τελευταίες δεκαετίες, η εντατικοποίηση της εργασίας παρέμεινε, υπό το καθεστώς της απασχόλησης μισθωτών, εποχιακών και μόνιμων, εκτός του αγροτικού νοικοκυριού. Από την άλλη, το φαινόμενο της έντασης της πολυαπασχόλησης υποδηλώνει και την εντεινόμενη δυσκολία επιβίωσης μόνο από την απασχόληση στις εκμεταλλεύσεις. Το παραπάνω αποτελεί σημαντικό αίτιο του ελλείμματος επαγγελματοποίησης του ελληνικού αγροτικού τομέα.

1.4.2 ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΕΣ ΠΟΥ ΑΝΑΠΤΥΣΣΟΝΤΑΙ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΤΟΜΕΑ

Εκτιμάται πως τα χαρακτηριστικά αυτά, μολονότι πολλές φορές εκτιμώνται ως προβληματικά, θα μπορούσαν να αποδώσουν συγκριτικά πλεονεκτήματα αν συνδεθούν με μια πολιτική, που θα λάμβανε σοβαρά υπόψη τις κοινωνικές και χωρικές παραμέτρους. Θα πρέπει επομένως, στο παραπάνω πλαίσιο να συγκεντρωθούν και οι βασικές προβληματικές, όσον αφορά την ανάπτυξη του αγροτικού τομέα στην Ελλάδα.

Χωρική και διακλαδική ανισότητα: Όπως παρατηρήθηκε ιστορικά, η ανάπτυξη του αγροτικού τομέα στην Ελλάδα δεν ήταν ποτέ ενιαία. Το έλλειμμα χωρικής ενιαιότητας στη χώρα, που οφείλεται στην ταραχώδη ιστορία του νέο-ελληνικού κράτους μέχρι και περίπου τα μέσα του 20ου αιώνα, καθώς και της διαχρονικής πολυπλοκότητας του καθεστώτος εκμετάλλευσης στην αγροτική γη δημιούργησαν εγγενείς ανισότητες στον αγροτικό χώρο. Ανισότητα αγροτικής (και όχι μόνο) ανάπτυξης διαπνέει την ηπειρωτική και νησιωτική χώρα, καθώς και την πεδινή σε σχέση με την ορεινή και ημιορεινή. Η εν λόγω ανισότητα φαίνεται να μην υποχωρεί, μέχρι και σήμερα, αλλά αντίθετα εξαιτίας των προωθούμενων πρόσφατων πολιτικών της έμφασης στην ανταγωνιστικότητα και στην οικονομική νομοτέλεια, αποδεικνύεται πως γιγαντώνεται, θέτοντας τις εν λόγω περιοχές υπό τον κίνδυνο της ερήμωσης και της κοινωνική περιθωριοποίησης. Όσον αφορά δε την αντίφαση μεταξύ ορεινών και πεδινών εκτάσεων, η εγκατάλειψη των ημιορεινών τμημάτων της επικράτειας αποκόβει κάθε

πιθανότητα επικοινωνίας των δύο τμημάτων, οδηγώντας μαθηματικά προς τάσεις μεγαλύτερης διάστασης και ανισότητας. Αντιφατικό στοιχείο του εν λόγω σημείου είναι πως οι «χαμένες» περιοχές αποτελούν την πλειονότητα της ελληνικής γης, με σημαντικά πλεονεκτήματα, γεγονός που καθιστά την ανισότητα εκ των πολιτικών εξαιρετικά επικίνδυνη.

Σε σύνδεση με την παραπάνω προβληματική, εμφανίζεται και ενδοαγροτική-διακλαδική ανισότητα. Η Ελλάδα, που διαθέτει έντονα ορεινό χαρακτήρα, διαθέτει ένα από τους πιο παρακμασμένους κτηνοτροφικούς κλάδους στην Ευρώπη, την ίδια στιγμή που η συμβολή του αγροτικού τομέα στην εθνική οικονομία είναι από τις μεγαλύτερες στην Ε.Ε.-27. Το παραπάνω σημείο αποτελεί μεγάλο εμπόδιο στην αναπτυξιακή πορεία του αγροτικού τομέα στην Ελλάδα.

Χαμηλή επαγγελματοποίηση αγροτών: Το εν λόγω σημείο οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στο φτωχό εκ των πολιτικών αγροτικό εισόδημα, που δεν επιτρέπει την αποκλειστική απασχόληση μεγάλου τμήματος του αγροτικού πληθυσμού με τις εκμεταλλεύσεις. Το εν λόγω πρόβλημα, οδηγεί σε χαμηλή παραγωγικότητα και επενδυτική δραστηριότητα (επενδύσεις) του ελληνικού αγροτικού τομέα και στην προοδευτική εγκατάλειψή του.

Έλλειψη Υποστηρικτικών Δομών: Ο ελληνικός αγροτικός τομέας, την τελευταία εικοσαετία και με προοδευτικό τρόπο στη δεκαετία του 2000 έχει εγκαταλειφθεί από πλευράς υποστηρικτικών δομών.

Κατά την εν λόγω περίοδο, το σημαντικό ζήτημα των συνεταιρισμών έχει εκφυλιστεί και περνάει βαθιά λειτουργική κρίση. Οι εναπομείναντες ενεργοί συνεταιρισμοί, στο μεγαλύτερο ποσοστό τους είναι καταναλωτικοί, παρά παραγωγικοί, γεγονός που αποτελεί σοβαρό δομικό πρόβλημα του αγροτικού τομέα σήμερα. Βασική αιτία για τον εν λόγω εκφυλισμό αποτελεί η απομάκρυνση της λειτουργίας τους από την επιδίωξη του συμφέροντος των αγροτών, μέσω της πολιτικής χειραγώγησής τους από τα κυβερνητικά κόμματα. Ιδία τύχη είχε και η Α.Τ.Ε, η κακοδιαχείριση της οποίας συνέβαλλε σημαντικά στη συγκράτηση της αυτοτέλειας του αγροτικού πληθυσμού από τις Κεντρικές Διοικήσεις, εν γένει, σε χαμηλά επίπεδα.

Την ίδια περίοδο, έχει παρατηρηθεί σοβαρό έλλειμμα, όσον αφορά την διαμόρφωση και την εφαρμογή στρατηγικών και εθνικών σχεδίων πάνω στο πεδίο του αγροτικού τομέα

και της αγροτικής ανάπτυξης. Επιπλέον, οι δομές επιστημονικής και τεχνικής στήριξης του αγροτικού τομέα κρίνονται εγκατελλειμμένες. Η κρατική στήριξη, όσον αφορά την παραγωγή επιστημονικής έρευνας, τεχνολογίας και καινοτομιών πάνω στο πεδίο του αγροτικού τομέα υπήρξε ελλειμματική τα τελευταία χρόνια. Το γεγονός αυτό εξακριβώνεται από τον εκφυλισμό του Ιδρύματος Αγροτικής Έρευνας, ΕΘ.Ι.ΑΓ.Ε και από την τεχνική απομόνωση των γεωπόνων από τις εκμεταλλεύσεις, σε συνδυασμό με τη μη αποφασιστική εμπλοκή των αγροτών στην επιστημονική κατάρτιση.

Χαμηλή επενδυτική δραστηριότητα του κράτους: Η δραστική συρρίκνωση των δημόσιων επενδύσεων στον αγροτικό χώρο και τομέα είναι σημαντικά υπεύθυνες για τη σχετικά χαμηλή αποδοτικότητα του. Η ιστορία έχει αποδείξει πως η επενδυτική δραστηριότητα του κράτους μπορεί να προάγει σε μεγάλο βαθμό την ανταγωνιστικότητα και τον εκσυγχρονισμό στο αγροτικό πεδίο (και όχι μόνο).

Οι πολιτικές της Ε.Ε.: Είναι εμφανές από την παραπάνω ανάλυση, πως η ένταξη της Ελλάδας στην Ε.Ο.Κ επιτάχυνε σημαντικά το ρυθμό μείωσης της συμβολής του αγροτικού τομέα στο πλαίσιο της εθνικής οικονομίας. Η Ε.Ε. αποτελεί τον σύγχρονο πολιτικό ιθύνοντα, όσον αφορά τις εξελίξεις στον αγροτικό τομέα, αντικαθιστώντας σε μεγάλο βαθμό το κράτος. Οι μεταρρυθμίσεις της Κ.Α.Π, όπως και οι άλλες πολιτικές της Ε.Ε., προωθούν ενιαία μοντέλα πολιτικής σε χώρους με αποκλίουσες συμπεριφορές και επομένως μη λαμβάνοντας υπόψιν τη χωρική διάσταση, εντείνοντας τις ανισότητες σε κάθε επίπεδο. Συμφωνά με τα στοιχεία της ανάλυσης, τα οφέλη που προσκόμισε ο τομέας από τις εν λόγω πολιτικές είναι μικρότερα από τα κόστη της εφαρμογής τους, καθώς τα μοντέλα που προωθήθηκαν και ο τρόπος εφαρμογής τους απέχει σημαντικά από την πραγματικότητα του ελληνικού αγροτικού χώρου και των αναγκών του.

1.5 ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ο αγροτικός χώρος της Ελλάδας είναι πολύμορφος και συγκεντρώνει συγκριτικά πλεονεκτήματα για την ανάπτυξη του αγροτικού τομέα, ο οποίος αποτελεί ένα σημαντικό πυλώνα της εθνικής οικονομίας από τις αρχές του νέο-ελληνικού κράτους μέχρι και σήμερα. Η δομή, η οργάνωση και οι βασικές προβληματικές του αγροτικού τομέα καθορίζονται στο μέγιστο βαθμό από τις πολιτικές της Κεντρικής Εξουσίας, δηλαδή του ελληνικού κράτους και στη συνέχεια της Ε.Ε. Βασικοί σταθμοί στην εξέλιξη του αγροτικού τομέα, από πολιτικής σκοπιάς αποτέλεσε η μεταρρύθμιση του

1917, καθώς και οι μεταπολεμικές πολιτικές με αποκορύφωμα την εφαρμογή της Κ.Α.Π, κατά την ένταξη της Ελλάδας στην Ε.Ο.Κ.

Ο ελληνικός αγροτικός τομέας υπήρξε ένας από τους δυναμικότερους στην Ευρώπη, κατά τη διάρκεια της βιομηχανικής ανάπτυξης στην Ελλάδα. Όμως, έπειτα από την παγκόσμια ύφεση στα τέλη της δεκαετίας του 1970 και την ένταξη της Ελλάδας στην Ε.Ο.Κ, το κύμα αποβιομηχάνισης και την είσοδο στην εποχή της τριτογενοποίησης της οικονομίας, προοδευτικά μειώνει το ρόλο του στην εθνική οικονομία, αλλά και στο πλαίσιο της κοινωνικής πραγματικότητας. Ο τομέας τείνει να αποδιοργανωθεί παραγωγικά, μέσα από τις διαρκείς ανακατατάξεις που επιφέρουν οι αναθεωρήσεις της Κ.Α.Π. Το παραπάνω φαινόμενο επιταχύνεται την τελευταία δεκαετία, μέχρι και την εκδήλωση της πρόσφατης παγκόσμιας κρίσης.

Ο Έλληνας αγρότης, διαχρονικά, βασίζει την παραγωγικότητα της εκμετάλλευσής του στην ένταση της οικογενειακής εργασίας και με το πέρασμα του χρόνου, πολυαπασχολείται ολοένα και περισσότερο, προκειμένου να επιβιώσει. Εξαιτίας των πολιτικών που εφαρμόστηκαν από το ελληνικό κράτος και την Ε.Ε. χαρακτηρίζεται ως οικονομικά εξαρτώμενος και υπέρ-χρεωμένος στο πιστωτικό σύστημα, μολονότι δεν βασίζει την παραγωγικότητα της καλλιέργειάς του στην ένταση του κεφαλαίου. Με την είσοδο της χώρας στην Ε.Ο.Κ., το εισόδημά του Έλληνα αγρότη, παρόλο που δεν αντιμετωπίζει τα προβλήματα του παρελθόντος, δεν έχει αυξηθεί σημαντικά. Από την άλλη πλευρά, η ένταξη στην Ε.Ο.Κ./Ε.Ε., δεν έλυσε τα χρόνια προβλήματα επιβίωσης του αγροτικού τομέα. Η ένταση της πολυαπασχόλησης, στο πνεύμα της «νέας» υπαίθρου χώρας και της τοπικής ανάπτυξης, αλλοιώνει σημαντικά την έννοια της οικογενειακής εκμετάλλευσης και εισάγει νέο δυναμικό μισθωτών στις οικογενειακές εκμεταλλεύσεις.

Στις μέρες μας, η μεγάλης σημασίας προβληματική της ενδοαγροτικής και κυρίως της χωρικής ανισότητας δεν έχει λυθεί, αλλά αντίθετα έχει ενταθεί. Στο επόμενο κεφάλαιο, θα αναζητηθεί η ένταση της προβληματικής των χωρικών ανισοτήτων, τόσο μεταξύ της Ελλάδας και των υπόλοιπων ευρωπαϊκών κρατών, όσο και σε εθνικό και περιφερειακό επίπεδο.

2. Ο ΡΟΛΟΣ ΚΑΙ Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΤΟΜΕΑ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ. Η ΧΩΡΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ

2.1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Όπως παρατηρήθηκε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, το μεταπολεμικό μοντέλο αγροτικής ανάπτυξης, που προωθήθηκε πανευρωπαϊκά, δεν επέφερε τα επιθυμητά αποτελέσματα στο σύνολο της ευρωπαϊκής επικράτειας. Πιο συγκεκριμένα, παρατηρείται από πολλούς επιστήμονες πως η επιθυμητή προοδευτική εξαφάνιση των μη αποδοτικών αγροτικών μονάδων, δίνοντας έμφαση στην επιβίωση των μεγαλύτερων και πιο ανταγωνιστικών εκμεταλλεύσεων επήλθε πιο ικανοποιητικά στη Βόρεια Ευρώπη, σε σχέση με τα Μεσογειακά κράτη. Στο παραπάνω πλαίσιο, ο ελληνικός αγροτικός τομέας διακατεχόμενος από πολλές ιδιαιτερότητες, όσον αφορά την εσωτερική του «διαρρύθμιση» δεν αποδίδει σε πολλές πτυχές των πολιτικών που του επιβάλλονται, αλλά προσαρμόζεται διατηρώντας σε μεγάλο βαθμό τα δομικά του χαρακτηριστικά. Επομένως, εφόσον δεν αλλάζει ραγδαία τη φυσιογνωμία του, ώστε να ομογενοποιηθεί με το ευρωπαϊκό τοπίο, καταλήγει σε μια ιδιόμορφη προσαρμογή που δείχνει να εντείνει τις ήδη υπάρχουσες αντιθέσεις, σε χωρικό καθώς και διακλαδικό επίπεδο.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, οι αντιθέσεις αυτές προτάσσουν την εξέταση της χωρικής διάστασης των εξελίξεων στον αγροτικό τομέα. Είναι γνωστό πως, ο αγροτικός τομέας αναπτύσσεται διαχρονικά ανισομερώς, συγκριτικά με τους υπόλοιπους τομείς παραγωγής της εθνικής οικονομίας. Μάλιστα, η είσοδος της Ελλάδας στην Ε.Ο.Κ. σήμανε την έναρξη μιας βίαιης τριτογενοποίησης σε βάρος της βιομηχανικής ανάπτυξης και του συνδεδεμένου με αυτή αγροτικού τομέα. Πέραν της διατομεακής ανισορροπίας, όπως φαίνεται και παραπάνω, ανισορροπίες αναπτύσσονται, επίσης, αναφορικά με τη θέση και τη φυσιογνωμία του ελληνικού αγροτικού τομέα, σε σχέση με το μέσο ευρωπαϊκό, στο πλαίσιο των κατευθύνσεων της Κ.Α.Π., τόσο ως προς την οικονομική του ανάπτυξη, όσο και ως προς την εσωτερική του διάρθρωση (τύποι γεωργίας, συστήματα κατοχής και ιδιοκτησίας της γης, χαρακτήρας της απασχόλησης, σχέση μεταξύ των κλάδων παραγωγής). Επιπλέον, αντίστοιχης φύσης είναι και οι παρατηρούμενες διαπεριφερειακές αγροτικές ανισομέρειες.

Σκοπός του εν λόγω κεφαλαίου είναι να δοθεί μία εικόνα, για την κατάσταση του αγροτικού τομέα στην Ελλάδα, κατά την περίοδο πριν το ξέσπασμα της κρίσης. Το εν

λόγω κεφάλαιο θα καθορίσει σε μεγάλο βαθμό τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα που θα πρέπει να λάβει υπόψη μία πολιτική ανασυγκρότησης του αγροτικού τομέα στην περίοδο της κρίσης. Επιπλέον, κρίνεται πως η χωρική διάσταση παίζει σοβαρό ρόλο στην εξέταση της αγροτικής ανάπτυξης των τελευταίων ετών, καθώς συν τοις άλλοις, θεωρείται πως ο χώρος δεν είναι αδρανής στην επίδραση των εκάστοτε τομέων πολιτικών. Αντίθετα, σε αυτό παίζει μεγάλο ρόλο, η ιστορική παρακαταθήκη (που αναλύθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο), αντίδραση των κοινωνικών υποκειμένων και άλλοι παράγοντες που δεν εξετάζονται στην παρούσα εργασία και συνήθως αποτελούν αντικείμενο ανάλυσης της αγροτικής κοινωνιολογίας.

Καταληκτικά σημειώνεται πως, η ίδια πολιτική, είναι πιθανό να εφαρμόζεται διαφορετικά στο χώρο, γεγονός που αποτελεί δείκτη για το κατά πόσο η εν λόγω πολιτική έλαβε υπόψη της τη χωρική διάσταση και συνεπώς θεωρείται ολοκληρωμένη.

Το παρόν κεφάλαιο αποτελεί μία προσπάθεια, ούτως ώστε να εξεταστούν οι παραπάνω ανισότητες που αφορούν την ανάπτυξη του αγροτικού τομέα, λαμβάνοντας υπόψη την χωρική διάσταση και ιδιαιτερότητα των φαινομένων. Η ανάλυση της χωρικής διάστασης θα πραγματοποιηθεί κατά βάση σε περιφερειακή κλίμακα, ενώ θα επιδιωχθούν ορισμένες εξειδικεύσεις και στην κλίμακα της περιφερειακής ενότητας όπως ορίζεται στο σχέδιο Καλλικράτης (του καποδιστριακού νομού). Το περιφερειακό μέγεθος είναι κοινώς αποδεκτό, εξαιτίας της διαθεσιμότητας των στοιχείων στην εν λόγω κλίμακα, της αξιοπιστίας των δεδομένων, αλλά και των συμπερασμάτων που θα εξαχθούν, καθώς και της ευκολίας στη συγκριτική ανάλυση με άλλα κράτη της Ε.Ε. στο ίδιο χωρικό επίπεδο.

Με βάση τα παραπάνω, καταρχάς θα επιδιωχθεί η σύγκριση του ελληνικού αγροτικού τομέα με το μέσο ευρωπαϊκό επίπεδο στο πλαίσιο προσαρμογής του με τις κατευθύνσεις της Ε.Ε. και των διεθνών ανταγωνιστικών κανόνων. Υπό το παραπάνω πρίσμα, θα λάβουμε υπόψη μεταβλητές που θα προσεγγίζουν το αναπτυξιακό επίπεδο, καθώς και βασικά χαρακτηριστικά της εσωτερικής διάρθρωσης του ελληνικού αγροτικού τομέα, σε σύγκριση με τα μέσα ευρωπαϊκά επίπεδα. Εν συνεχεία, θα παρουσιαστεί η διαπεριφερειακή εξέλιξη της αγροτικής ανάπτυξης, ούτως ώστε να εξεταστεί η ένταση των ανισοτήτων στο εν λόγω επίπεδο, λαμβάνοντας υπόψη παρόμοιας φύσεως στοιχεία με την προηγούμενη σύγκριση. Επιπλέον, θεωρείται σκόπιμο να επαληθευθεί η ενδοαγροτική ανισότητα μεταξύ φυτικής και ζωικής

παραγωγής, αφού το εν λόγω σημείο είναι σημαντικό για την ανάλυση των διαπεριφερειακών ανισοτήτων στην Ελλάδα, καθώς και για την επισήμανση ευκαιριών ανάπτυξης στο εν λόγω πεδίο, στο μέλλον. Τέλος, διευκρινίζεται πως η εξέταση των παραπάνω μεταβλητών θα τοποθετηθεί χρονικά μεταξύ των δεκαετιών 1990 και 2000 προτού εκδηλωθεί η πρόσφατη παγκόσμια οικονομική κρίση (δηλαδή το 2007). Αυτό συμβαίνει, επειδή η επιλογή και το εύρος των στοιχείων είναι σαφώς καλύτερα, ενώ ταυτόχρονα, στην παραπάνω περίοδο εντοπίζονται συγκεντρωτικά τα αποτελέσματα των ευρωπαϊκών πολιτικών.

2.2. Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΑΓΡΟΤΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ ΣΕ ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΤΟ ΜΕΣΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ

Όπως διαπιστώθηκε και από τα στοιχεία που παρατέθηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο, η ένταξη της Ελλάδας στην Ε.Ο.Κ./Ε.Ε. σήμανε συν τοις άλλοις και την έναρξη της υποβάθμισης του αγροτικού τομέα στο πλαίσιο της εθνικής οικονομίας. Η εν λόγω κατεύθυνση της Ε.Ο.Κ./Ε.Ε. προς τη μεγέθυνση της σημασίας του τριτογενούς τομέα, σε συνδυασμό με τη μείωση της αγροτικής οικονομίας, φαίνεται να επέδρασε αποτελεσματικότερα και ταχύτερα στις ισχυρότερες οικονομίες του πυρήνα της ευρωπαϊκής οντότητας. Όπως έχει, όμως, τονιστεί και στο προηγούμενο κεφάλαιο, οι αλλαγές στην αγροτική οικονομία και φυσιογνωμία της Ελλάδας, μολονότι πραγματοποιούνται ταχύτερα σε σχέση με παλαιότερα, πραγματοποιούνται σαφώς βραδύτερα σε σχέση με την υπόλοιπη Ευρώπη.

Είναι σαφές πως ο ελληνικός αγροτικός τομέας, μολονότι υποβαθμίζει προοδευτικά το ρόλο του στο πλαίσιο της εθνικής οικονομίας, καταφέρνει να κατέχει ακόμα σημαντική θέση συγκρινόμενος με τα μεγέθη της Ε.Ε. Η συμμετοχή της αγροτικής Ακαθάριστης Προστιθέμενης Αξίας (Α.Π.Α) στη διαμόρφωση της συνολικής ακολουθεί ραγδαία συρρίκνωση, ειδικά στη δεκαετία του 2000, που είναι σαφέστατα μεγαλύτερη της αντίστοιχης ευρωπαϊκής (Γράφημα 2.1)⁴⁶. Η μείωση της συμβολής του αγροτικού τομέα στην εγχώρια οικονομία φαίνεται να εντείνεται κατά τη μεταβατική περίοδο προς τη νέα αγροτική μεταρρύθμιση της Κ.Α.Π, από το 2006 και έπειτα. Στο έτος 2007,

⁴⁶ Βέβαια, θα ήταν δόκιμο να διευκρινιστεί πως εν μέρει, η εν λόγω συρρίκνωση του αγροτικού τομέα στο σύνολο πολλών δυτικών οικονομιών οφείλεται και στη ραγδαία μεγέθυνση του τομέα υπηρεσιών σε αυτές, σε σχέση με το ρυθμό του πρωτογενούς, στο πλαίσιο της ανισομερούς αναπτυξιακής διαδικασίας της παραγωγής.

φαίνεται πως η συρρίκνωση της αγροτικής Α.Π.Α, στο πλαίσιο της εθνικής οικονομίας είναι τόσο μεγάλη, ώστε τελικά να συγκλίνει με την αντίστοιχη ευρωπαϊκή.

Γράφημα 2.1: Ποσοστιαία Συμμετοχή Α.Π.Α Αγροτικού Τομέα στη Συνολική Α.Π.Α

Πηγή: Eurostat, 2013 / Επεξεργασία: Ιδία

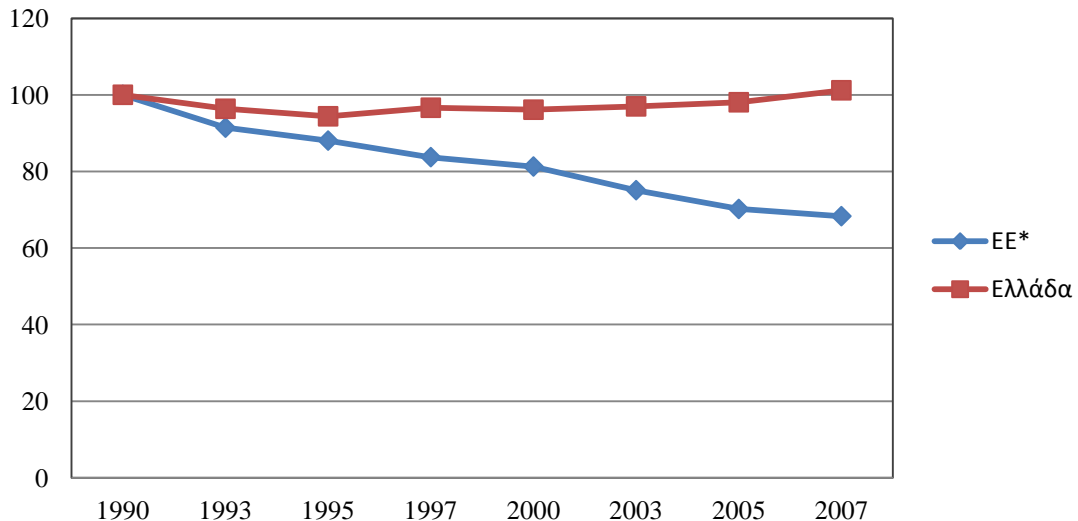
Είναι επίσης, γνωστό πως η φυσιογνωμία του αγροτικού τομέα στην Ελλάδα, δεν μεταβλήθηκε ριζικά, λαμβάνοντας υποψιών τις κατευθύνσεις της Ε.Ε., που καταλήγουν στην περιθωριοποίηση έως εξαφάνιση των μη βιώσιμων εκμεταλλεύσεων, γεγονός που αντίκειται σε μεγάλο βαθμό στην ευρωπαϊκή πραγματικότητα. Σε αυτό το πλαίσιο, είναι γεγονός πως, η μεγάλη μείωση των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, έτσι όπως συνέβη στην υπόλοιπη Ευρώπη, δεν αντιστοιχεί στην ελληνική πραγματικότητα (Γράφημα 2.2). Στην Ελλάδα, έμμεσα ή άμεσα, σημαντικός αριθμός νοικοκυριών συνεχίζει να ασχολείται με τον αγροτικό τομέα, σε αντίθεση με πολλές χώρες της Ε.Ε.. Σύμφωνα με τα στοιχεία, κατά τη δεκαετία του 2000, ο εν λόγω αριθμός παραμένει σχετικά σταθερός, με μικρές διακυμάνσεις των οποίων οι πτωτικές τάσεις συγχρονίζονται με την «επομένη» των σημαντικών αναθεωρήσεων της Κ.Α.Π. το 1995⁴⁷ και το 1999, ενώ ταυτόχρονα η μέση μείωση των αντίστοιχων εκμεταλλεύσεων εμφανίζεται ως ραγδαία. Πιο συγκεκριμένα, ορίζοντας ως έτος βάση το 1990, κατά τη δεκαετία του 2000 ο αριθμός των ελληνικών αγροτικών εκμεταλλεύσεων φαίνεται να αυξάνει όσο πλησιάζουμε το έτος 2007, εν αντιθέσει με τη συμπεριφορά των ευρωπαϊκών εκμεταλλεύσεων⁴⁸. Βεβαίως, το

⁴⁷ Έτος εφαρμογής της μεταρρύθμισης McSharry, που αποφασίστηκε το 1992.

⁴⁸ Στην εν λόγω περίπτωση, δε λαμβάνουμε υπόψιν τις εντάξεις κρατών από τη δεκαετία του 1990 και έπειτα, προκειμένου να γίνει συγκριτική ανάλυση με βάση το 1990 και συνεπώς των κρατών μελών που την ίδια χρονιά έχουν καταγράψει δεδομένα. Προς αυτή την κατεύθυνση, λαμβάνουμε υπόψιν τα δεδομένα των παρακάτω κρατών μελών: Βέλγιο, Δανία, Γερμανία, Ιρλανδία, Ελλάδα, Ισπανία, Ιταλία, Λουξεμβούργο, Ολλανδία, Πορτογαλία, Η.Β.

παραπάνω δε σημαίνει πως έχει διατηρηθεί παράλληλα και ο ελληνικός αγροτικός πληθυσμός, έπειτα από την επίσημη ένταξη της Ελλάδας στην Ε.Ο.Κ., μολονότι είναι σαφώς αναλογικά μεγαλύτερος, σε σχέση με το ευρωπαϊκό επίπεδο.

Γράφημα 2.2: Δείκτης του αριθμού των αγροτικών εκμεταλλεύσεων στην Ελλάδα και την Ε.Ε. (x 1000)

Πηγή: Eurostat, 2013 / Επεξεργασία: Ιδία

Σε συνδυασμό με τη συγκράτηση του αριθμού των εκμεταλλεύσεων, παρατηρείται στην ελληνική περίπτωση αναντίστοιχη συγκεντροποίηση της γης, σε σχέση με τις ομότιμες ευρωπαϊκές και δη αυτές των οικονομιών του πυρήνα της Ε.Ε. Η ελληνική γεωργία (με την ευρεία έννοια) φαίνεται να διατηρεί το παραδοσιακό μικροϊδιοκτητικό καθεστώς της, σε σημαντικό βαθμό, με μικρές τάσεις συγκεντροποίησης (Πίνακας 2.1). Βέβαια, παρατηρείται από το 2005, τάση κατάτμησης των εκτάσεων⁴⁹, που πιθανότατα να συνδέεται με τις ανακατατάξεις που επέφεραν οι μεταρρυθμίσεις της Κ.Α.Π, στο εν λόγω διάστημα. Το χαρακτηριστικό αυτό του ελληνικού αγροτικού τομέα φαίνεται να ξεχωρίζει ακόμα και από τα υπόλοιπα «συγγενή» μεσογειακά μικροϊδιοκτησιακά καθεστώτα, στα οποία η συγκεντροποίηση της γης προχωρά με ταχύτερους ρυθμούς⁵⁰.

⁴⁹ Η κατάτμηση εξηγείται, τόσο με τη μείωση των Χ.Γ.Ε, όσο και με την αύξηση που παρατηρείται το ίδιο διάστημα στον αριθμό των εκμεταλλεύσεων (πίνακας από πάνω).

⁵⁰ Το γεγονός αυτό ίσως να μπορεί να εξηγηθεί από την ιστορική παρακαταθήκη των εν λόγω κρατών κατά την περίοδο των φεουδαρχιών. Οι αγροτικοί τομείς των εν λόγω κρατών έχουν περάσει από το καθεστώς της παραδοσιακής δυτικής φεουδαρχίας. Εν αντιθέσει, η Ελλάδα, καθώς και η Ρουμανία και άλλα ανατολικά κράτη κατέχουν στο αγροτικό του παρελθόν, τα χαρακτηριστικά της λεγόμενης ανατολικής γεωργίας.

Πίνακας 2.1: Χρησιμοποιούμενη Γεωργική Έκταση (Χ.Γ.Ε) σε εκτάρια ανά εκμετάλλευση στην Ε.Ε.

ΧΩΡΑ/ΧΡΟΝΙΑ	1990	1993	1995	1997	2000	2003	2005	2007
ΒΕΛΓΙΟ	16,18	18,02	19,51	21,02	23,06	25,88	27,37	29,17
ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ						4,44	5,24	6,31
ΤΣΕΧΙΑ						82,69	86,40	91,40
ΔΑΝΙΑ	34,36	37,25	39,79	42,77	45,92	55,12	52,81	60,24
ΓΕΡΜΑΝΙΑ					36,50	41,36	43,84	45,86
ΕΣΘΟΝΙΑ						21,63	29,94	18,99
ΙΡΛΑΝΔΙΑ	26,09	26,92	28,30	29,45	31,41	31,70	31,82	32,33
ΕΛΛΑΔΑ	4,31	4,34	4,48	4,28	4,42	4,85	4,81	4,77
ΙΣΠΑΝΙΑ	15,60	18,05	19,95	11,40	20,76	22,46	22,39	24,17
ΓΑΛΛΙΑ						45,83	49,13	52,64
ΙΤΑΛΙΑ	5,62	8,93	5,95	6,41	6,07	6,68	7,36	7,60
ΚΥΠΡΟΣ						3,51	3,38	3,66
ΛΕΤΟΝΙΑ					10,40	11,78	13,28	16,50
ΛΙΘΟΥΑΝΙΑ						9,16	11,04	11,51
ΟΥΓΓΑΡΙΑ					4,92	6,11	6,44	7,47
ΜΑΛΤΑ						1,00	0,94	0,96
ΟΛΛΑΝΔΙΑ	16,45	17,17	17,97	18,93	20,27	23,83	24,37	23,54
ΑΥΣΤΡΙΑ			15,64	16,37	17,19	18,80	19,21	19,38
ΠΟΛΩΝΙΑ						6,73	5,98	6,50
ΠΟΡΤΟΓΑΛΛΙΑ	6,74	8,10	8,73	9,19	9,36	10,43	11,41	12,67
ΡΟΥΜΑΝΙΑ						3,24	3,37	3,57
ΣΛΟΒΕΝΙΑ					5,62	6,31	6,29	6,49
ΣΛΟΒΑΚΙΑ					31,21	30,64	28,32	29,11
ΦΙΝΛΑΝΔΙΑ			21,81	23,83	27,50	30,12	32,22	33,78
ΣΟΥΗΔΙΑ			34,46	35,50	38,53	46,80	42,56	43,21
ΗΝ. ΒΑΣΙΛΕΙΟ	68,44	67,89	70,66	69,96	71,00	65,86	64,23	64,79
ΛΟΥΞΕΜΒΟΥΡΓΟ	32,19	37,75	40,15	42,64	45,54	52,31	52,92	57,15
ΕΕ 27	11,68	12,67	13,76	14,48	14,80	11,82	12,17	12,86

Πηγή: Τσιμπουκάκης, 2012 | *Επεξεργασία:* Ιδία

Ο παραπάνω πίνακας παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον, όσον αφορά τις τάσεις συγκεντροποίησης της γης στο πλαίσιο της εκμετάλλευσης, στον πολύμορφο αγροτικό

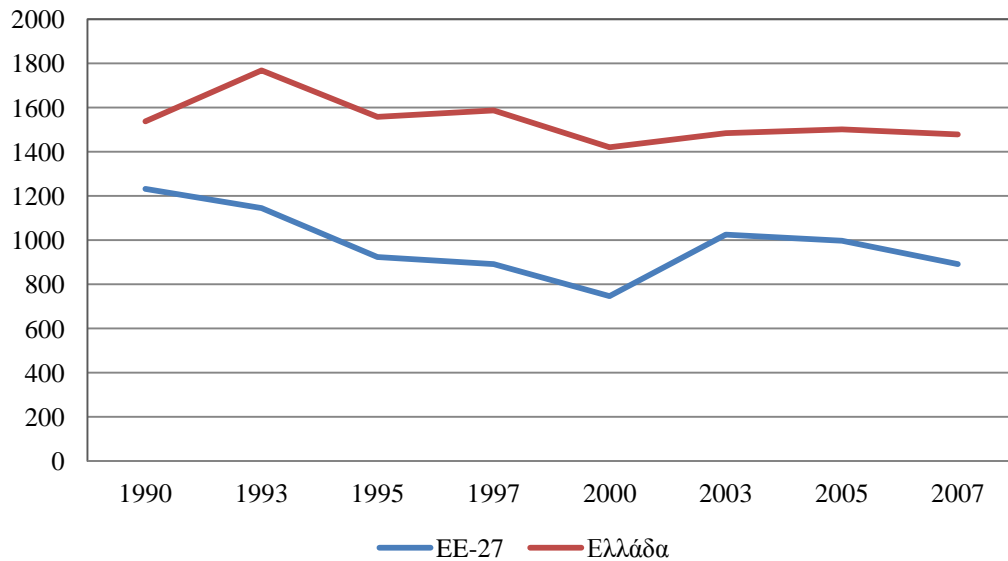
χώρο της Ε.Ε., σε σύγκριση με την ελληνική περίπτωση. Αρχικά, η διαφοροποίηση στη διαχρονική συγκεντροποίηση της γης στα ευρωπαϊκά κράτη, που εξέχουν όσον αφορά την αγροτική τους δραστηριότητα, σε σχέση με την Ελλάδα είναι εμφανής. Τέτοια κράτη είναι το Ηνωμένο Βασίλειο, του οποίου η Χ.Γ.Ε ανά εκμετάλλευση είναι δεκαεξαπλάσια από την αντίστοιχη ελληνική το 2007, η Δανία και το Λουξεμβούργο, με δωδεκαπλάσια αντίστοιχη, η Γερμανία με πενταπλάσια, η Ολλανδία και το Βέλγιο με εξαπλάσια καθώς και η Γαλλία με δεκαπλάσια αντίστοιχη. Από την παραπάνω σύγκριση συμπεραίνουμε πως οι εν λόγω αγροτικοί τομείς, των οποίων η αγροτική γη είναι εξαιρετικά συγκεντροποιημένη, ενυπάρχουν στις πιο δυναμικές εθνικές οικονομίες της Ε.Ε. εν γένει, δηλαδή στα κράτη του λεγόμενου «πυρήνα» της Ε.Ε. Οι προκείμενες αγροτικές εκμεταλλεύσεις θεωρούνται σημαντικά «επαγγελματοποιημένες» και ανταγωνιστικές.

Τα στοιχεία αναφορικά με τα κράτη του Μεσογειακού Νότου αποδεικνύουν χαμηλότερη συγκεντροποίηση της γης ανά εκμετάλλευση σε σχέση με την παραπάνω ομάδα και σαφώς υψηλότερη σε σχέση με την ελληνική περίπτωση. Στον μεσογειακό χώρο της Ε.Ε., η Ισπανία, που διαθέτει σημαντική αγροτική παραγωγή, αλλά και οικονομία εν γένει, αλλά και το πολιτισμικό παρελθόν του κλασσικού ευρωπαϊκού φεουδαλισμού στην ύπαιθρό της, φαίνεται να διαθέτει την πιο συγκεντροποιημένη αγροτική γη στο πλαίσιο της εκμετάλλευσης, η μέση Χ.Γ.Ε της οποίας είναι πενταπλάσια από την αντίστοιχη ελληνική. Εν συνεχεία, η Πορτογαλία, μολονότι αποτελεί μια μικρότερης εμβέλειας οικονομία διαθέτει τριπλάσια μέση Χ.Γ.Ε ανά εκμετάλλευση, σε σχέση με την Ελλάδα. Από την άλλη, η Ιταλία προσομοιάζει περισσότερο από όλα τα μεσογειακά κράτη με την Ελλάδα στο προκείμενο ζήτημα, παρουσιάζοντας σχετικά χαμηλό βαθμό συγκεντροποίησης, ο οποίος είναι διπλάσιος της ελληνικής. Η Κύπρος αποτελεί το μοναδικό κράτος, του οποίου η μέση Χ.Γ.Ε. στο πλαίσιο της εκμετάλλευσης είναι ελαφρώς μικρότερη από την ελληνική, μολονότι η έκτασή της θα πρέπει να συνυπολογιστεί στην προκείμενη σύγκριση. Τέλος, η Γαλλία, ενώ συμπεριλαμβάνεται στην παραπάνω ομάδα, θα ήταν δόκιμο να τονιστεί πως είναι ένα κράτος με τεράστιες ανισότητες στο εσωτερικό της υπαίθρου χώρας και δη, μεταξύ του βορείου και του νοτίου τμήματός της. Στο μεσογειακό τμήμα της Γαλλίας, η περίπτωση συγκεντροποίησης της γης ανά εκμετάλλευση προσομοιάζει σημαντικά με την ελληνική περίπτωση, προσεγγίζοντας τα 7 εκτάρια ανά εκμετάλλευση, αποκλίνοντας από τη μέτρηση που αφορά το εθνικό επίπεδο.

Τέλος, παρατηρείται πως η ελληνική περίπτωση εμφανίζει διαφοροποιήσεις και σε σχέση με τα νεοεταχθέντα κράτη μέλη της Κ.Α.Ε, όσον αφορά την προκείμενη μεταβλητή. Στη μεγάλη τους πλειονότητα, πρόκειται για κράτη των οποίων οι εκμεταλλεύσεις παρουσιάζουν χαμηλή συγκεντροποίηση, πριν από την ένταξή τους στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. Καθώς φαίνεται, η είσοδός τους συμβάλλει στην προοδευτική αύξηση της μέσης Χ.Γ.Ε ανά εκμετάλλευση, η οποία καταγράφεται μεγαλύτερη από την αντίστοιχη ελληνική, κατά το 2007. Μοναδική εξαιρεση στο προκείμενο τοπίο αποτελεί η περίπτωση της Ρουμανίας, η οποία εμφανίζει ελαφρώς χαμηλότερη συγκεντροποίηση, σύμφωνα με τα τελευταία στοιχεία. Τελικά, όπως φαίνεται, η Ελλάδα συνεχίζει να διατηρεί τη μικρή εκμετάλλευση στο αγροτικό πεδίο, σε τέτοιο βαθμό που, σύμφωνα με τα σύγχρονα δεδομένα, θεωρείται πανευρωπαϊκή πρωτοτυπία.

Με βάση τα παραπάνω στοιχεία, θεωρείται λογικό πως ο ελληνικός αγροτικός τομέας συνεχίζει να επιτελεί σε μικρότερο βαθμό, βέβαια, τον παραδοσιακό κοινωνικό του ρόλο, όσον αφορά τη συγκρότησή του γύρω από την οικογενειακή εκμετάλλευση⁵¹. Η εν λόγω εξέλιξη, είναι εξίσου λογικό, με βάση τα παραπάνω, να συμβαίνει σε πολύ μικρότερο βαθμό, καθώς και με ταχύτερους ρυθμούς μείωσης της αξίας της οικογενειακής εκμετάλλευσης στην υπόλοιπη Ευρώπη (Γράφημα 2.3). Το 2003, διαφαίνεται από πλευράς της Ε.Ε. μία σημαντική άνοδος των απασχολούμενων στο πλαίσιο της οικογενειακής εκμετάλλευσης, γεγονός που εξηγείται από τη σημαντική διεύρυνση της Ε.Ε. προς τα ανατολικά κράτη, των οποίων η οικογενειακή εκμετάλλευση αποτελούσε ζωτικό χαρακτηριστικό και όχι στη στροφή των ευρωπαϊκών τάσεων προς το οικογενειακό πρότυπο συγκρότησης των αγροτικών τομέων.

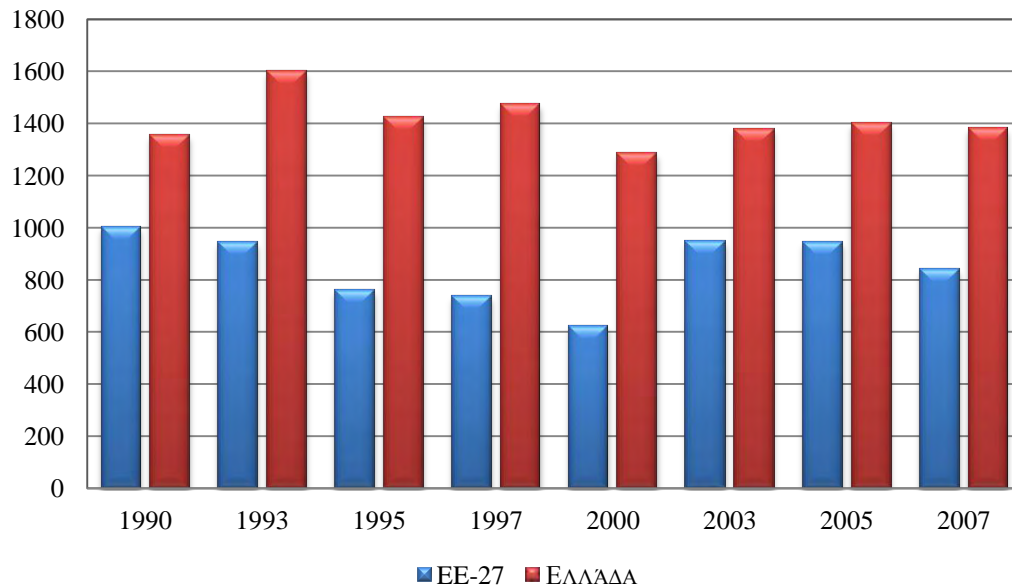
⁵¹ Βεβαίως, δεν παραγνωρίζεται το γεγονός πως η οικογενειακή εκμετάλλευση δεν συνεχίζει να έχει την ίδια βαρύτητα και υπόσταση με παλαιότερα, καθώς ολοένα και περισσότεροι μισθωτοί, εκτός του αγροτικού νοικοκυριού εμπλέκονται στην παραγωγική διαδικασία.

Γράφημα 2.3: Απασχολούμενοι στο πλαίσιο της οικογενειακής εκμετάλλευσης (x 1000)

Πηγή: Eurostat, 2013/ **Επεξεργασία:** Ιδία

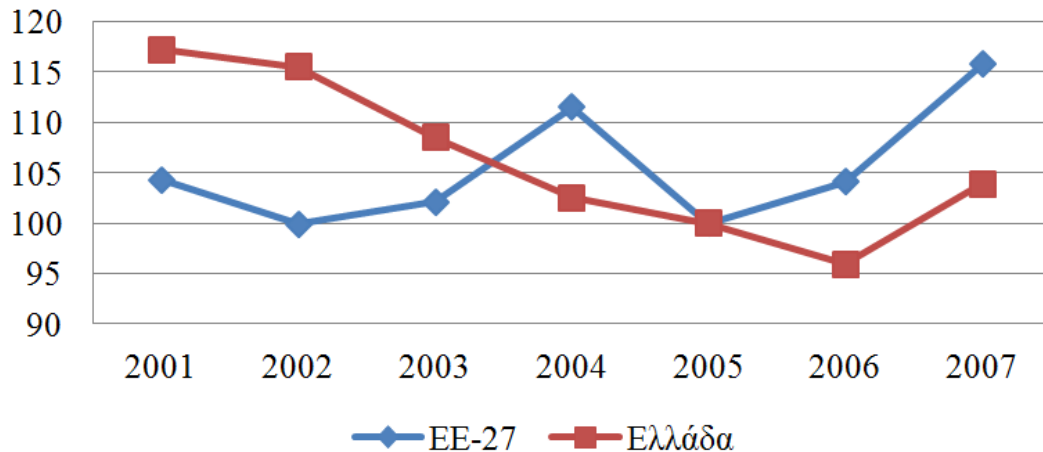
Στο παραπάνω πλαίσιο της οικογενειακής εκμετάλλευσης και όχι μόνο, η πολυαπασχόληση αποτελεί αναγκαία δραστηριότητα για την μικρο-ιδιοκτήτρια αγροτική οικογένεια, ούτως ώστε να εξασφαλίσει τα προς το ζην. Σαφέστατα, η πολυαπασχόληση στο ευρωπαϊκό επίπεδο είναι υπαρκτή, αλλά βρίσκεται σε αρκετά χαμηλότερο επίπεδο, σε σχέση με την ελληνική περίπτωση, εξαιτίας της μεγαλύτερης επαγγελματοποίησης των Ευρωπαίων αγροτών και συνεπώς και των αντίστοιχων αγροτικών νοικοκυριών (Γράφημα 2.4). Και στην προκείμενη περίπτωση, η μείωση της ημιαπασχόλησης στις ευρωπαϊκές καλλιέργειες είναι σημαντική κατά τη δεκαετία του 1990, ενώ αυξάνεται σημαντικά το 2003, κατά την ένταξη σε αυτή των 10 κρατών της Ανατολικής Ευρώπης, τα οποία στη συνέχεια προσαρμόζονται σταδιακά μειώνοντας το μέσο όρο της ευρωπαϊκής ημιαπασχόλησης.

Γράφημα 2.4: Η ημιαπασχόληση των απασχολούμενων στις καλλιέργειες (μέτρηση πολυαπασχόλησης) (x 1000)

Πηγή: Eurostat, 2013 / **Επεξεργασία:** Ιδία

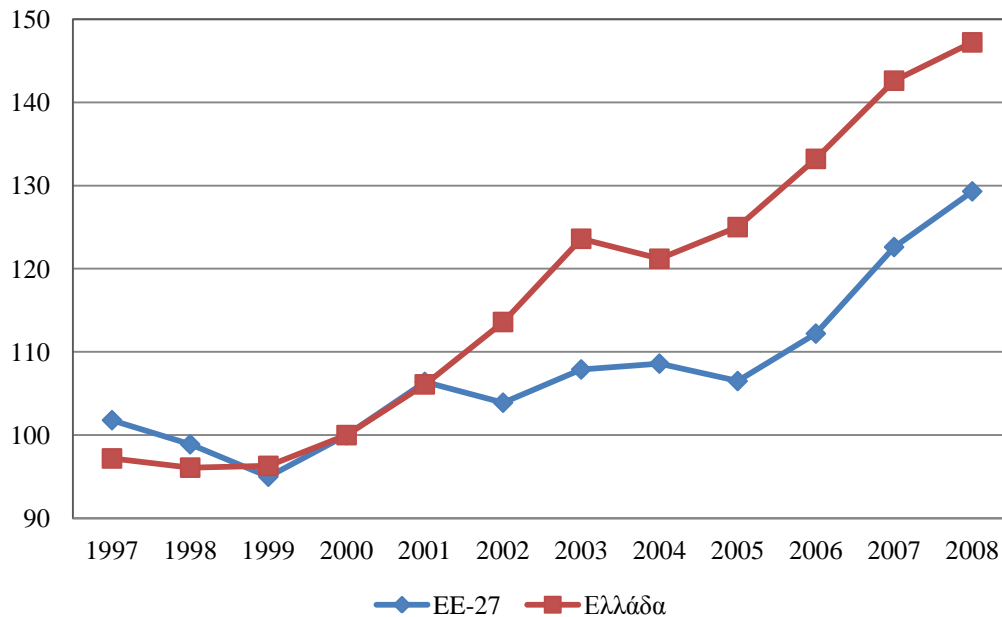
Η ιδιάζουσα φυσιогνωμία του ελληνικού αγροτικού τομέα στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής οντότητας και της παγκόσμιας αγοράς συνδέεται και με τις αποδοχές των αγροτών, σε σχέση με των αντίστοιχων «επαγγελματιών» Ευρωπαίων. Το αγροτικό εισόδημα, αφ'ενός αυξήθηκε σαφώς, έπειτα από την υπαγωγή του στις ευρωπαϊκές συνθήκες, αφ'ετέρου ως διαχρονικά ανίσχυρο, εξαρτήθηκε σε σημαντικό βαθμό από τις ευρωπαϊκές ενισχύσεις στις τιμές των προϊόντων. Επομένως, η αυξητική πορεία του αγροτικού εισοδήματος αντιμετώπισε κάμψη, με τις πρώτες αλλαγές στην ευρωπαϊκή αγροτική πολιτική, όσον αφορά την στήριξη των προϊόντων. Η εν λόγω κάμψη είναι ραγδαία κατά την δεκαετία του 2000, ενώ μετά το 2003 το μέσο ευρωπαϊκό αγροτικό εισόδημα αυξάνεται σαφώς περισσότερο από το αντίστοιχο ελληνικό (Γράφημα 2.5).

Γράφημα 2.5: Ο δείκτης A^{52} του αγροτικού εισοδήματος (2005=100)

Πηγή: Eurostat, 2013 / Επεξεργασία: Ιδία

Επιπρόσθετα, παρατηρείται σημαντική ανισορροπία μεταξύ Ελλάδας και του συνόλου των κρατών της Ε.Ε., όσον αφορά και την εξέλιξη των τιμών των παραγωγών. Η διαφοροποίηση αυτή, πιθανότατα να οφείλεται στις πολιτικές αποσύνδεσης των ευρωπαϊκών επιδοτήσεων από τα προϊόντα, γεγονός που διαταράσσει σημαντικά το, εξαρτώμενο από αυτές, εισόδημα του Έλληνα αγρότη. Επομένως, μολονότι οι τιμές των παραγωγών σε όλη την Ευρώπη αυξάνει σημαντικά, οι τιμές του Έλληνα αγρότη είναι σαφέστερα υψηλότερες από του Ευρωπαίου αγρότη (Γράφημα 2.6). Το εν λόγω γεγονός δυσχεραίνει τη θέση των ελληνικών προϊόντων, στο πλαίσιο του ανταγωνισμού στην ευρωπαϊκή και παγκόσμια αγορά.

⁵² Ο επιλεγόμενος Δείκτης Α είναι ένας από τους τρεις δείκτες μέτρησης του αγροτικού εισοδήματος. Αποτελεί την αποπληθωρισμένη καθαρή προστιθέμενη αξία παραγωγής σε τιμές συντελεστών παραγωγής ανά ετήσια μονάδα εργασίας (ΕΜΕ). Η καθαρή προστιθέμενη αξία σε όρους εισοδήματος (συντελεστής παραγωγής) υπολογίζεται αφαιρώντας την ανάλωση παγίου κεφαλαίου από την μεικτή προστιθέμενη αξία σε βασικές τιμές και προσθέτοντας την αξία των ενισχύσεων αφαιρουμένων των φόρων. Επιλέγεται καθώς θεωρείται ο σημαντικότερος από τους τρεις δείκτες και χρησιμοποιείται ευρέως για την σύγκριση της εξέλιξης του γεωργικού εισοδήματος, μεταξύ των κρατών μελών. Ο συγκεκριμένος δείκτης μετράει την μεταβολή του πραγματικού γεωργικού εισοδήματος (της καθαρής προστιθέμενης αξίας παραγωγής σε τιμές συντελεστών παραγωγής) σε σχέση με την μεταβολή του συνολικού εργατικού δυναμικού που απασχολείται στον πρωτογενή τομέα εκφρασμένο σε ΕΜΕ. Η ΕΜΕ ορίζεται ως ο όγκος εργασίας τον οποίο καταβάλλει ετησίως ένας εργαζόμενος πλήρους απασχόλησης (Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης, 2013).

Γράφημα 2.6: Δείκτης τιμών των παραγωγών (2000=100)

Πηγή: Eurostat, 2013 / Επεξεργασία: Ιδία

Επομένως και σε συνδυασμό με όλα τα παραπάνω χαρακτηριστικά, ο ελληνικός αγροτικός τομέας, μολονότι είναι αναλογικά περισσότερο παραγωγικός και σημαντικός στο πλαίσιο της εθνικής οικονομίας, σε σχέση με τον αντίστοιχο ευρωπαϊκό, είναι λιγότερο «επαγγελματοποιημένος», προσοδοφόρος και ανταγωνιστικός στο σύνολό του (εξαιρούνται συγκεκριμένες καλλιέργειες).

2.3. Η ΔΙΑΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΤΟΜΕΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

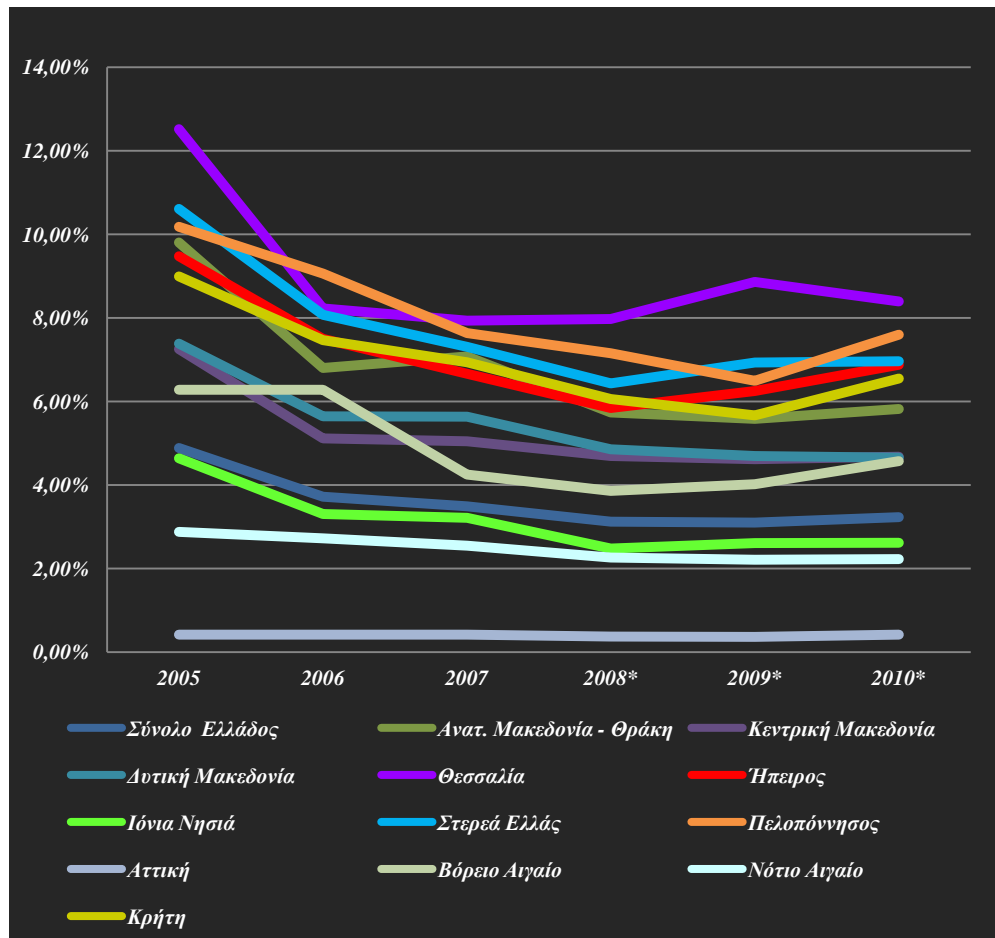
Ο αγροτικός τομέας αναπτύσσεται άνισα στην επικράτεια της χώρας, γεγονός που οφείλεται σημαντικά στις πολιτικές του ελληνικού κράτους, καθώς και στις μετέπειτα οδηγίες της Ε.Ε. Η έμφαση των εν λόγω πολιτικών στην περαιτέρω ανάπτυξη των πεδινών εκτάσεων, υψηλής αποδοτικότητας, πλησίον των αξόνων ανάπτυξης, απομόνωσε τη μεγάλη πλειονότητα της ελληνικής γης, που είναι κατάλληλη για κτηνοτροφικές δραστηριότητες, στην ανάπτυξη των οποίων δεν ήλπιζαν ποτέ οι εκάστοτε ιθύνοντες των πολιτικών. Επομένως, στο πλαίσιο των διαπεριφερειακών ανισομερειών και ανισοτήτων θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψιν και οι εκάστοτε εδαφο-κλιματικές συνθήκες σε συνδυασμό με την κλαδική εξειδίκευση των περιφερειών. Όπως εντοπίστηκε και παραπάνω, η αγροτική ανάπτυξη είναι ένα φαινόμενο που λαμβάνει χώρα σε εθνικό επίπεδο με μεγάλες διαφοροποιήσεις ανάμεσα στα 27 κράτη μέλη της Ε.Ε. Παρ' όλ' αυτά η αγροτική ανάπτυξη εκδηλώνεται με άνισο

τρόπο, εξίσου, ανάμεσα στις περιφέρειες και τους νομούς της Ελλάδας καθώς κάθε χωρική ενότητα έχει τα δικά της ξεχωριστά χαρακτηριστικά που επηρεάζουν την αγροτική οικονομία.

Η Θεσσαλία, η Πελοπόννησος, η Στερεά Ελλάδα και η Κρήτη φαίνονται να είναι οι πιο ‘αγροτικές’ περιφέρειες, δηλαδή οι περιφέρειες που έχουν αναπτύξει σημαντικά τον αγροτικό τομέα, σε σχέση με τις υπόλοιπες (Γράφημα 2.7). Εξαιρούμενης της Κρήτης, οι υπόλοιπες περιφέρειες, πέραν του ότι αποτελούν από τις αρχές του νεοελληνικού κράτους σημαντικές αγροτικές περιφέρειες, διαθέτουν μεγάλες πεδινές εκτάσεις, καθώς επίσης τοποθετούνται πλησίον των εθνικών αναπτυξιακών αξόνων. Από την άλλη πλευρά, η Κρήτη αποτελεί μία ιδιόζουσα εξαίρεση της νησιωτικής επικράτειας, στην οποία η ανάπτυξη του αγροτικού τομέα συνδέεται περισσότερο με τα εδαφο-κλιματικά χαρακτηριστικά της και την αγροτική παράδοσή της. Διαχρονικά η ποσοστιαία Α.Π.Α του αγροτικού τομέα σε σχέση με τη συνολική περιφερειακή Α.Π.Α μειώνεται ειδικά μετά το 2006 και μόνο η Θεσσαλία, η Πελοπόννησος, το Βόρειο Αιγαίο και η Κρήτη αυξάνονται μετά την εκδήλωση της κρίσης το 2008.

Η Αττική, τα Ιόνια Νησιά και το Νότιο Αιγαίο είναι διαχρονικά οι περιφέρειες με το λιγότερο ανεπτυγμένο αγροτικό τομέα. Τα δύο νησιωτικά συμπλέγματα κατέχουν χαμηλή συμμετοχή στον αγροτικό τομέα, επιβεβαιώνοντας το αγροτικό αναπτυξιακό έλλειμμα του νησιωτικού χώρου. Από την άλλη, η Αττική διαθέτει χαμηλή συμμετοχή, εξαιτίας της σημαντικής εξειδίκευσης στους αστικούς τομείς παραγωγής και δη στον τριτογενή.

Γράφημα 2.7: Ποσοστιαία συμμετοχή Α.Π.Α αγροτικού τομέα ανά περιφέρεια (NUTS II) στη συνολική Α.Π.Α της περιφέρειας

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (2013) και ίδια επεξεργασία | **Επεξεργασία:** Ιδία

Επιπλέον, η Κεντρική Μακεδονία αναδεικνύεται η περιφέρεια με το μεγαλύτερο ποσοστό αγροτικών εκμεταλλεύσεων στο σύνολο της χώρας (ΕΛΣΤΑΤ, 2013). Η Πελοπόννησος και η Κρήτη ακολουθούν, όσον αφορά το συγκεκριμένο μέγεθος χωρίς μεγάλες διαφοροποιήσεις διαχρονικά. Αντίθετα, το Νότιο Αιγαίο και η Αττική είναι οι περιφέρειες με το μικρότερο ποσοστό, εξ' αιτίας των χαρακτηριστικών που προαναφέρθηκαν.

Με τον υπολογισμό του δείκτη χωρικής συγκέντρωσης (IC), μπορούμε να εξετάσουμε σε ποιο βαθμό η κατανομή των γεωργικών εκμεταλλεύσεων στην Ελλάδα παρουσιάζει σχετικό βαθμό συγκέντρωσης σε ορισμένες περιφέρειες ή ακόμα νομούς.

Ο δείκτης υπολογίζεται ως εξής:

$$IC = \frac{1}{2} \sum_{i=1}^n \left| \frac{x_i}{X} - \frac{a_i}{A} \right|$$

Όπου:

x_i = αριθμός εκμεταλλεύσεων στην χωρική ενότητα i

X =αριθμός εκμεταλλεύσεων της Χώρας

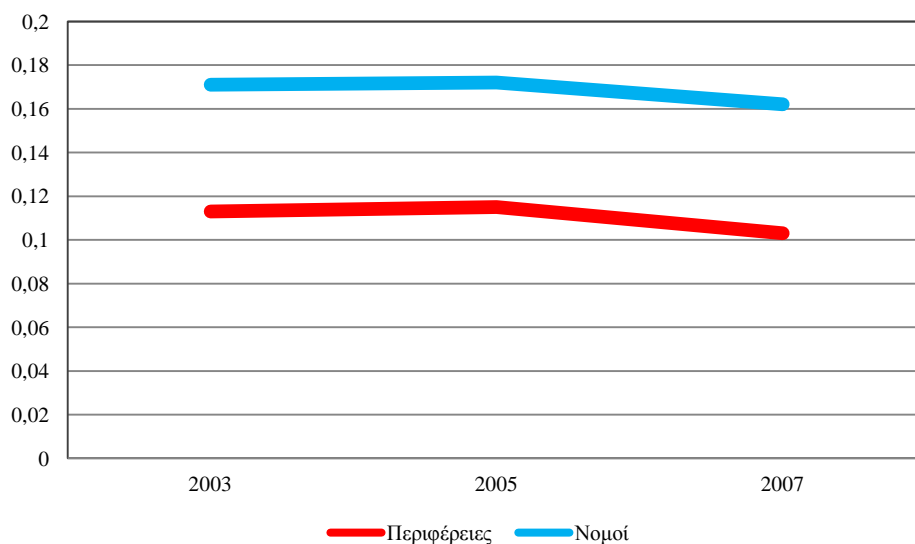
a_i = Χρησιμοποιημένη Γεωργική Έκταση (Χ.Γ.Ε.) της χωρικής ενότητας i

A = Συνολική Χ.Γ.Ε. της Χώρας

Ο δείκτης κυμαίνεται μεταξύ 0 και 1 όπου 0 = ελάχιστη συγκέντρωση και 1 = μέγιστη συγκέντρωση.

Υπολογίζοντας τον παραπάνω δείκτη με βάση (α) τις περιφέρειες και (β) τους νομούς , παρατηρείται σχετική μικρή χωρική συγκέντρωση.

Γράφημα 2.8: Χωρική συγκέντρωση γεωργικών εκμεταλλεύσεων

Επεξεργασία: *Ιδία*

Η διαχρονική εξέλιξη του δείκτη δείχνει μια μικρή μείωση της χωρικής συγκέντρωσης.

Η εξέλιξη αυτή οφείλεται στη σχετικά εντονότερη μείωση (με βάση το μέσο ποσοστό

της χώρας: -9,3%) του αριθμού εκμεταλλεύσεων σε συγκεκριμένους Νομούς και ειδικότερα στους ακόλουθους:

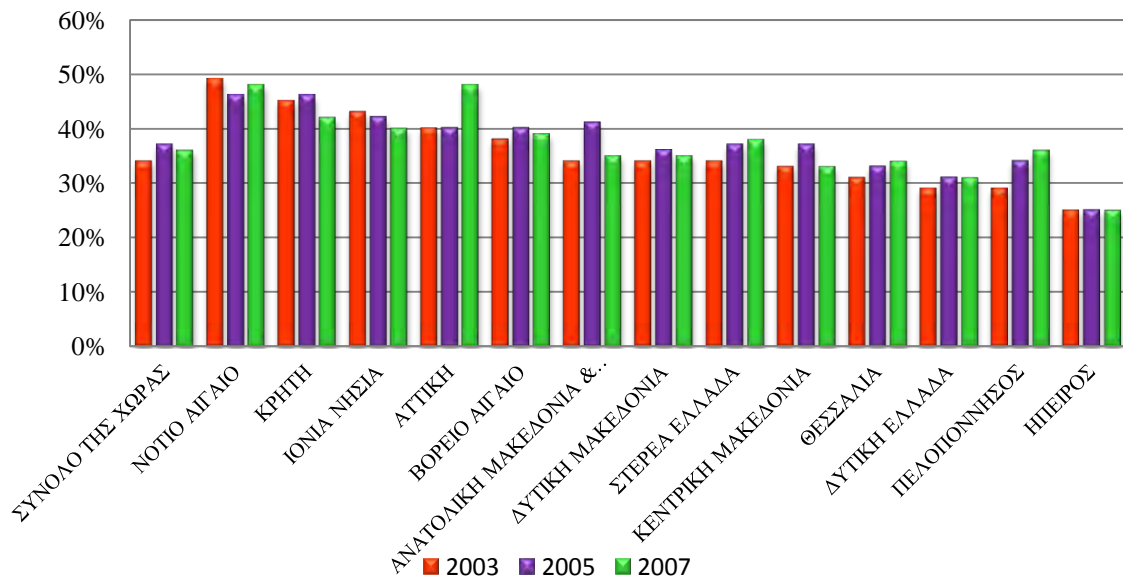
Πίνακας 2.2: Χωρική συγκέντρωση γεωργικών εκμεταλλεύσεων ανά Νομό

NOMOS ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ	-25,8
NOMOS ΛΑΣΙΘΙΟΥ	-19,3
NOMOS ΚΥΚΛΑΔΩΝ	-17,5
NOMOS ΖΑΚΥΝΘΟΥ	-17,3
NOMOS ΚΕΡΚΥΡΑΣ	-16,4
NOMOS ΧΑΝΙΩΝ	-16,3
NOMOS ΒΟΙΩΤΙΑΣ	-15,9
NOMOS ΧΙΟΥ	-15,4
NOMOS ΗΛΕΙΑΣ	-14,6
NOMOS ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ	-13,7

Επεξεργασία: Ιδία

Ο μοναδικός νομός που παρουσιάζει αύξηση είναι ο νομός Δράμας όμως η αύξηση αυτή είναι πολύ περιορισμένη (+1,4%).

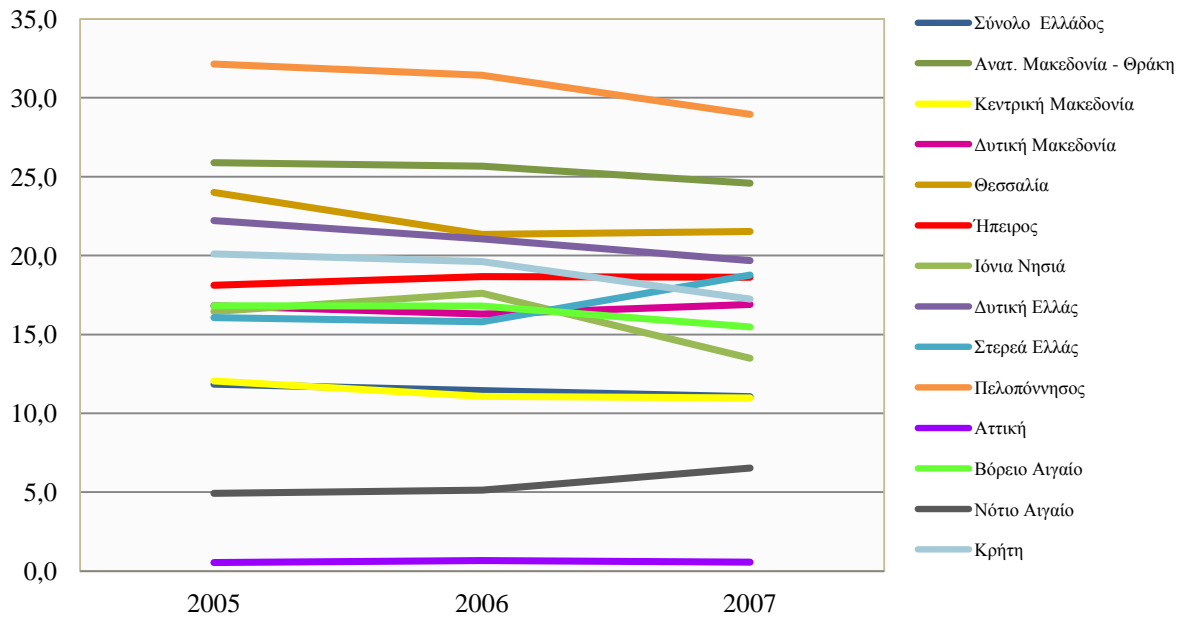
Πέρα από τη μείωση της αξίας του αγροτικού τομέα σε σχετικούς και απόλυτους αριθμούς, καταγράφεται μία ακόμη τάση συρρίκνωσης, σε σχέση με την αγροτική ανάπτυξη. Ολοένα και περισσότερα νοικοκυριά, που κατέχουν αγροτικές εκμεταλλεύσεις πολυαπαχολούνται (Γράφημα 2.9). Η Αττική και οι νησιωτικές περιφέρειες (που έχουν αναπτυγμένο σε μεγάλο βαθμό τον τουρισμό) καταγράφουν τα υψηλότερα ποσοστά αγροτικών εκμεταλλεύσεων με νοικοκυριά διπλής απασχόλησης, ενώ η Θεσσαλία, η Ήπειρος, η Πελοπόννησος (παραδοσιακά «αγροτικές» περιφέρειες) καθώς και η Δυτική Ελλάδα καταγράφουν τα χαμηλότερα.

Γράφημα 2.9: Ποσοστό αγροτικών εκμεταλλεύσεων με νοικοκυριά διπλής απασχόλησης

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (2013) | **Επεξεργασία:** Ιδία

Σύμφωνα με τα στοιχεία που παρουσιάζονται στο παραπάνω γράφημα, κατά το 2007 η Αττική, κυρίως και σε μικρότερο βαθμό η Πελοπόννησος, καταγράφουν ενδιαφέρουσα άνοδο, όσον αφορά τα νοικοκυριά με διπλή απασχόληση. Με βάση την εν λόγω παρατήρηση, είναι πιθανό κατά την εκκίνηση της κρίσης, τα νοικοκυριά που δεν θεωρούνται κατά κύριο λόγο αγροτικά να επανήλθαν στην αγροτική ενασχόληση. Μια τέτοιου είδους επιστροφή, συνδυασμένη με μερική απασχόληση είναι λογικό να σχετίζεται με εκτατικές καλλιέργειες, όπως οι ελιές, οι οποίες δεν απαιτούν αποκλειστική απασχόληση, ενώ είναι η παραγωγή μπορεί να απορροφάται με σκοπό την αυτοκατανάλωση.

Σχετικά με τον τομέα της απασχόλησης οι περισσότερες περιφέρειες καταγράφουν μείωση του ποσοστού απασχόλησης στον αγροτικό τομέα στο περιφερειακό πλαίσιο (Γράφημα 2.10). Μετά το 2006, το Νότιο Αιγαίο, Στερεά Ελλάδα και η Δυτική Μακεδονία εντάσσονται στην κατηγορία των περιφερειών, που αυξάνουν τα ποσοστά τους, ενώ οι υπόλοιπες σχηματίζουν την κατηγορία περιφερειών που μειώνουν τα ποσοστά απασχόλησής τους στον αγροτικό τομέα, κατά την ίδια περίοδο. Επιπρόσθετα, η Θεσσαλία, η Ανατολική Μακεδονία και Θράκη και η Πελοπόννησος έχουν τα μεγαλύτερα ποσοστά απασχόλησης στον αγροτικό τομέα ενώ η Αττική και το Νότιο Αιγαίο τα μικρότερα.

Γράφημα 2.10: Απασχόληση στον αγροτικό τομέα ως προς τη συνολική απασχόληση

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (2013) | Επεξεργασία: Ιδία

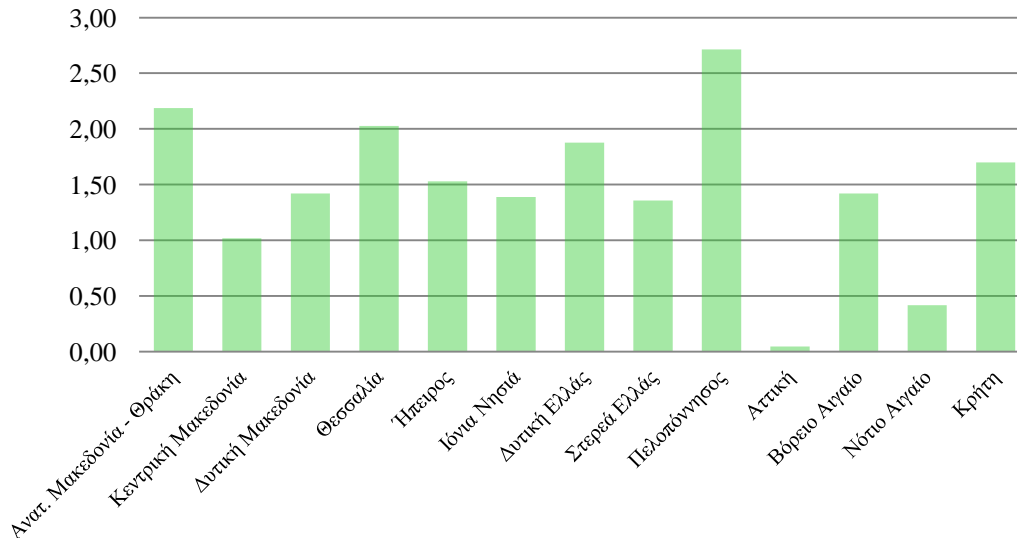
Επιπλέον, υπολογίζοντας το δείκτη συγκέντρωσης LQ (Location Quotient) εξετάζεται το κατά πόσο μια περιφέρεια συμμετέχει στη διάρθρωση της απασχόλησης του πρωτογενούς τομέα της χώρας, σε σχέση με τη συμμετοχή της στη διάρθρωση της συνολικής απασχόλησης της χώρας:

$$LQ = \frac{\frac{\text{Απασχόληση πρωτογενούς περιφέρειας}}{\text{Απασχόληση πρωτογενούς χώρας}}}{\frac{\text{Απασχόληση περιφέρειας}}{\text{Απασχόληση χώρας}}}$$

Επομένως, διαπιστώνεται πως οι περιφέρειες που συμμετέχουν περισσότερο στη διάρθρωση της απασχόλησης του πρωτογενούς τομέα στην Ελλάδα, σε σχέση με τη συμμετοχή τους στη διάρθρωση της συνολικής απασχόλησης είναι και οι πιο εξειδικευμένες περιφέρειες στον αγροτικό τομέα, δηλαδή η Πελοπόννησος, η Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, η Θεσσαλία και η Κρήτη. Αξίζει να σημειωθεί η εμφάνιση της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, ως μιας εξειδικευμένης περιφέρειας στον αγροτικό, ενώ δεν περιλαμβάνει τα εγγενή χαρακτηριστικά, που προαναφέρθηκαν ως σημαντικά για την αναπτυξιακή διαδικασία του αγροτικού τομέα τους. Σε αυτή την περίπτωση, η χωροθέτηση συνεταιριστικών (και μη) μεταποιητικών

αγροτο-βιομηχανιών στην περιοχή καταφέρνουν να διατηρούν σημαντική ισορροπία στην αγροτική απασχόληση της περιοχής.

Γράφημα 2.11: LQ απασχόλησης πρωτογενούς τομέα

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (2013) | **Επεξεργασία:** Ιδία

Από την άλλη, η μεγάλη εξειδίκευση της Κρήτης και της Πελοποννήσου στον αγροτικό τομέα, όσον αφορά την απασχόληση είναι πιθανό να σχετίζεται και πάλι με την καλλιέργεια ελιάς και άλλων δένδρων, δηλαδή με την ύπαρξη ανθεκτικών εκμεταλλεύσεων. Επιπλέον, η Θεσσαλία τίθεται εύλογα, ψηλά στην κατάταξη της περιφερειακής εξειδίκευσης, επειδή διαθέτει συγκριτικά πλεονεκτήματα, όπως η πεδινή της φυσιολογία, που βρίσκεται πλησίον του αναπτυξιακού άξονα της ΠΑΘΕ.

Επιπλέον, με βάση την ανάλυση που προηγήθηκε σε περιφερειακό επίπεδο, κρίνεται σκόπιμη και η ανάδειξη των τάσεων που ενυπάρχουν στο μικρότερο χωρικό επίπεδο. Εξετάζονται, επομένως, στο πάλαι ποτέ νομαρχιακό επίπεδο, οι χωρικές ενότητες που εμφανίζουν τη μεγαλύτερη και την ισχνότερη δυναμική στο αγροτικό πεδίο σε πανελλαδικό επίπεδο, κατά τη χρονική περίοδο 2003-2007.

Οι πρώτοι έξι νομοί, ως προς τη συμμετοχή της Α.Π.Α του αγροτικού τομέα στη διαμόρφωση της συνολικής Α.Π.Α, είναι ο νομός Πέλλας, Ηλείας, Καρδίτσας, Ημαθίας, Σερρών και Λαρίσης και οι τελευταίοι ο νομός Κέρκυρας, Σάμου, Λευκάδας, Δωδεκανήσων και Θεσσαλονίκης (βλ. Παράρτημα- Χάρτης 1). Η κατάταξη των νομών συνάδει σε σημαντικό βαθμό με την περιφερειακή κατάταξη και ακολουθεί τη φύση

των περιφερειακών ανισοτήτων. Εξαίρεση στην προκείμενη αποτελεί μόνο ο νομός Θεσσαλονίκης, για τον οποίο το χαμηλό ποσοστό μπορεί να ερμηνευθεί από τη χαμηλή αγροτική εξειδίκευση του εν λόγω νομού. Τέλος, παρατηρείται πως στο εν λόγω χωρικό επίπεδο και οδεύοντας προς το 2007, οι αντιθέσεις αμβλύνονται, καθώς οι ισχυρότερες τοπικές αγροτικές οικονομίες φαίνονται πιο ευάλωτες στις εξελίξεις σχετικά με την Κ.Α.Π.

Στο επίπεδο της απασχόλησης στον αγροτικό τομέα και σε σύγκριση με την αντίστοιχη της χώρας, φαίνεται πως ο νομός Ηρακλείου (με το μεγαλύτερο διαχρονικά ποσοστό), Μεσσηνίας, Αιτωλοακαρνανίας, Λαρίσης και Ηλείας εμφανίζουν τη μεγαλύτερη συμμετοχή σε πανελλαδικό επίπεδο. Αντίθετα, οι νομοί Ευρυτανίας, Καστοριάς, Γρεβενών, Λευκάδας και Δυτικής Αττικής εμφανίζουν την ισχνότερη συμμετοχή (βλ. Παράρτημα- Χάρτης 2).

Για να εξετάσουμε σε μεγαλύτερο βαθμό την εξειδίκευση των νομών στον αγροτικό τομέα υπολογίσαμε τον δείκτη Theil του οποίου μεγάλες τιμές δείχνουν εξειδίκευση της περιοχής στον αγροτικό τομέα ενώ μικρές τιμές δείχνουν μη εξειδίκευση. Οι πέντε πιο εξειδικευμένοι νομοί το 2001 είναι σχεδόν οι ίδιοι με το 2008. Μόνο η Αιτωλοακαρνανία αντικαθίσταται από τα Γρεβενά (Πίνακας 2.3). Αντιθέτως πιο δυναμική είναι η κατάσταση στους λιγότερο εξειδικευμένους νομούς, αφού μόνο η Χίος βρίσκεται μέσα στους 5 λιγότερο εξειδικευμένους νομούς στον αγροτικό τομέα τόσο το 2001 όσο και το 2008.

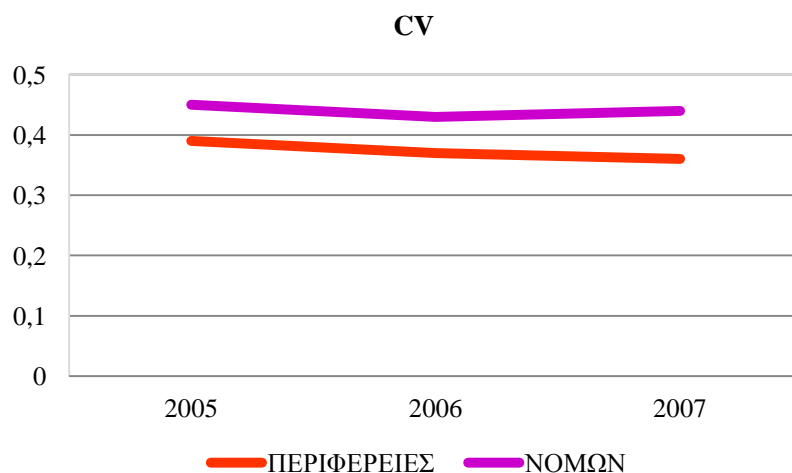
Πίνακας 2.3: Οι πέντε πιο εξειδικευμένοι και οι πέντε λιγότερο εξειδικευμένοι νομοί στον πρωτογενή τομέα (δείκτης Theil με βάση την απασχόληση)

	2001		2008
Max 5			
Αιτωλοακαρνανία	0,09	Γρεβενά	0,02
Καρδίτσα	0,11	Ηλεία	0,06
Λακωνία	0,16	Καρδίτσα	0,09
Ηλεία	0,26	Λακωνία	0,12
Ροδόπη	0,34	Ροδόπη	0,14
Min 5			
Φωκίδα	-0,12	Μαγνησία	-0,12
Καστοριά	-0,12	Χίος	-0,12
Ιωάννινα	-0,12	Κιλκίς	-0,12
Χίος	-0,12	Χανιά	-0,12
Κυκλάδες	-0,12	Κοζάνη	-0,12

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (2013) | **Επεξεργασία:** Ιδία

Για την πιο ακριβή μέτρηση των περιφερειακών ανισοτήτων υπολογίστηκε ο δείκτης C.V. (Coefficient of Variance) για το κατά κεφαλήν Α.Π.Α αγροτικού τομέα. Η διαχρονική αύξηση του δείκτη δείχνει περιφερειακή απόκλιση ενώ η μείωση δείχνει περιφερειακή σύγκλιση. Από το 2005 έως το 2007 οι περιφερειακές ανισότητες στην ανάπτυξη του αγροτικού τομέα φαίνεται ότι μειώνονται ενώ οι ανισότητες μεταξύ των νομών αυξάνονται (Γράφημα 2.12). Το εν λόγω γεγονός επιβεβαιώνει ότι η ανάλυση των χωρικών ανισοτήτων σε μεγάλη χωρική κλίμακα έχει περιορισμένη αξία, εφόσον η ίδια η περιφέρεια δεν είναι ομοιογενής χώρος. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Θεσσαλία, με την έντονη διαφοροποίηση μεταξύ του δυτικού και ανατολικού τμήματός της.

Γράφημα 2.12: C.V. κατά κεφαλήν Α.Π.Α αγροτικού τομέα

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (2013) | **Επεξεργασία:** Ιδία

2.4 ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η παραπάνω ανάλυση προσπαθεί να αποδώσει μια εικόνα του σύγχρονου ελληνικού αγροτικού τομέα, πριν το ξέσπασμα της κρίσης, λαμβάνοντας υπόψιν τη χωρική διάσταση των σύγχρονων εξελίξεων. Παραπάνω, επιβεβαιώνεται η ύπαρξη σημαντικών ανισοτήτων του ελληνικού αγροτικού τομέα, τόσο σε σχέση με τα υπόλοιπα ευρωπαϊκά κράτη και δη αυτά του πυρήνα της Ε.Ε., όσο και εσωτερικά της εθνικής οικονομίας, στο περιφερειακό και νομαρχιακό επίπεδο.

Οι ανισότητες ανάπτυξης μεταξύ του ελληνικού και του δυτικο-ευρωπαϊκού αγροτικού τομέα, στο πλαίσιο των κατευθύνσεων της Ε.Ε., διαπιστώνεται πως οφείλονται σημαντικά στα δομικά χαρακτηριστικά του ελληνικού αγροτικού συστήματος. Ο ελληνικός αγροτικός τομέας, μολονότι ακολουθεί τις ευρωπαϊκές τάσεις, καθυστερεί σημαντικά να απωλέσει τα δομικά του χαρακτηριστικά, εντείνοντας τις ανισότητες, σε σχέση με τη δυτική γεωργία. Το παραπάνω γεγονός, σε συνδυασμό με την παρόμοια συμπεριφορά των τομέων και των άλλων μεσογειακών κρατών ή κρατών της λεγόμενης περιφέρειας της Ε.Ε, σημαίνει πιθανά πως η αγροτική πολιτική της Ε.Ε δεν εξετάζει σοβαρά τις εκάστοτε χωρικές ιδιαιτερότητες, με αποτέλεσμα να προωθεί πολιτικές προσαρμοσμένες στο «κεντρικό» αγροτικό περιβάλλον. Έτσι διευρύνει τις αντιθέσεις και δεν ομογενοποιεί το ευρωπαϊκό αγροτικό τοπίο.

Επιπλέον, όσον αφορά τις διαπεριφερειακές ανισότητες, παρατηρείται σε σημαντικό βαθμό η εύνοια των αγροτικών πολιτικών στις πεδινές και πλησίον των αναπτυξιακών αξόνων εκτάσεις (κυρίως φυτικής παραγωγής). Σε αυτή την παρατήρηση προστίθεται και η πιθανότητα ανάδειξης περιφερειακής αγροτικής δυναμικής εξαιτίας της ύπαρξης κρατικό-συνεταιριστικών εργοστασίων σε αυτές (όπως η περίπτωση της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης). Αντίθετα, είναι εύκολα αναγνώσιμο το αναπτυξιακό έλλειμμα της νησιωτικής και ορεινής επικράτειας. Τέλος, κρίνεται σημαντικό να τονιστεί, πως με βάση το δείκτη CV φαίνεται πως από το 2005 και έπειτα οι περιφερειακές αποκλίσεις μειώνονται, ενώ αντίθετα οι νομαρχιακές αποκλίσεις αυξάνονται. Η τελευταία παρατήρηση κρίνεται ως λογική καθώς, αφ' ενός όσον αφορά το περιφερειακό επίπεδο, οι αλλαγές της νέας ΚΑΠ το 2006 δημιούργησαν σημαντικές ανακατατάξεις στη διάρθρωση της αγροτικής ανάπτυξης σε κάθε χωρική ενότητα με αποτέλεσμα πολλές φορές τη μείωση της δυναμικής ισχυρών αγροτικών οικονομιών και επομένως τη σύγκλιση με τα παρακάτω επίπεδα. Αφ' ετέρου, στο νομαρχιακό επίπεδο, η ύπαρξη αυξημένων αποκλίσεων είναι εξίσου λογική, λαμβάνοντας υπόψιν πως ο αριθμός των παρατηρήσεων είναι σαφώς μεγαλύτερος.

Η δεδομένη κατάσταση επικρατούσε μέχρι το 2008. Στο προκείμενο έτος, η παγκόσμια οικονομική κρίση ξέσπασε και άλλαξε τα κοινωνικοοικονομικά δεδομένα σε μεγάλο βαθμό. Εκτός των άλλων, επηρέασε και τον αγροτικό τομέα.

3. Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΣΕ ΜΙΑ ΠΕΡΙΟΔΟ ΑΝΑΔΙΑΡΘΡΩΣΗΣ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΤΟΜΕΑ

3.1 ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το ξέσπασμα της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης το 2007 επηρέασε δυσμενώς την οικονομία και κάθε κοινωνική πτυχή σε όλο τον κόσμο. Η εν λόγω κρίση, η οποία συντελείται στην εποχή της παγκοσμιοποίησης και χρηματοπιστωτικοποίησης της οικονομίας, θεωρήθηκε από πολλούς επιστήμονες ως μία από τις πιο σημαντικές κρίσεις στην παγκόσμια ιστορία. Η πρόσφατη κρίση δεν συντελείται μόνο στο οικονομικό επίπεδο, αλλά έχει σοβαρές πολιτικές, κοινωνικές και περιβαλλοντικές προεκτάσεις.

Στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης και δη της Νομισματικής Ένωσης του Ευρώ, η οποία συνέβαλε στην εξάπλωση της κρίσης στα ευρωπαϊκά κράτη, οι εθνικές οικονομίες της περιφέρειας φαίνεται να έχουν επηρεασθεί στο μεγαλύτερο βαθμό, με το ελληνικό κράτος να αποτελεί ίσως το πιο ακραίο παράδειγμα κοινωνικο-οικονομικών υφεσιακών επιπτώσεων. Οι πολιτικές που προωθήθηκαν για την αντιμετώπισή της υφιστάμενης κρίσης αποτελούν ένα μείγμα δημόσιων περικοπών και γενικευμένης λιτότητας, που τελικά φαίνεται να επιδεινώνει τις υφεσιακές τάσεις.

Είναι γνωστό και επόμενο, πως ο τριτογενής τομέας και οι χωρικές ενότητες που είναι εξειδικευμένες σε αυτόν επλήχθησαν στο μέγιστο βαθμό από την κρίση. Ο βαθμός, όμως, επιρροής, τόσο στον δευτερογενή, όσο και στον πρωτογενή δεν είναι αμελητέος. Στο παραπάνω πλαίσιο, ο αγροτικός τομέας τόσο παγκόσμια, όσο και στην, βαρύνουσα σημασία, περίπτωση της Ελλάδας είναι ένας από τους τομείς που βίωσαν άμεσα τις αρχικές επιπτώσεις της κρίσης. Οι εν λόγω απολήξεις βαραίνουν, συνεπώς και την ύπαιθρο χώρα, της οποίας ο εν λόγω τομέας αποτελεί το βασικό πυλώνα ανάπτυξης της και διατήρησης του πληθυσμού της.

Το παρόν κεφάλαιο αποτελεί μία προσπάθεια, ώστε να προσεγγισθούν οι εξελίξεις στον ελληνικό αγροτικό τομέα στο πλαίσιο της τρέχουσας παγκόσμιας καπιταλιστικής κρίσης. Συνεπώς, αντικείμενο μελέτης του εν λόγω κεφαλαίου αποτελεί καταρχήν η συνοπτική περιγραφή των γενικών διαστάσεων της παρούσας κρίσης και των πρωταρχικών αντιδράσεων του τομέα στις ραγδαίες εξελίξεις. Στη συνέχεια, θα εξετασθούν οι βασικές μακρο-οικονομικές εξελίξεις στο ελληνικό περιβάλλον ώστε να

εισαχθούν στη συνέχεια και οι αρχικές εξελίξεις σε βασικά μεγέθη που αφορούν τον αγροτικό τομέα. Επιπλέον, σημαντική παράμετρος για την εξαγωγή συμπερασμάτων, όσον αφορά το μέλλον του αγροτικού τομέα, αποτελεί η εξέταση των μέτρων των Μνημονίων που αφορούν τον αγροτικό κόσμο. Προς την κατεύθυνση των εκτιμήσεων για το μέλλον του αγροτικού τομέα δίνονται επιπρόσθετες περιγραφές σε πολιτικές κατευθύνσεις, τόσο από πλευράς Ε.Ε. όσο και από πλευράς του ελληνικού κράτους.

Σκοπός της περιγραφής της κατάστασης του αγροτικού τομέα στην Ελλάδα και των τάσεων που δημιουργούνται στο υφεσιακό περιβάλλον είναι να αποτελέσει το υπόβαθρο για τη διερεύνηση των δυναμικών και των προοπτικών ανάπτυξης του αγροτικού τομέα στο μέλλον. Η εν λόγω διερεύνηση θα λάβει χώρα πιο αναλυτικά στο επόμενο κεφάλαιο όπου θα δοθούν κάποιες προτάσεις για το ζήτημα.

3.2. Η ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ 2008: ΜΙΑ ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ

Οι χωρικές ανισότητες τόσο στον αγροτικό τομέα, που εξηγήθηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο, όσο και στο σύνολο της οικονομικής ανάπτυξης έχουν επηρεαστεί σε μεγάλο βαθμό από την τρέχουσα παγκόσμια οικονομική κρίση. Ο αντίκτυπος και οι επιπτώσεις της κρίσης έχουν εμφανιστεί σε όλο το φάσμα της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής ζωής της παγκοσμιοποιημένης κοινωνίας και οικονομίας, μέσω των βαθύτατων κοινωνικο-οικονομικών αναδιαρθρώσεων, τις οποίες η κρίση επιτάχυνε.

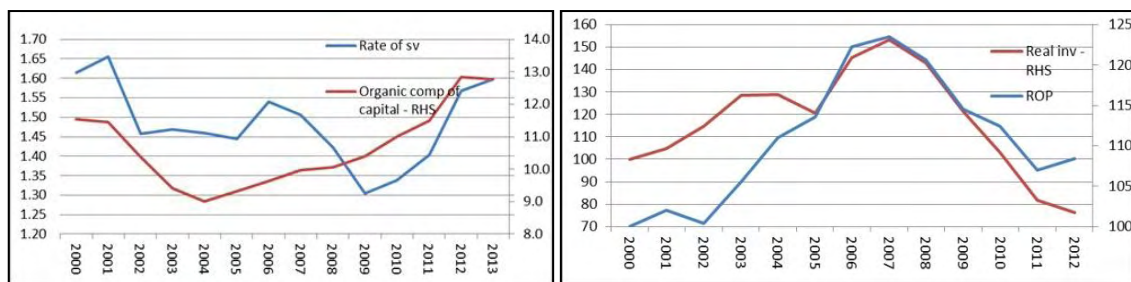
Η παγκόσμια οικονομική κρίση του 2008 είναι κρίση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (Lucarelli, 2010). Οι κρίσεις αποτελούν επίκτητο και επόμενο στοιχείο του καπιταλισμού, καθώς οι ποικίλες αντιφάσεις του τον οδηγούν τελικά σε πτώση του ρυθμού κέρδους και την εκδήλωση των κρίσεων (Μαρξ, 1867/2009). Όταν οι προσπάθειες που γίνονται, ούτως ώστε αυτές οι αντιφάσεις να αντιμετωπιστούν⁵³, φτάνουν στα όρια τους, τότε η κρίση ξεσπά και μεγάλες κοινωνικο-οικονομικές ανακατατάξεις λαμβάνουν χώρα. Όπως προαναφέρεται, η πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους είναι έμφυτη στο σύστημα (Μαρξ και Ένγκελς, 1885/2009). Η αντικατάσταση του ζωντανού ή μεταβλητού κεφαλαίου (εργασία), στο οποίο στηρίζεται κυρίως η διαδικασία δημιουργίας και απόσπασης υπεραξίας, με νεκρό ή σταθερό κεφάλαιο (μηχανές) με την πρόοδο της τεχνολογίας ρίχνει τελικά το ποσοστό κέρδους. Η διαδικασία αυτή ονομάζεται αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου.

⁵³ Συνήθη μέτρα, που εντοπίζονται ιστορικά, είναι η αύξηση της εκμετάλλευσης και της πειθάρχησης της εργατικής δύναμης.

Η κρίση του 2008 αποτελεί μία περίπτωση κρίσης πτωτικού ρυθμού κέρδους και κεφαλαιακής υπερσυσσώρευσης (Liodakis, 2012). Από τα μέσα της πρώτης δεκαετίας του 2000, η χρηματοπιστωτικοποιημένη και παγκοσμιοποιημένη οικονομία αντιμετώπισε την αύξηση των επιτοκίων δανεισμού, την ίδια ώρα που η εργασιακή παραγωγικότητα μειωνόταν, οδηγώντας σε αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου και επομένως, στη μείωση της κερδοφορίας και στην υπερσυσσώρευση του κεφαλαίου (Shaikh, 2011). Για να κατανοηθεί πλήρως η διαδικασία της κρίσης θα πρέπει να εξεταστεί και η διαδικασία πραγμάτωσης των κερδών, δηλαδή η κατανομή και η κατανάλωση των προϊόντων (Harvey, 2010). Η κρίση του 2008 είχε ως συνέπεια τελικά την υποκατανάλωση, η οποία με τη σειρά της ενέτεινε το πτωτικό ποσοστό κέρδους (Lucarelli, 2010).

Η εκδήλωση της κρίσης στην ελληνική οικονομία έχει τις ίδιες ακριβώς αιτίες (Liodakis, 2012), αφού η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου αυξήθηκε και το ποσοστό κέρδους μειώθηκε (Γράφημα 3.1) έχοντας ως συνέπεια την βαθύτατη ύφεση, που γνωρίζει η ελληνική οικονομία όντας η μόνη ανεπτυγμένη οικονομία με έξι συναπτά έτη οικονομικής ύφεσης, από το δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και έπειτα. Στην εν λόγω κατάσταση κομβικός είναι ο ρόλος της θέσης της Ελλάδας στην Ε.Ε. και στην ευρωζώνη (Lapavitsas et al., 2012).

Γράφημα 3.1: Οργανική Σύνθεση και Ποσοστό Κέρδους στην ελληνική οικονομία

Πηγή: Roberts, 2012 / **Επεξεργασία:** Ιδία

Η κρίση έχει επιφέρει μεγάλες αλλαγές στην κοινωνικο-οικονομική δομή και τις γεωγραφικές ανισότητες, ειδικά στην Ε.Ε. (Hadjimichalis, 2011). Οι ανισότητες μεταξύ κρατών και περιφερειών στο διαχωρισμό πυρήνα και περιφέρειας αυξήθηκαν και οι περιφέρειες του Ευρωπαϊκού Νότου γνώρισαν μεγάλες απώλειες. Η Ελλάδα γνωρίζει τις πιο αρνητικές και βαθύτατες συνέπειες κατά την πρόσφατη κρίση, σε μεγάλο βαθμό

εξαιτίας των πολιτικών αντιμετώπισης που εφάρμοσε το ελληνικό κράτος, κατά την υπαγωγή του στο καθεστώς δανεισμού του Δ.Ν.Τ, της Ε.Κ.Τ και της Ε.Ε.

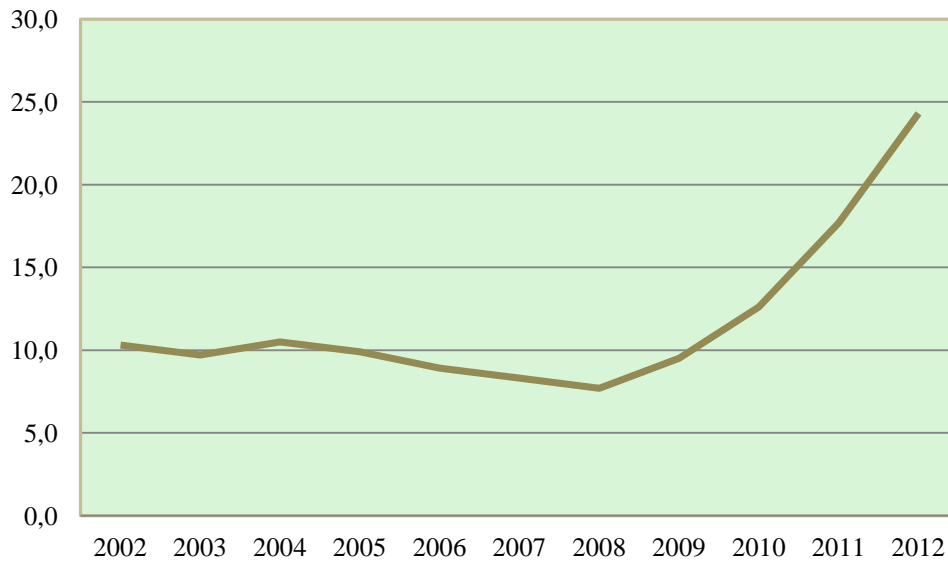
Γράφημα 3.2: Ρυθμός μεταβολής του ΑΕΠ στην Ελλάδα

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, 2013 | Επεξεργασία: Ιδία

Στο ελληνικό πλαίσιο, οι μεγαλύτερες απώλειες εμφανίζονται τόσο στην οικονομική μεγέθυνση (Γράφημα 3.2) όσο και στο πεδίο της απασχόλησης. Ειδικότερα η ανεργία στην Ελλάδα εκτοξεύτηκε στο 24.3% το 2012⁵⁴ (Γράφημα 3.3).

⁵⁴ Μέσα σε τρία χρόνια παραπάνω από 120,000 μικρομεσαίες επιχειρήσεις έκλεισαν (ΓΣΕΒΕ, 2013) και περισσότεροι από 1,000,000 εργαζόμενοι έχασαν τις θέσεις εργασίας τους (ΕΛΣΤΑΤ, 2013).

Γράφημα 3.3: Ποσοστό ανεργίας στην Ελλάδα

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, 2013 | Επεξεργασία: Ιδία

Ακόμη και εντός των εθνικών κρατών, όπως στην Ελλάδα, οι επιπτώσεις της κρίσης και οι πολιτικές λιτότητας εκδηλώθηκαν και επηρέασαν με διαφορετικό τρόπο και βαθμό τις εκάστοτε περιφέρειες (Monastiriotis, 2010). Η ανεργία και η ύφεση έχει πλήξει κυρίως τις πιο ανεπτυγμένες καθώς και τις συνοριακές περιφέρειες⁵⁵.

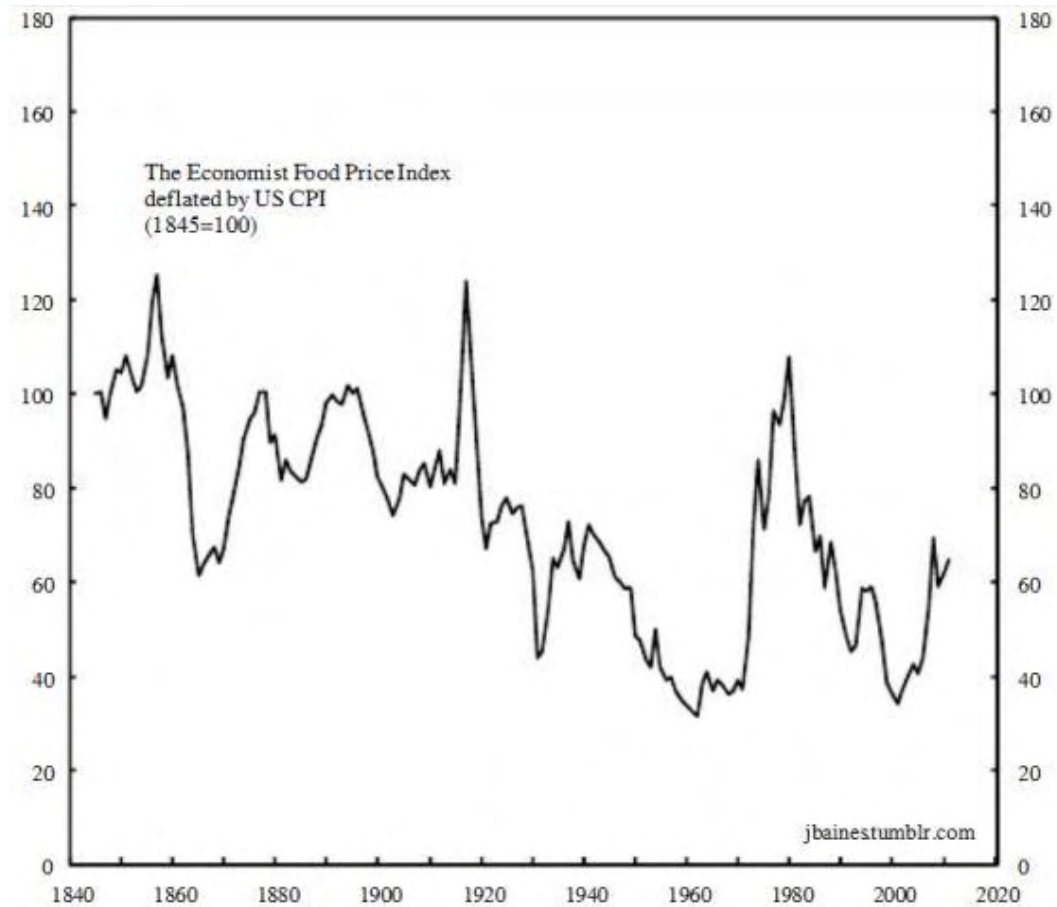
Ο αγροτικός τομέας, όντας οργανικό κομμάτι της ελληνικής οικονομίας, δεν θα μπορούσε να μείνει ανεπηρέαστος από την παγκόσμια οικονομική κρίση. Έχοντας εισέλθει σε μία φάση βαθιάς συρρίκνωσης τα τελευταία τριάντα έτη, η εκκίνηση του αγροτικού τομέα στην απαρχή της κρίσης τον τοποθετούσε σε μία ιδιαίτερος δυσχερή θέση.

3.3 ΜΙΑ ΣΗΜΑΝΤΙΚΗ ΠΤΥΧΗ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ: ΟΙ ΕΠΙΣΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΚΡΙΣΕΙΣ

Κατά την εκκίνηση του 21ου αιώνα και με αποκορύφωμα τα πρώτα έτη της σημερινής κρίσης, παρατηρήθηκε μια αύξηση στις τιμές τροφίμων σε παγκόσμια κλίμακα, που αγγίζει ιστορικά επίπεδα από το 1990 και έπειτα (Γράφημα 3.4).

⁵⁵ Αυτό συμβαίνει εξαιτίας του μεγάλου αριθμού χρεωκοπημένων επιχειρήσεων ή επιχειρήσεων που μετακινήθηκαν σε γειτονικές χώρες

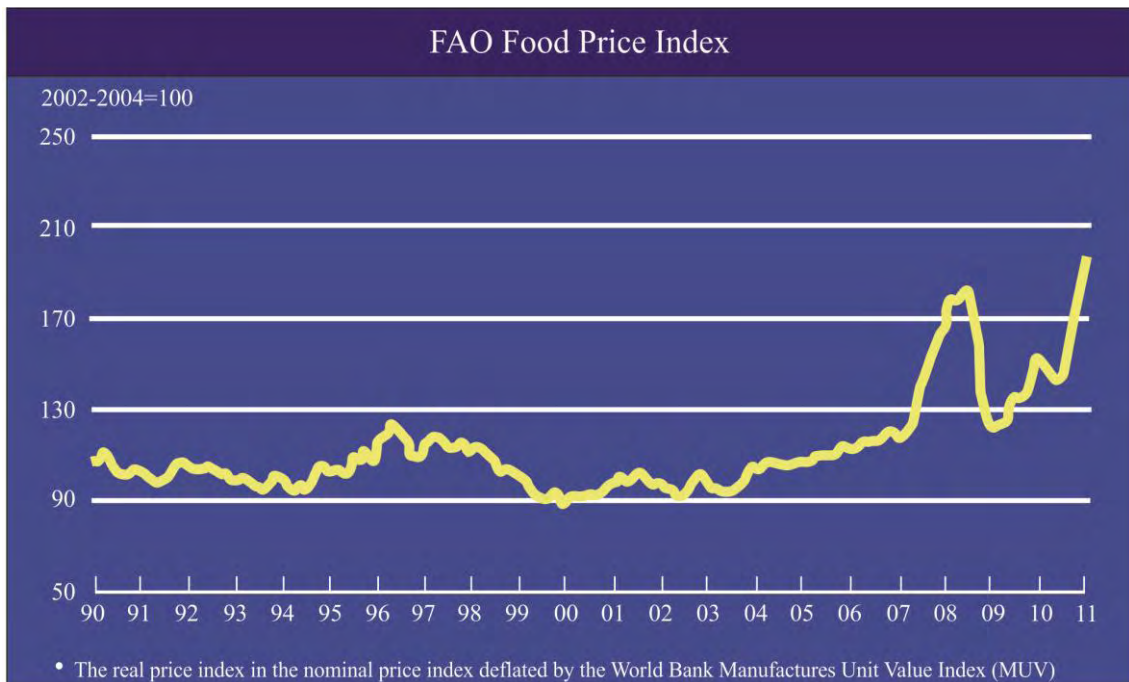
Γράφημα 3.4: Ο δείκτης Τιμών Διατροφής, υπολογίζοντας ένα «καλάθι» 14 βασικών προϊόντων διατροφής⁵⁶

Πηγή: Baines, 2013 / **Επεξεργασία:** Baines, 2013

Κατά τη διάρκεια των πρώτων ετών της κρίσης, λαμβάνουν χώρα μια σειρά από κοινωνικές εξεγέρσεις στις αναπτυσσόμενες χώρες εξαιτίας του επισιτιστικού προβλήματος που δημιουργήσαν οι εν λόγω αυξήσεις στα βασικά είδη διατροφής, αρχίζοντας το 2008 με 30 χώρες, από το Μπαγκλαντές μέχρι την Αϊτή και το Μεξικό και περισσότερο από 1 δισεκατομμύριο υποσιτισμένο ανθρώπους, και συνεχίζοντας με την λεγόμενη ως «Αραβική Άνοιξη» της Αιγύπτου και της Τυνησίας το 2011, στις οποίες ένα από τα βασικά αιτήματα ήταν και η πτώση των τιμών στα βασικά διατροφικά είδη (Baines, 2013).

⁵⁶ Ο δείκτης είναι σταθμισμένος σύμφωνα με τις σχετικές αξίες στην παγκόσμια αγορά.

Γράφημα 3.5: Δείκτης Τιμών Διατροφής⁵⁷ (2002-2004=100)

Πηγή: FAO, 2011 / Επεξεργασία: Ιδία

Βασικός παράγοντας για την ανατίμηση προϊόντων αποτελεί νομοτελειακά η σύνθεση της σχέσης προσφοράς και ζήτησης. Στο αγροτικό περιβάλλον, η απότομη αύξηση της ζήτησης δεν είναι πάντα δυνατόν να μπορέσει να ικανοποιηθεί άμεσα, μέσω της προσφοράς, καθώς η τελευταία κρίνεται ως ανελαστική στις μεταβολές της πρώτης. Αποτέλεσμα του παραπάνω αποτελεί η αύξηση των τιμών, η οποία συντελέστηκε κυρίως στο πεδίο των σιτηρών, των οποίων η ζήτηση αυξήθηκε κατά το 2000-2006, κατά 8%, ενώ η τιμή τους κατά 50% (Δούκας, 2008). Άλλος παράγοντας που σχετίζεται με τις ανατιμήσεις καθώς και με το νόμο προσφοράς-ζήτησης αποτελεί και οι μη προβλέψιμες καιρικές συνθήκες και συνεπώς ο κίνδυνος για δραστική μείωση της παραγωγής και επομένως της προσφοράς, με αποτέλεσμα τη ραγδαία αύξηση των τιμών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, ανάμεσα στα πολλά υπήρξε και η σοβαρή ξηρασία που έλαβε χώρα στις Η.Π.Α, κατά το 2011-2012, η οποία προκάλεσε σημαντικά προβλήματα στην παραγωγή καλαμποκιού⁵⁸, το οποίο αποτελεί βασικό διατροφικό στοιχείο σε πολλές αναπτυσσόμενες χώρες (TVXS, 2013). Το παραπάνω φαινόμενο

⁵⁷ Ο πραγματικός δείκτης τιμών θεωρείται ο δείκτης των ονομαστικών τιμών, αποπληθωρισμένος από τον δείκτη αξίας εισαγωγών των αναπτυσσόμενων χωρών από μεταποιητές σε δολάρια (Manufacturers Unit Value της Παγκόσμιας Τράπεζας).

⁵⁸ Οι Η.Π.Α είναι ο μεγαλύτερος παραγωγός και εξαγωγέας καλαμποκιού στον πλανήτη.

ανησύχησε σε μεγάλο βαθμό τη διεθνή κοινότητα για το ενδεχόμενο νέου κύματος επισιτιστικών κρίσεων σε διεθνές επίπεδο.

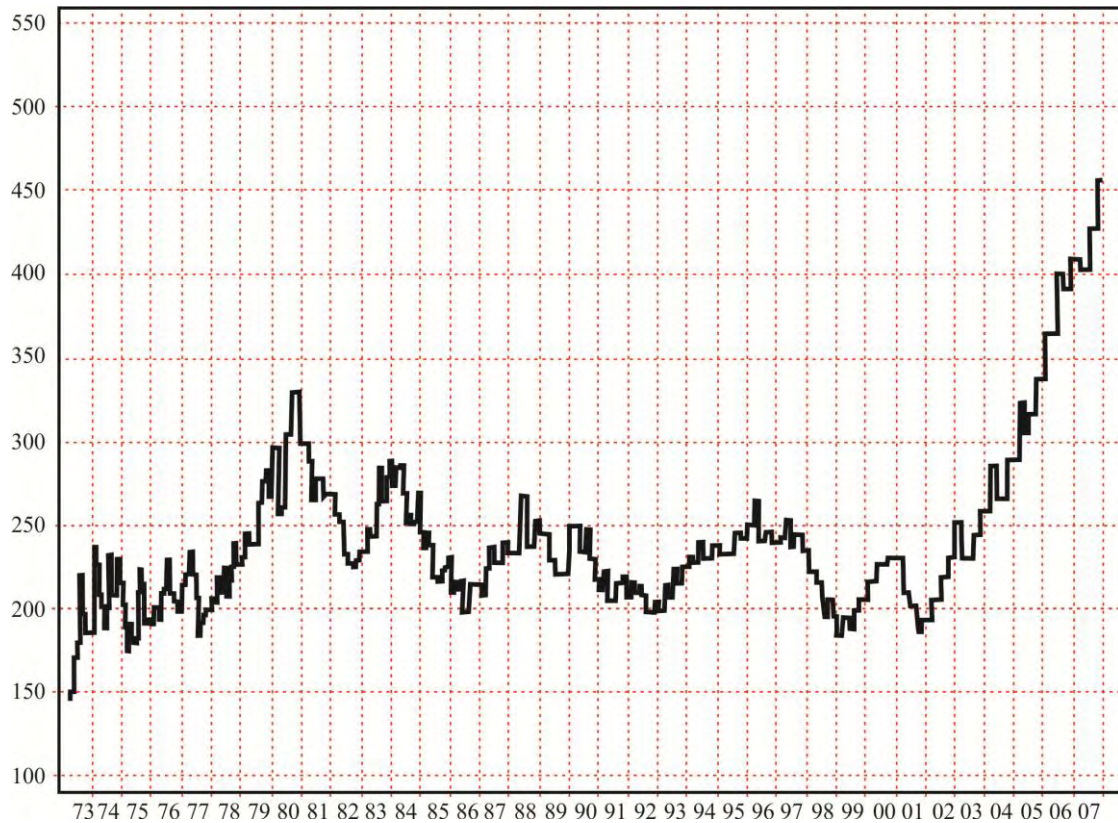
Τα παραπάνω, όμως, δε συνιστούν τους μοναδικούς και πιο σημαντικούς παράγοντες επεξήγησης για τα εν λόγω φαινόμενα των τελευταίων ετών. Ίσως την πιο σημαντική παράμετρο για την ανάλυση των ανατιμήσεων των προϊόντων διατροφής και επομένως των επισιτιστικών κρίσεων συνιστά η επίδραση των κερδοσκοπικών ενεργειών που λαμβάνουν χώρα στα χρηματιστήρια προϊόντων, από πλευράς όχι των αγροτικών αγοραστών, αλλά μεγάλων χρηματοπιστωτικών κολοσσών μέσω επενδυτικών κεφαλαίων (hedge funds)⁵⁹. Επενδυτικές τράπεζες όπως η Goldman Sachs, Morgan Stanley και Barclays Capital είναι πρωτοπόρες στην αγορά βασικών προϊόντων, η δράση των οποίων ευνοείται σε περιόδους χρηματοπιστωτικής αστάθειας, όπως ήταν η περίοδος της δεκαετίας του 2000 (Δούκας, 2008). Οι παραπάνω προέβησαν σε αισχροκερδείς μαζικές αγορές χρηματιστικών παραγώγων τροφών, συμπαρασύροντας και τους υπόλοιπους επενδυτές, με αποτέλεσμα την μεγάλη αύξηση των τιμών μέχρι και το 2008, που ξέσπασε η παγκόσμια οικονομική κρίση⁶⁰. Τα στοιχεία του δείκτη του χρηματιστηρίου εμπορευμάτων (Γράφημα) του Σικάγο συνάδουν σε μεγάλο βαθμό με την ανατίμηση των τιμών που περιγράφηκε παραπάνω (Γράφημα 3.6) και δεν μπορεί να οφείλεται σε μεγάλο βαθμό από την αύξηση ζήτησης, αλλά συνδέεται με τις

⁵⁹ Η είσοδος των τελευταίων στο χρηματιστήριο προϊόντων διατροφής επιτράπη κατά την ψήφιση για την απελευθέρωση της αγοράς το 2000 από την κυβέρνηση Μπους στις Η.Π.Α (The Independent, 2010).

⁶⁰ “Στο τέλος του 2006, οι τιμές των τροφίμων σε ολόκληρο τον κόσμο άρχισαν να αυξάνονται, ξαφνικά και απότομα. Μέσα σε ένα χρόνο, η τιμή του σίτου είχε αυξηθεί κατά 80 τοις εκατό, το καλαμπόκι κατά 90 τοις εκατό, και το ρύζι 320 τοις εκατό. Σε μια παγκόσμια καταστροφή από την πείνα, 200 εκατομμύρια άνθρωποι - κυρίως παιδιά - δεν μπορούσε να πάρει τα τρόφιμα πια, και βυθίστηκε σε υποσιτισμό ή ασιτία. Υπήρχαν ταραχές σε περισσότερες από 30 χώρες και τουλάχιστον μία κυβέρνηση ανατράπηκε βίαια. Στη συνέχεια, την άνοιξη του 2008, οι τιμές μυστηριωδώς επανήλθαν στο προηγούμενο επίπεδό τους. Ο Ζαν Ζιγκλέρ, ο ειδικός εισηγητής του ΟΗΕ για το δικαίωμα στην τροφή, την αποκάλεσε "μια σιωπηλή μαζική δολοφονία», και οφείλεται εξ ολοκλήρου σε "ανθρώπινες ενέργειες...Να τι συνέβη. Το 2006, οι κερδοσκόποι, όπως η Goldman άρχισαν να αποχωρούν από την αγορά ακινήτων στις ΗΠΑ που κατάρρεε, και έψαχναν κάπου αλλού για να επενδύσουν το κεφάλαιο τους. Άρχισαν να αγοράζουν μαζικές ποσότητες των παραγώγων που βασίζονται στο φαγητό: υπολόγιζαν ότι οι τιμές των τροφίμων θα παραμείνουν σταθερές ή θα αυξηθούν, ενώ η υπόλοιπη οικονομία θα κατέρρεε. Ξαφνικά, οι τρομαγμένοι επενδυτές του κόσμου το είδαν αυτό και αποφάσισαν να αγοράζουν, να αγοράζουν, να αγοράζουν [χρηματιστικά παράγωγα τροφών]. Έτσι, ενώ η προσφορά και η ζήτηση των τροφίμων παρέμεινε λίγο πολύ η ίδια, η προσφορά και η ζήτηση για τις συμβάσεις που βασίζονται σε τρόφιμα αυξήθηκε μαζικά - πράγμα που σήμαινε η τιμή για τα τρόφιμα στα πιάτα των ανθρώπων αυξήθηκε μαζικά. Η λιμοκτονία ξεκίνησε.” (The Independent, 2010)

κερδοσκοπικές δραστηριότητες που καμία σχέση δεν έχουν με την πραγματική οικονομία.

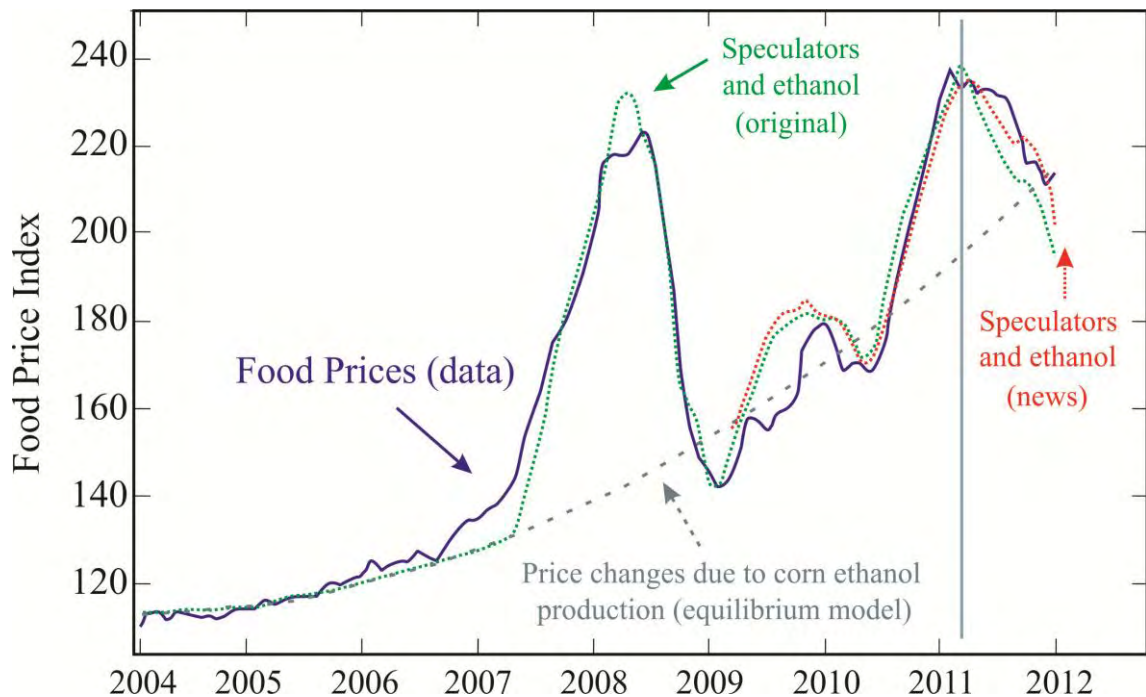
Γράφημα 3.6: Δείκτης τιμών εμπορευμάτων του Χρηματιστηρίου Σικάγο (σε μονάδες)

Πηγή: IRAJ, 2008 / Επεξεργασία: Ιδία

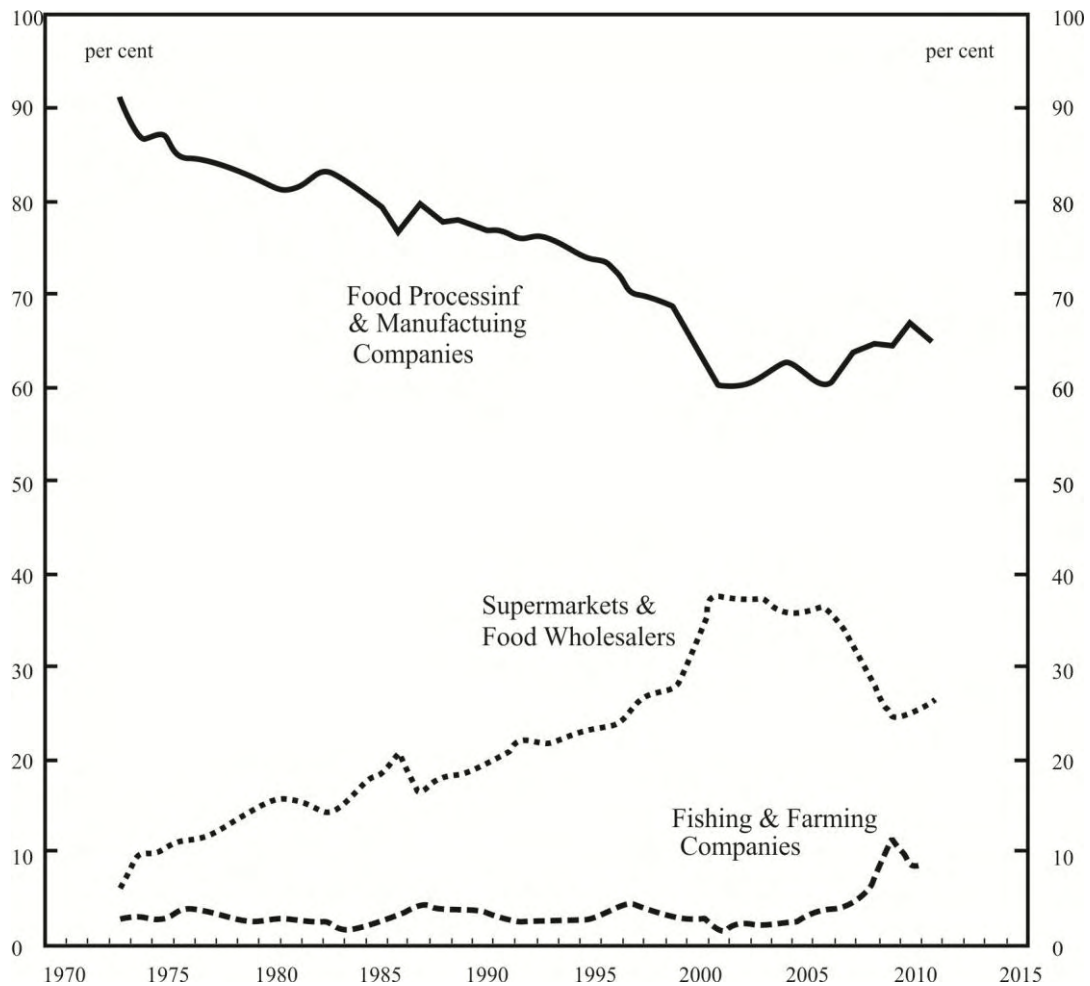
Επιπλέον, σημαντικός παράγοντας στην αύξηση των τιμών των αγροτικών προϊόντων αποτέλεσε η αύξηση σε ιστορικά επίπεδα των τιμών του πετρελαίου⁶¹ (Δούκας, 2008). Η εν λόγω εξέλιξη ενέχει δύο παραμέτρους παρέμβασης στις αγροτικές τιμές. Η πρώτη είναι πως η εν λόγω άνοδος συντελείται σε μία από τις βασικές γεωργικές εισροές. Η δεύτερη είναι πως κατ' επέκταση της πρώτης, η ενεργειακή ζήτηση προσανατολίζεται σε εναλλακτικές ενεργειακές πηγές, όπως αυτή των βιοκαυσίμων. Η παραπάνω ζήτηση ενίσχυσε σημαντικά την τιμή του καλαμποκιού, που αποτελεί το βασικό προϊόν της παραγωγής βιοκαυσίμων (Γράφημα 3.7).

⁶¹ “Είναι χαρακτηριστικό ότι το 1999 η τιμή του πετρελαίου κυμαινόταν γύρω στα 16\$ το βαρέλι ενώ τον Ιούλιο του 2008 έφθασε στην ανώτερη ιστορική τιμή του στα 147\$ το βαρέλι” (Δούκας, 2008).

Γράφημα 3.7: Η Επίδραση των Βιοκαυσίμων στους Δείκτες Τιμών των Προϊόντων

Πηγή: www.alfavita.gr / Επεξεργασία: Ιδία

Τέλος, η αύξηση των τιμών των προϊόντων διατροφής σχετίζεται με τον ολοένα και αυξανόμενο έλεγχο του μεριδίου αγοράς τροφίμων καθώς και της παραγωγής και των παραγωγών από λίγες επιχειρήσεις είτε εμπορίας προϊόντων, είτε μεταποίησής τους (Τριαναφυλλόπουλος, 2013). Η μονοπώληση της αγοράς προϊόντων παγκόσμια από λίγους επιχειρηματικούς ομίλους ευνοεί και στον έλεγχο της διαμόρφωσης των τιμών από πλευράς τους. Επιπλέον, ο έλεγχος της παραγωγής και των παραγωγών αγροτικών προϊόντων, επιφέρει σαφέστατα μεγαλύτερο μερίδιο κέρδους στο μεταποιητικό κεφάλαιο, έπειτα στους ενδιάμεσους εμπόρους, με κύριο εκπρόσωπο τα super market και εν τέλει το κατά πολύ μικρότερο μερίδιο προσανατολίζεται στους παραγωγούς του προϊόντος (Γράφημα 3.8).

Γράφημα 3.8: Το μερίδιο κέρδους της αγροτικής παραγωγής μεταξύ βιομηχανίας-εμπόρων και παραγωγών

Πηγή: Baines, 2013/ **Επεξεργασία:** Baines, 2013

Ο εν λόγω έλεγχος συντελείται με βασικούς μοχλούς τη συμβολαιακή γεωργία, την εξάπλωση της παραγωγής των γενετικά τροποποιημένων τροφίμων⁶², καθώς και του ελέγχου των σπόρων και του πολλαπλασιαστικού υλικού. Στην Ε.Ε., σύμφωνα με απόφαση των 14 επιτρόπων της Ε.Ε. που ελήφθη 6 Μαΐου του 2013, εισέρχονται δυσμενείς όροι και περιορισμοί στην καλλιέργεια των τοπικών παραδοσιακών σπόρων και ποικιλιών, καθιστώντας δύσκολη την καλλιέργειά τους και συνεπώς την διατήρησή τους (Κανελλοπούλου, 2013).

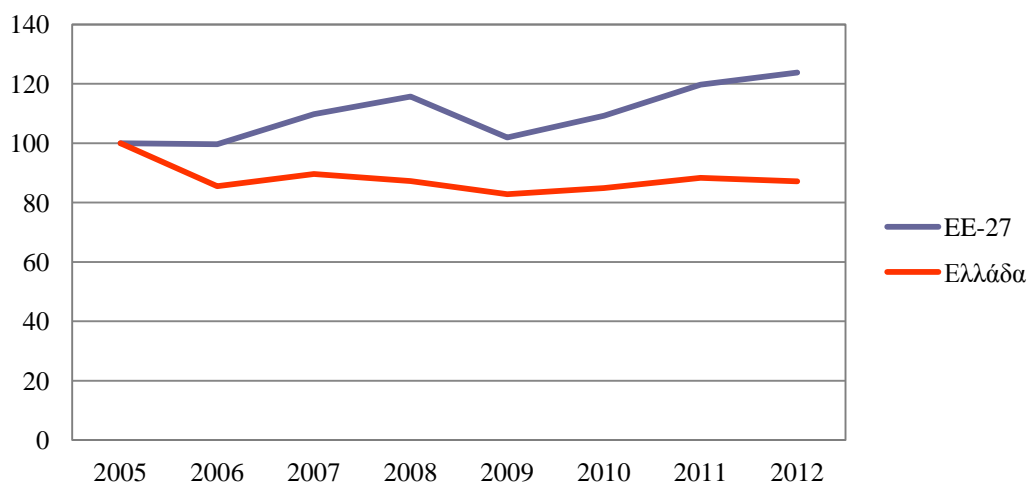
⁶² Η γνωστή εταιρία Monsanto ελέγχει κατά 90% την παραγωγή γενετικά τροποποιημένων προϊόντων στον κόσμο, ενώ η Ελλάδα είναι μία από τις ελάχιστες χώρες, που απαγορεύεται η καλλιέργεια τέτοιων σπόρων.

3.4 ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΣΤΟΝ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΤΟΜΕΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

3.4.1 Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΑΞΙΑΣ ΤΗΣ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

Κατά την εξέλιξη της κρίσης, καταγράφεται πως η αξία της αγροτικής παραγωγής στο πλαίσιο των 27 κρατών-μελών της Ε.Ε. ολοένα αυξάνεται (Γράφημα 3.9). Το παραπάνω γεγονός, είναι πιθανό να συνδέεται με τις αυξήσεις στις τιμές των προϊόντων, που έλαβαν χώρα στο πλαίσιο της κρίσης, καθώς οι διακυμάνσεις στην αξία της αγροτικής παραγωγής συγχρονίζονται με τις προκείμενες εξάρσεις των τιμών. Σε αυτή την περίπτωση, η μείωση της αγροτικής παραγωγής δεν είναι λογικό να συμβαίνει σε σημαντικό βαθμό. Από την άλλη πλευρά, όσον αφορά τον ελληνικό αγροτικό τομέα, ο οποίος κινείται στο ίδιο περιβάλλον διαμόρφωσης καταναλωτικών τιμών, η αξία της παραγωγής του μειώνεται σημαντικά μέχρι το 2009, ενώ στη συνέχεια ανέρχεται, ούσα, όμως σε χαμηλά επίπεδα σε σύγκριση με την αντίστοιχη της προ κρίσης εποχής, και τελικά το 2011 φαίνεται να εισέρχεται ξανά σε πτωτική πορεία. Είναι εμφανές, πως η συμπεριφορά της ελληνικής αγροτικής παραγωγής εκφράζει την ιδιαιτερότητα της ελληνικής περίπτωσης, όσον αφορά τις διαστάσεις και τους περαιτέρω υφεσιακούς τρόπους αντιμετώπισης της κρίσης. Επιπλέον, υποδηλώνει πως η μείωση της αξίας της προέρχεται κατά βάση από τη συρρίκνωση της αγροτικής παραγωγής.

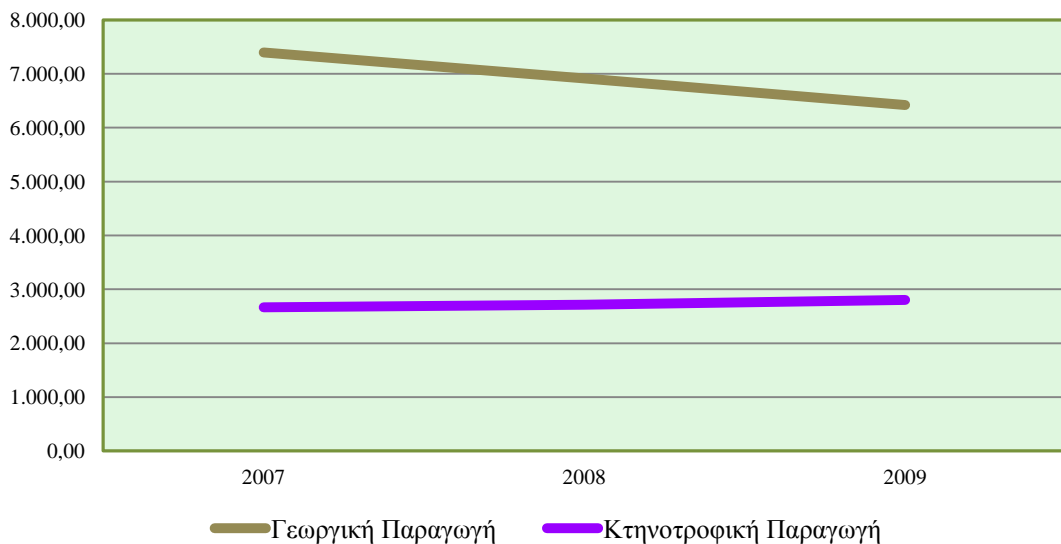
Γράφημα 3.9: Δείκτης της αξίας της αγροτικής παραγωγής σε Ελλάδα και Ε.Ε. -27 (Βασικές Τιμές)

Πηγή: Eurostat, 2013 / **Επεξεργασία:** Ιδία

Όπως παρατηρήθηκε και σε προηγούμενη ανάλυση, ο ελληνικός αγροτικός τομέας διαπνέεται από διακλαδική ανισότητα υπέρ της φυτικής παραγωγής, ενώ ο κτηνοτροφικός κλάδος κρίνεται ένας από τους πιο αδύναμους σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Στο παρακάτω γράφημα (3.10), παρουσιάζεται η εξέλιξη της εν λόγω ανισότητας, κατά τα πρώτα έτη της κρίσης. Η κρίση και οι αρχικές επιπτώσεις της στον αγροτικό τομέα φαίνεται πως έπληξαν κυρίως τον αναπτυγμένο κλάδο της φυτικής παραγωγής, του οποίου η αξία μειώνεται, εν αντιθέσει με αυτόν της ζωικής παραγωγής, του οποίου η αξία αυξάνεται, μολονότι σε μικρότερο βαθμό. Είναι προφανές, πως η εν λόγω εξέλιξη οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην ανάλογη εξέλιξη των κλαδικών παραγωγών, οι οποίες καταλήγουν, εν τέλει, σε σύγκλιση.

Γράφημα 3.10: Αξία Φυτικής και Ζωικής Παραγωγής (Βασικές Τιμές)

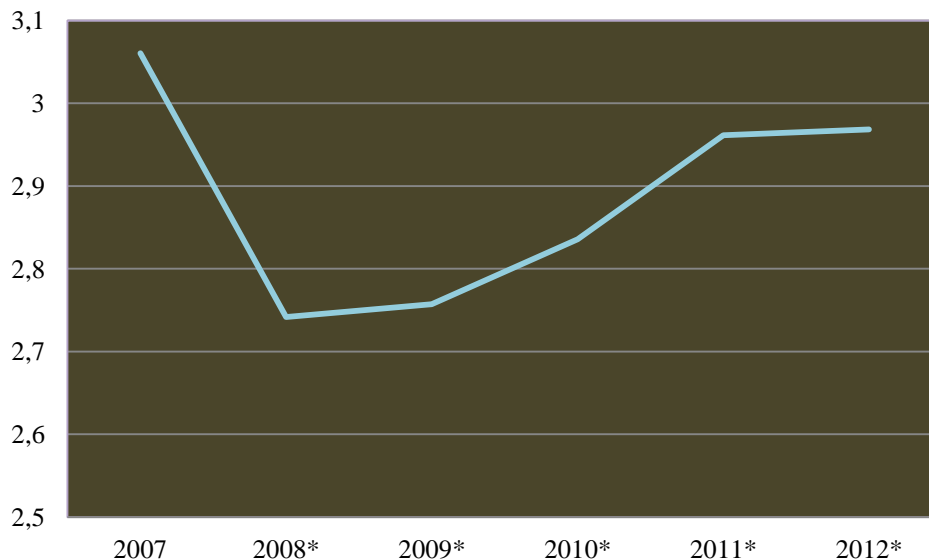

Πηγή: Eurostat, 2013 / **Επεξεργασία:** Ιδία

Η συμμετοχή του αγροτικού τομέα στην διάρθρωση της συνολικής Ακαθάριστης Προστιθέμενης Αξίας (Α.Π.Α), στο πλαίσιο της κρίσης αλλάζει ελάχιστα, αφού από το 2008 μέχρι το 2012 αυξάνεται κατά 0.2% (Γράφημα 3.11). Η μεγάλη πτώση του αγροτικού τομέα είχε διατελεστεί, όπως είδαμε, κατά τη διάρκεια των προηγούμενων ετών και ειδικά μετά το μέσο της δεκαετίας του 1980. Η αύξηση μπορεί να επιδοθεί σε τρεις πιθανούς λόγους. Ο πρώτος πιθανός λόγος είναι η σημαντική μείωση της συνολικής Α.Π.Α της χώρας, κατά την περίοδο της οικονομικής ύφεσης. Ο δεύτερος είναι η απότομη μείωση της αγροτικής παραγωγής, ως συνέπεια των προσαρμογών που απαιτούσε η αναμόρφωση της Κ.Α.Π, που εφαρμόστηκε το 2006, προκαλώντας σημαντικές ανακατατάξεις, εξαιτίας της πλήρους αποσύνδεσης των επιδοτήσεων από

τα προϊόντα. Έναν επιπλέον λόγο αύξησης της αγροτικής Α.Π.Α αποτελεί η αύξηση των τιμών των αγροτικών προϊόντων και στην Ελλάδα, στο πλαίσιο που αναλύθηκε παραπάνω.

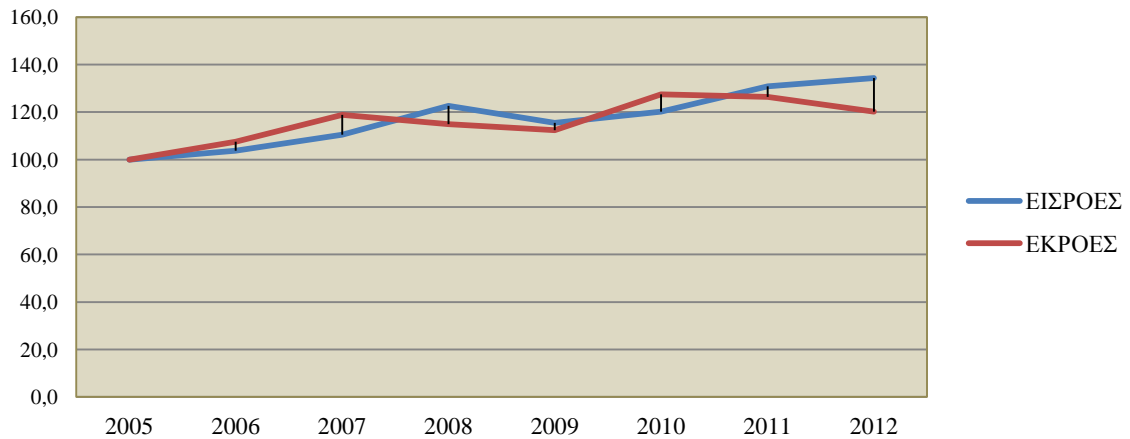
Γράφημα 3.11: Ποσοστό Α.Π.Α αγροτικού στη συνολική Α.Π.Α της χώρας

Πηγή: United Nations, 2013 / **Επεξεργασία:** Ιδία

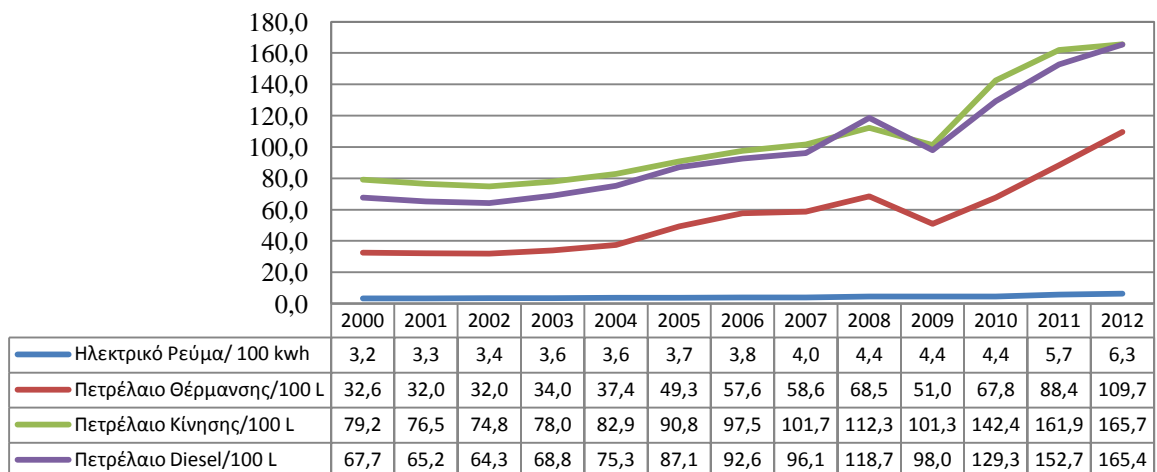
3.4.2 Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ ΤΙΜΩΝ ΤΩΝ ΑΓΡΟΤΙΚΩΝ ΕΙΣΡΟΩΝ ΚΑΙ ΕΚΡΟΩΝ

Όπως διευκρινίστηκε, σημαντικός παράγοντας για τη συρρίκνωση της αγροτικής παραγωγής αποτέλεσαν οι ανατιμήσεις που έλαβαν χώρα στο πεδίο των αγροτικών εισροών το εν λόγω διάστημα. Οι εν λόγω ανατιμήσεις αφορούν στο μεγαλύτερο βαθμό την περίοδο υπαγωγής της χώρας στις μνημονιακές πολιτικές, κατά την οποία η ψαλίδα τιμών μεταξύ εκροών και εισροών μάλιστα μεγαλώνει προοδευτικά, όπως φαίνεται και στο παρακάτω διάγραμμα (Γράφημα 3.12).

Γράφημα 3.12: Εξέλιξη Τιμών Εισροών-Εκροών (2005=100)

Πηγή: Eurostat, 2013 / **Επεξεργασία:** Ιδία

Χαρακτηριστικό παράδειγμα, όσον αφορά την αύξηση τιμών των αγροτικών εισροών, στην περίοδο εφαρμογής της μνημονιακής πολιτικής, αποτελούν οι ανατιμήσεις στις ενεργειακές εισροές (Γράφημα 3.13). Οι ανατιμήσεις στο εν λόγω πεδίο των αγροτικών εισροών είναι σημαντικές, μετά το 2009, ενώ στο πλαίσιο των νέων μέτρων λιτότητας το 2014 είναι πιθανό να υπάρχουν νέες και σημαντικές ανατιμήσεις. Στην Ελλάδα, οι εν λόγω ανατιμήσεις αντιμετώπισαν τη μεγάλη αγροτική δυσαρέσκεια το 2013, με μια σειρά αγροτικών κινητοποιήσεων στις αρχές του έτους.

Γράφημα 3.13: Εξέλιξη Τιμών Ενεργειακών Εισροών στον Αγροτικό Τομέα

Πηγή: Eurostat, 2013 / **Επεξεργασία:** Ιδία

Σύμφωνα με τους κυβερνητικούς ισχυρισμούς, στο πλαίσιο των μνημονιακών πολιτικών, ο αγροτικός τομέας ενδέχεται να σηκώσει επιπρόσθετά βάρη, όπως

περαιτέρω αύξηση της φορολογίας του⁶³. Εν συνεχεία, σημαντική επίδραση ενάντια στην επιβίωση των αγροτικών καλλιεργειών, αποτελεί και η ενδεχόμενη επιβολή χαρατσιών στα αγροτεμάχια, τα οποία σε συνδυασμό με το διαρκώς ανατιμώμενο ηλεκτρικό ρεύμα δυσχεραίνει σημαντικά την πιθανότητα επιβίωσης μεγάλου τμήματος των εναπομείναντων αγροτικών καλλιεργειών.

Όσον αφορά την εξέλιξη των καταναλωτικών τιμών, χαρακτηριστική είναι η έκθεση, που συντάχθηκε από την ΠΑΣΕΓΕΣ το Δεκέμβριο του 2010, σχετικά με τη διάσταση τιμών παραγωγού-καταναλωτή. Συμπερασματικά, καταδεικνύεται φανερά η κερδοσκοπική λειτουργία του συστήματος εμπορών και μεσαζόντων επί της αγροτικής παραγωγής. Το εν λόγω ζήτημα, βέβαια, τίθεται ως χρόνιο, αλλά φαίνεται πως στο πλαίσιο της κρίσης, η «ψαλίδα» μεταξύ τιμών παραγωγών και καταναλωτικών ολοένα και αυξάνεται, με μόνους πληττόμενους, τόσο τους καταναλωτές, όσο και το αγροτικό εισόδημα και την εγχώρια παραγωγή, λαμβάνοντας υπόψιν και την πιθανότητα προτίμησης εισαγόμενων προϊόντων, ως φθηνότερων. Σύμφωνα με τα στοιχεία (Πίνακας 3.1) εντοπίζεται εξαιρετικά σημαντική διάσταση τιμών, με εξέχοντα προϊόντα, τα δημητριακά (από 500% έως 1.550%), τα ζυμαρικά (760%), στο κρασί (750%), στο ρύζι (660%) και ακολουθεί μια σειρά προϊόντων με άνοιγμα ψαλίδας από 170% έως 530% (ΠΑΣΕΓΕΣ, 2010).

⁶³ Η αύξηση της φορολογίας στον αγροτικό τομέα συναντάει την αντίφαση της προβλεπόμενης βιομηχανικής φορολογίας, που ενδέχεται να μειωθεί κατά το 2014. Οι ιστορικές, λοιπόν, έμμεσες μεταβιβάσεις από τον αγροτικό τομέα στο βιομηχανικό, συνεχίζουν μέχρι και τις μέρες μας, σε μικρότερο βέβαια βαθμό, λαμβάνοντας υπόψιν την υπαρκτή κατάσταση αποβιομηχάνισης που λαμβάνει χώρα στην Ελλάδα, μετά την είσοδο της Ελλάδας στην Ε.Ο.Κ.

Πίνακας 3.1: Η διάσταση των τιμών σε 28 είδη διατροφής⁶⁴, μεταξύ 2008-2010

Ανοίγμα τιμών σε βασικά είδη διατροφής								
α/α	Βασικά είδη διατροφής	Έρευνα Νοεμβρίου 2008			Έρευνα Δεκεμβρίου 2010			Διαφορά ανοίγματος 2010/08
		Τιμή καταναλωτή (€/κιλό)	Τιμή *παραγωγού (€/κιλό)	% Ανοίγμα τιμών (Νοέμ.2008)	Τιμή καταναλωτή (€/κιλό)	Τιμή *παραγωγού (€/κιλό)	Ανοίγμα τιμών % (Δεκ. 2010)	
1	Ψωμί χωριάτικο	1,7	0,19	891	2,29	0,15	1543	652
2	Μακαρόνια	2	0,39	513	1,8	0,24	764	251
3	Κρασί (χύμα)	1,7	0,45	378	1,7	0,23	752	375
4	Ρύζι (bonnet)	1,36	0,42	324	3	0,46	658	334
5	Λάχανα	0,8	0,3	267	0,75	0,14	536	269
6	Μαρούλια (τεμ.)	0,5	0,2	250	0,52	0,1	520	270
7	Αλεύρι (για όλες τις χρήσεις)	1,17	0,26	455	0,99	0,2	495	40
8	Ζάχαρη	0,82	0,31	265	0,82	0,19	435	170
9	Μέλι (επώνυμο)	11	3,5	314	15	3,5	429	114
10	Πιπεριές (χονδρές)	1,4	0,25	560	1,61	0,4	403	-158
11	Τυρί γραβιέρα ΠΟΠ	11	3,6	306	13	3,33	390	85
12	Ελιές Κалаμών (χύμα)	3,2	1,45	221	4,92	1,35	364	144
13	Πορτοκάλια	1	0,28	357	0,86	0,25	344	-13
14	Ψάρια γ' κατηγορίας	6	1,9	316	6	1,9	316	0
15	Κρέας χοιρινό (ελλην. κρεοπωλ.)	5,7	2,8	204	5	1,6	313	109
16	Μανταρίνια	1,5	0,37	405	1,1	0,37	296	-109
17	Ψάρια β' κατηγορίας	15	4,5	333	13	4,5	289	-44
18	Γάλα αγελ'δινό	1,37	0,4	343	1,02	0,37	276	-67
19	Τυρί φέτα (επώνυμη)	8,25	4	206	10,48	3,84	273	67
20	Κρέας μοσχ. (ελλην. κρεοπωλείου)	11	4,6	239	11	4,2	262	23
21	Αχλάδια (Κρυστάλια)	2	0,8	250	1,78	0,7	254	4
22	Πατάτες	0,75	0,37	203	0,75	0,3	250	47
23	Κρέας κοτόπουλου (κρεοπωλείου)	4	2	200	4,5	1,8	250	50
24	Ελαιόλαδο(εξαιρ. παρθ.,επών.)	5,5	2,3	239	5	2,1	238	-1
25	Κρέας αρνίσιο (ελλην. κρεοπωλ.)	11	5,5	200	11,5	5	230	30
26	Ντομάτες	1,5	0,6	250	1,5	0,8	188	-63
27	Μελιτζάνες φλάσκες	1,5	0,3	500	1,4	0,8	175	-325
28	Μήλα (Ζαγοράς)	2	0,9	222	1,5	0,9	167	-55

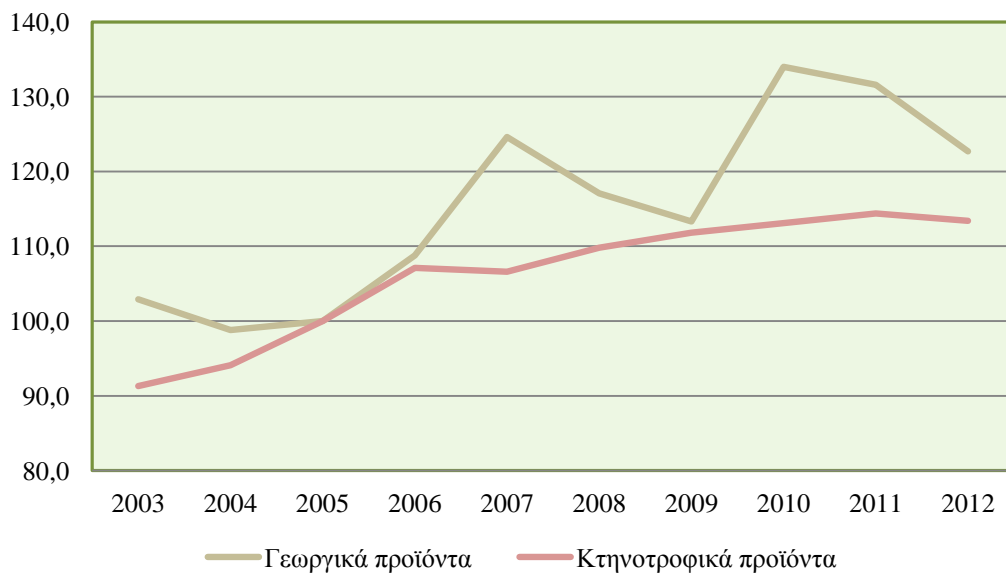
Πηγή: ΠΑΣΕΓΕΣ, 2010 | Επεξεργασία: Ιδία

Όσον αφορά την εξέλιξη των καταναλωτικών τιμών μεταξύ των δύο κλάδων της αγροτικής παραγωγής εν μέσω κρίσης, είναι φανερή η διακλαδική διάσταση, για ακόμη μια φορά. Όπως φαίνεται και στο παρακάτω διάγραμμα, η διακύμανση των τιμών στη

⁶⁴ Μη λαμβάνοντας υπόψιν τα οπωροκηπευτικά.

φυτική παραγωγή είναι πιο συχνή, σε σχέση με τη ζωική παραγωγή, η οποία σημειώνει σταδιακή και σταθερή αύξηση των τιμών της. Κατά τα έτη, 2009-2012 παρατηρείται και στις δύο περιπτώσεις θετική μεταβολή των τιμών, με τη φυτική παραγωγή να πραγματοποιεί σημαντική αύξηση στις τιμές της, εν αντιθέσει με τη ζωική παραγωγή. Μετά το 2012, όμως σημειώνεται πτώση και στις δύο διαμορφώσεις τιμών, ανάλογης έντασης με την προηγούμενη ανατίμηση (Γράφημα 3.14).

Γράφημα 3.14: Εξέλιξη των καταναλωτικών τιμών γεωργικών και κτηνοτροφικών προϊόντων (2005=100)

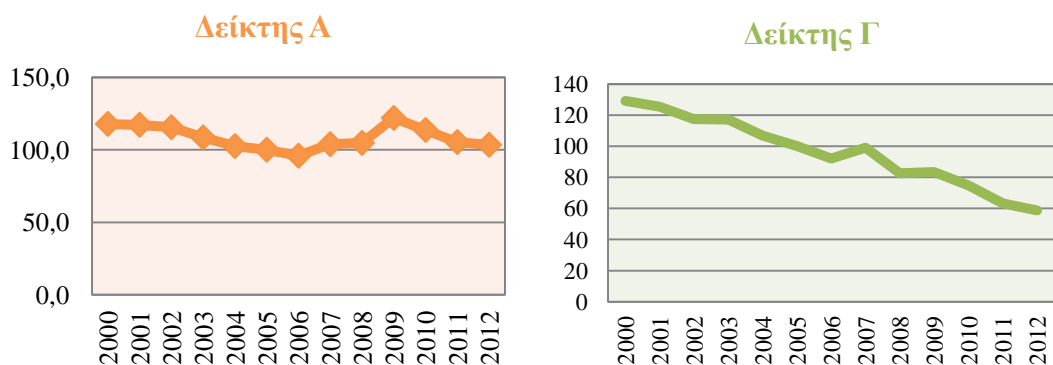
Πηγή: Eurostat, 2013 / **Επεξεργασία:** Ιδία

Είναι φανερό πως οι διακυμάνσεις των τιμών της φυτικής παραγωγής, πέρα από τις ανατιμήσεις των τιμών των αγροτικών εισροών επηρεάζονται σε μεγάλο βαθμό από τις διαμορφώσεις των καταναλωτικών τιμών, στο πλαίσιο της παγκοσμιοποιημένης και χρηματοπιστωτικοποιημένης αγοράς αγροτικών προϊόντων. Υπό την παραπάνω έννοια, οι καταναλωτικές τιμές της φυτικής παραγωγής απογειώνονται πρόσκαιρα, κατά το 2007 και το 2010, στα οποία οι διαμορφωμένες εκ της ελεύθερης αγοράς τιμές ανεβαίνουν, ενώ μειώνονται με αντίστοιχο ρυθμό το 2009, καθώς οι τιμές των αγροτικών εισροών μειώνονται σημαντικά, συν τοις άλλοις. Στην τελευταία περίπτωση σημειώνεται σημαντική σύγκλιση ανάμεσα στις κλαδικές καταναλωτικές τιμές. Τέλος, η πιο πρόσφατη καταγραφή δείχνει τάση σύγκλισης «προς τα κάτω» για τους δύο κλάδους, όσον αφορά την εν λόγω μεταβλητή. Δεδομένης της εξωγενούς έντονης μεταβλητότητας των τιμών της φυτικής παραγωγής είναι πιθανό η τάση αυτή να αναστραφεί.

3.4.3. Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΟΣ

Η γενναία αύξηση του αγροτικού κόστους δραστηριοποίησης, λόγω των αρχικών συνεπειών της κρίσης καθώς και εξωγενών παραγόντων στο πλαίσιο της παγκοσμιοποιημένης αγοράς έπληξε τόσο την παραγωγή, όσο και το εισόδημα των Ελλήνων αγροτών. Η πτωτική τάση του αγροτικού εισοδήματος αποτελεί ένα χρόνιο γεγονός, το οποίο επιδεινώθηκε σε μεγάλο βαθμό από τις αρχικές επιπτώσεις της τρέχουσας παγκόσμιας οικονομικής κρίσης (Γράφημα 3.15).

Γράφημα 3.15: Εξέλιξη του Αγροτικού Εισοδήματος (2005=100)⁶⁵

Πηγή: Eurostat, 2013 / **Επεξεργασία:** Ιδία

Ο δείκτης Α ακολουθεί αυξητική πορεία, κατά τα τρία πρώτα χρόνια της κρίσης, με εμφανή έξαρση το έτος 2009, η οποία αντιστρέφεται κατά την περίοδο 2009-2012. Η παραπάνω καταγραφή μπορεί να εξηγηθεί, από την ανατίμηση των αγροτικών προϊόντων σε συνδυασμό με την πρόσκαιρη εξισσορόπηση του ισοζυγίου μεταξύ αγροτικών εισροών-εκροών, λαμβάνοντας υπόψιν και την εξίσου πρόσκαιρη αλλά σημαντική μείωση στις ενεργειακές τιμές. Η επερχόμενη μείωση στο εισόδημα συγχρονίζεται με την μνημονιακή περίοδο και συνεπώς την δραματική αύξηση του

⁶⁵ **Δείκτης Α:** αποτελεί την πραγματική καθαρά προστιθέμενη αξία ενός παράγοντος κόστους γεωργικής δραστηριότητας ανά ετήσια μονάδα εργασίας (ΕΜΕ). Η καθαρά προστιθέμενη αξία σε όρους εισοδήματος (συντελεστής παραγωγής) υπολογίζεται αφαιρώντας την ανάλωση παγίου κεφαλαίου από την μεικτή προστιθέμενη αξία σε βασικές τιμές και προσθέτοντας την αξία των ενισχύσεων αφαιρουμένων των φόρων. Η ΕΜΕ ορίζεται ως ο όγκος εργασίας τον οποίο καταβάλλει ετησίως ένας εργαζόμενος πλήρους απασχόλησης. (ΠΑΣΕΓΕΣ, 2013)

Δείκτης Γ: αποτελεί το καθαρό επιχειρηματικό εισόδημα. Το εν λόγω συνολικό εισόδημα παρουσιάζεται ως απόλυτος αριθμός (ή με τη μορφή ενός δείκτη σε πραγματικούς όρους. Επιπλέον, επιτρέπει τη διαχρονική σύγκριση του εισοδήματος του αγροτικού τομέα μεταξύ των Κρατών Μελών. (Eurostat, 2013)

αγροτικού κόστους και την είσοδο φορολογικών επιβαρύνσεων στους αγρότες, ενώ παράλληλα οι επιδοτήσεις του αγροτικού εισοδήματος, μειώνονται προοδευτικά.

Ο δείκτης Γ του αγροτικού εισοδήματος σημειώνει μόνο την καθοδική πορεία του αγροτικού εισοδήματος, ενώ εμφανής είναι η επιρροή του δείκτη από την εξέλιξη των τιμών των αγροτικών εισροών.

3.4.4 Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ ΜΕΓΕΘΟΥΣ ΤΩΝ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΕΩΝ

Σημαντικές ανακατατάξεις εμφανίζονται και στο οικονομικό μέγεθος των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, κατά την πάροδο της κρίσης. Συμπεράσματα σχετικά με την πορεία του οικονομικού μεγέθους των εκμεταλλεύσεων μπορούν να εξαχθούν, με βάση τις παρατηρούμενες ροές, στο πλαίσιο του εκάστοτε οικονομικού μεγέθους. Με βάση τον παρακάτω πίνακα (3.2). Μεταξύ των ετών 2007-2010, υπάρχει σημειώνεται σημαντική αύξηση του εργατικού δυναμικού σε εκμεταλλεύσεις με χαμηλότερο σταθερό περιθώριο μεικτού κέρδους (Σ.Π.Μ.Κ.). Το εν λόγω γεγονός σημαίνει πως το οικονομικό μέγεθος μεγάλου ποσοστού των εκμεταλλεύσεων μειώθηκε, ως συνέπεια της επίδρασης της κρίσης και επομένως, περισσότεροι εργαζόμενοι δουλεύουν σε αυτές τις καλλιέργειες (Πίνακας 3.2). Από την άλλη, η εν λόγω μείωση απασχολούμενων σε αγροτικές εκμεταλλεύσεις με οικονομικό μέγεθος μεγαλύτερο από το 1 Ε.Μ.Μ. μπορεί να σημαίνει και τη μείωση του εργατικού κόστους και συνεπώς του αριθμού των απασχολούμενων, στο πλαίσιο των μεγαλύτερων και πιο επαγγελματοποιημένων εκμεταλλεύσεων κατά τη διάρκεια της κρίσης.

Πίνακας 3.2: Κατανομή αγροτικής εργασίας (Ε.Μ.Ε) ανά οικονομικό μέγεθος εκμεταλλεύσεων (Ε.Μ.Μ.⁶⁶) 2007

	Εκμεταλλεύσεις ≤ 1 Ε.Μ.Μ.		Εκμεταλλεύσεις > 1 Ε.Μ.Μ.	
	Οικογενειακό εργατικό δυναμικό		Οικογενειακό εργατικό δυναμικό	
	2007	2010	2007	2010
Άτομα	207.030	529.570	1.271.580	578.580
% Γυναικών	41	41,8	40,3	38,8
ΕΜΕ	18.720	99.060	448.590	234.620
	Μη οικογενειακό εργατικό δυναμικό		Μη οικογενειακό εργατικό δυναμικό	
ΕΜΕ	1970	14.770	99420	55.870
<i>Τακτικά απασχολούμενο μη οικογενειακό εργατικό δυναμικό (ΕΜΕ)</i>	60	3.610	21100	13.670
<i>Έκτακτο (εποχιακό ή μη) εργατικό δυναμικό (ΕΜΕ)</i>	1910	11.160	78320	42.200

Πηγή: Eurostat, Μελέτη Διαρθρώσεως Γεωργικών Εκμεταλλεύσεων, Νοέμβριος 2012 / **Επεξεργασία:** ιδία

3.4.5 Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

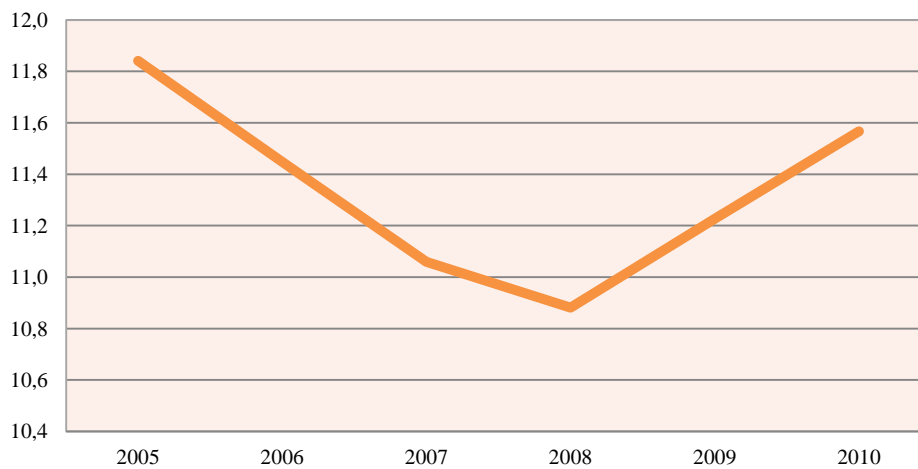
Στο πλαίσιο της κρίσης και με βάση την προοδευτική ανατίμηση του αγροτικού κόστους και συνεπώς την ολοένα και δυσχερέστερη οικονομική κατάσταση του αγροτικού νοικοκυριού και της οικογενειακής εκμετάλλευσης καταγράφεται σημαντική μείωση του ποσοστού απασχόλησης, καθώς συμβαίνει και σε όλους τους τομείς της οικονομίας στην εθνική κλίμακα. Η εν λόγω μείωση σημειώνεται ως συνέχεια της πτωτικής πορείας που ακολουθούσε σταδιακά η απασχόληση στον τομέα, κατά την προγενέστερη της κρίσης εποχή, επιδρώντας αρνητικά στην ανάπτυξη των περιοχών της υπαίθρου. Σε απόλυτους αριθμούς, καταγράφεται σαφής πτώση του εργατικού δυναμικού στον αγροτικό τομέα από 1.508.190 άτομα κατά το 2007 σε 1.132.870 άτομα κατά το 2010, σημειώνοντας μία πτώση της τάξεως του 25% (ΠΑΣΕΓΕΣ, 2013).

Με βάση το Γράφημα 3.16, το ποσοστό της απασχόλησης στην αγροτική δραστηριότητα σχετιζόμενο με τη συνολική απασχόληση, μολονότι αντέδρασε

⁶⁶ ΕΜΜ= Ευρωπαϊκή Μονάδα Μεγέθους. Για κάθε δραστηριότητα μιας εκμετάλλευσης υπολογίζεται κατ'επίμηση ένα σταθερό περιθώριο μεικτού κέρδους (ΣΠΜΚ) βάσει της περιοχής (ή το πλήθος ζώων) και έναν περιφερειακό συντελεστή. Το σύνολο όλων των μεικτών κερδών, έτσι υπολογισμένων, για το σύνολο των δραστηριοτήτων μιας εκμετάλλευσης αποτελεί το οικονομικό της μέγεθος, το οποίο εκφράζεται σε ΕΜΜ (1 ΕΜΜ = 1 200 Ευρώ ΣΠΜΚ)

εξαιρετικά αρνητικά στην πρώιμη περίοδο της κρίσης, φαίνεται να επανακάμπτει, μετά το 2008. Η εξέλιξη αυτή είναι σίγουρο πως σχετίζεται με τη μείωση της συνολικής απασχόλησης στην Ελλάδα, στην περίοδο της κρίσης, όπως αναλύθηκε προηγουμένως. Επιπλέον, εκτιμάται πως η συμβολή μιας μικρής τάσης «επιστροφής στην ύπαιθρο» σε αυτό το αποτέλεσμα είναι πιθανή, χωρίς να σημαίνει πως ενέχει μόνιμα χαρακτηριστικά.

Γράφημα 3.16: Το ποσοστό απασχόλησης στον αγροτικό τομέα ως προς τη συνολική απασχόληση στην Ελλάδα

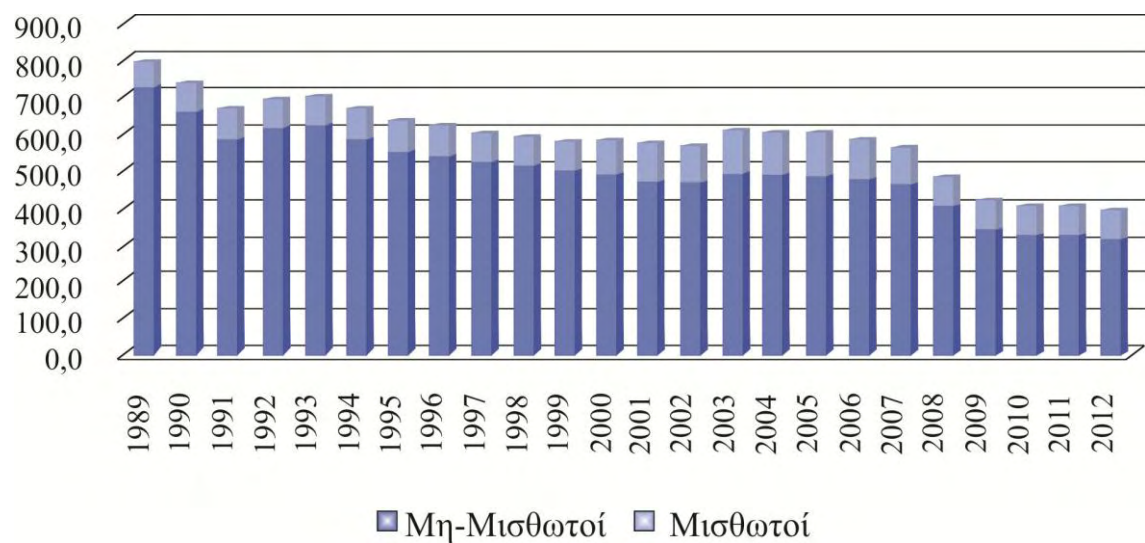
Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, 2013 | Επεξεργασία: Ιδία

Όσον αφορά το χαρακτήρα των εκμεταλλεύσεων, παρατηρείται πως διατηρείται σε σημαντικό βαθμό η οικογενειακή εκμετάλλευση, αν δεν ενισχύεται, μάλιστα. Όπως διαπιστώνεται, κατά το 2010 το 98% του αγροτικού πληθυσμού εργάζεται ως οικογενειακό δυναμικό στις εκμεταλλεύσεις, με τη συμμετοχή των γυναικών να ανέρχεται στο 51% (ΠΑΣΕΓΕΣ, 2013).

Με βάση τα παραπάνω και σε συνδυασμό με τις επιπτώσεις της κρίσης στους αστικούς τομείς της οικονομίας, η πολυαπαχόληση του Έλληνα αγρότη μειώνεται σημαντικά. Στην εποχή της κρίσης, επομένως, οι εκμεταλλεύσεις φαίνεται πως επιβιώνουν από την εργασία του οικογενειακού δυναμικού, το οποίο μάλιστα, όπως καταγράφεται, εργάζεται υπό συνθήκες υπερεργασίας, σε εκμεταλλεύσεις που απορροφούν περισσότερο από μια ετήσια μονάδα εργασίας (ΠΑΣΕΓΕΣ, 2013). Στις εν λόγω συνθήκες, το μισθωτό δυναμικό των εκμεταλλεύσεων, του οποίου η εργασία είχε αποτελέσει σημαντικό συστατικό παράγοντα επιβίωσης των εκμεταλλεύσεων, κατά την τελευταία εικοσαετία και δη κατά την προηγούμενη δεκαετία, φαίνεται να επηρεάζεται

και αυτό από την επικείμενη κρίση (Γράφημα 3.17). Ωστόσο, η μισθωτή εργασία συνεχίζει προφανώς να είναι υπαρκτή, μολονότι μειωμένη⁶⁷, τόσο στο πλαίσιο της οικογενειακής εκμετάλλευσης, αλλά πολύ περισσότερο στις μεγαλύτερης έκτασης ή στις μη οικογενειακού προτύπου εκμεταλλεύσεις, όπως άλλωστε συνέβαινε και προ κρίσης. Πιο συγκεκριμένα, στο πλαίσιο της συνολικής μείωσης του αγροτικού δυναμικού καταγράφεται άνοδος του ποσοστού του προς το σύνολο των εργαζομένων στις καλλιέργειες⁶⁸.

Γράφημα 3.17: Η εξέλιξη των εισροών εργασίας στον αγροτικό τομέα- σύνθεση του εργατικού δυναμικού (σε 1000 Ε.Μ.Ε⁶⁹)

Πηγή: Eurostat, 2013 | **Επεξεργασία:** Ιδία

Βέβαια, όσον αφορά τη μισθωτή εργασία θα πρέπει να τονιστεί η ύπαρξη της αδήλωτης και συνεπώς μη εμφανούς εργασίας η οποία είναι υπαρκτή και στην περίοδο της

⁶⁷ **Πίνακας Γ.1.** Ποσοστό μείωσης της μισθωτής και άμισθης εργασίας

Ποσοστό μείωσης	2007-2008	2008-2009	2009-2010	2010-2011	2011-2012
ΜΙΣΘΩΤΟΙ	13,95%	14,05%	1,13%	1,15%	1,16%
ΜΗ ΜΙΣΘΩΤΟΙ	12,90%	12,90%	3,47%	3,48%	3,45%

Πηγή: Eurostat, 2013 | **Επεξεργασία:** Ιδία

⁶⁸ **Πίνακας Γ.2.** Ποσοστό μισθωτής και άμισθης εργασίας σε σχέση με το σύνολο των απασχολούμενων

Ποσοστό επί του συνόλου των απασχολούμενων	2008	2009	2010	2011	2012
ΜΙΣΘΩΤΟΙ	18,52%	18,32%	18,68%	19,04%	19,41%
ΜΗ ΜΙΣΘΩΤΟΙ	81,48%	81,68%	81,32%	80,96%	80,59%

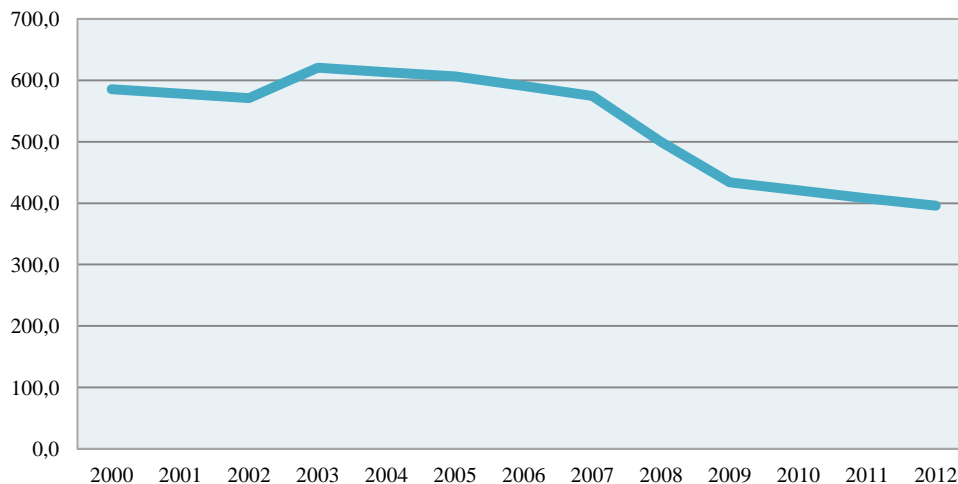
Πηγή: Eurostat, 2013 | **Επεξεργασία:** Ιδία

⁶⁹ ΕΜΕ = Ετήσια Μονάδα Εργασίας. Η ΕΜΕ ορίζεται ως ο όγκος εργασίας τον οποίο καταβάλλει ετησίως ένας εργαζόμενος πλήρους απασχόλησης.

κρίσης. Το εν λόγω φαινόμενο, αφορά σε μεγάλο βαθμό τον ολοένα και αυξανόμενο μεταναστευτικό πληθυσμό, η εργασία του οποίου αποτελεί σημαντική συνεισφορά στην αγροτική παραγωγή της χώρας, ήδη από τη δεκαετία του 1970. Ιδιαίτερα, την τελευταία δεκαετία, ο μεταναστευτικός πληθυσμός, όπως έχει καταγραφεί πολλάκις, υφίσταται ειδική εργασιακή εκμετάλλευση⁷⁰. Η εν λόγω εργασιακή εκμετάλλευση βρίσκεται συνήθως το απόγειό της, στις μη οικογενειακού προτύπου εκμεταλλεύσεις, όπως σημειώνουν κατά καιρούς τα περιστατικά. Κάτω από τις παραπάνω συνθήκες, τα στοιχεία που αφορούν την εξέλιξη της μισθωτής εργασίας στις εκμεταλλεύσεις, είναι δύσκολο να πιστοποιηθούν.

Σε συνολικό επίπεδο, οι απώλειες των εισροών εργασίας στον αγροτικό τομέα στην αρχή της κρίσης, δηλαδή μεταξύ 2007-2009 είναι σαφώς σημαντικές, οπότε και οι αρχικές επιπτώσεις της κρίσης εμφανίζονται, ενώ στη συνέχεια ακολουθούν μια σταθερή καθοδική πορεία (Γράφημα 3.18).

Γράφημα 3.18: Εξέλιξη εισροών εργασίας στον αγροτικό τομέα

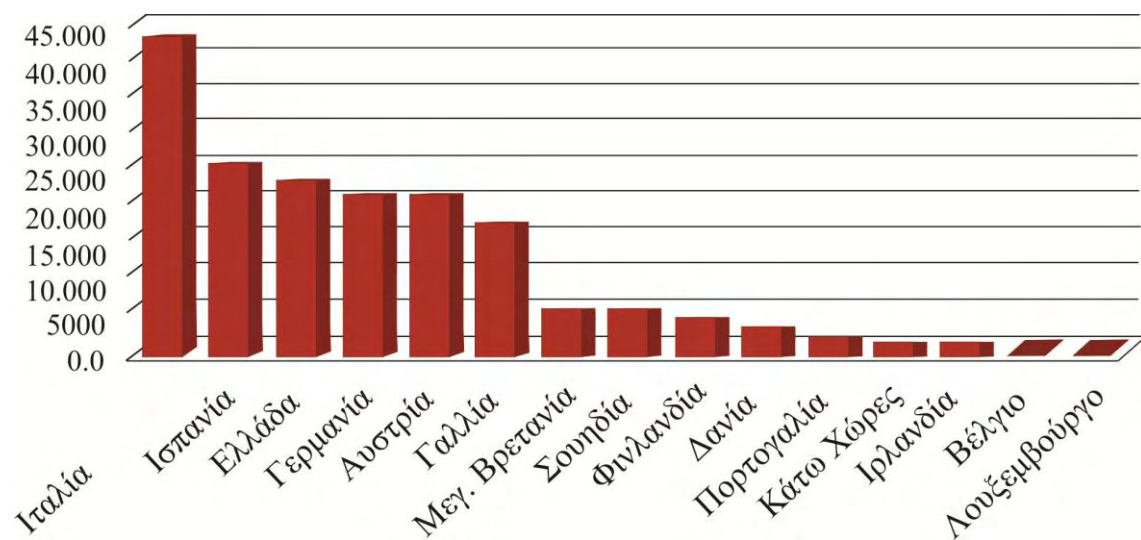
Πηγή: Eurostat, 2013 / **Επεξεργασία:** Ιδία

⁷⁰ Τα περιστατικά απασχόλησης μεταναστών και κυρίως μεταναστών μη αναγνωρισμένων από το κράτος, κάτω από απαράδεκτες συνθήκες είναι πολλά στην Ελλάδα. Εξέχον παράδειγμα αποτελούν οι εκμεταλλεύσεις φράουλας στο Νομό Ηλείας και συγκεκριμένα στην περιοχή την Νέας Μανωλάδας, των οποίων οι κάτοχοι έχουν στοχοποιηθεί πολλάκις. Τον Απρίλιο του 2013, υπήρξε τεράστιο και παγκόσμιο κύμα συμπαράστασης υπέρ των μεταναστών εργατών, που δέχτηκαν δολοφονικά χτυπήματα από τους φραουλοπαραγωγούς της περιοχής. Είναι σαφές, πως το εν λόγω περιστατικό βρίσκεται ανάμεσα σε πολλά.

3.4.6 Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΒΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΠΡΑΚΤΙΚΗΣ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

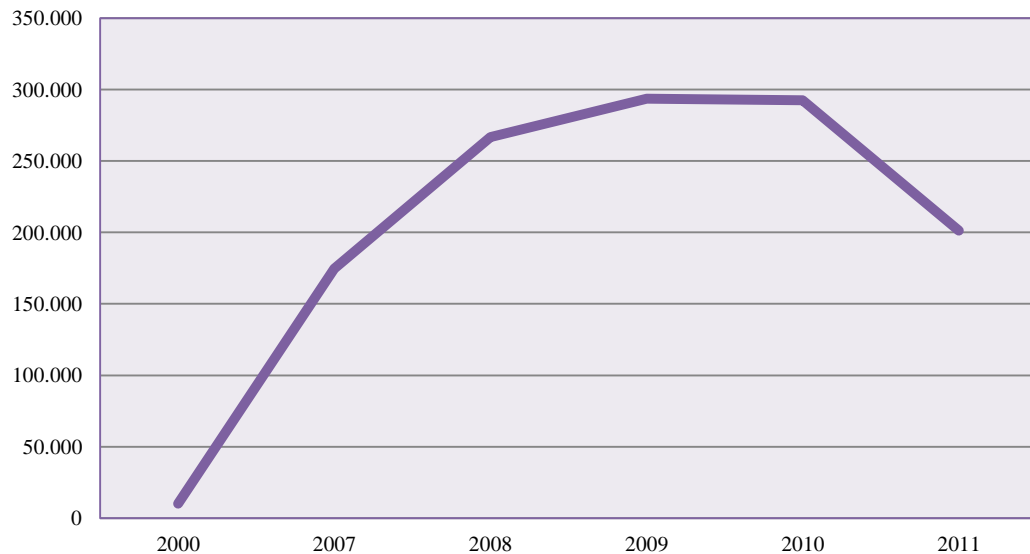
Η βιολογική πρακτική, τόσο στη φυτική όσο και στη ζωική παραγωγή στην Ελλάδα αλλά και πανευρωπαϊκά επλήγη σημαντικά από την κρίση. Στην Ελλάδα, η εν λόγω δραστηριότητα άνθισε κατά ιδιαίτερα στα μέσα του 2000, καθώς κατά την περίοδο 2005-2008 καταγράφηκε άνοδος των εκτάσεων της τάξης του 10,1%, μολονότι ο μέσος κοινοτικός όρος για την ίδια περίοδο ήταν ο διπλάσιος, δηλαδή 21% (Eurostat, 2010). Κατά το έτος, 2009 η βιολογική πρακτική φτάνει στο ναδίρ, διαθέτοντας ποσοστό βιολογικών εκτάσεων 3,7% επί του συνόλου της χώρας (αρόσιμη γη και βοσκότοποι), 25.284 επιχειρήσεις (παραγωγοί, μεταποιητές, εισαγωγείς, μεικτές επιχειρήσεις) που δραστηριοποιούνται στο πεδίο των βιολογικών προϊόντων, εκ των οποίων το 93% είναι παραγωγοί (Engene, 2011). Με βάση τα παραπάνω, η Ελλάδα βρίσκεται στην τρίτη θέση μεταξύ των 15 κρατών μελών, όσον αφορά τον αριθμό παραγωγών που δραστηριοποιούνται στη βιολογική παραγωγή (Γράφημα 3.19)

Γράφημα 3.19: Αριθμός βιοκαλλιεργητών στην Ε.Ε-15, 2009

Πηγή: Eurostat, 2013 / **Επεξεργασία:** Ιδία

Η εν λόγω αυξητική πορεία της πρακτικής φαίνεται να κάμπτεται το 2010 εξαιτίας, αφ' ενός της μειωμένης ζήτησης των προϊόντων σε μία περίοδο κρίσης και αφ' ετέρου της ολοκλήρωσης της πενταετούς επιδότησης, κατά την οποία μέρος των παραγωγών εγκαταλείπει την παραγωγική διαδικασία (Γράφημα 3.20).

Γράφημα 3.20: Εκτάσεις που μετατράπηκαν πλήρως σε βιολογικές (Εκτάρια)

Πηγή: Eurostat, 2013 / Επεξεργασία: Ιδία

Κατά το 2010, οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις στη βιολογική γεωργία ανέρχονται σε 1.576.064 στρέμματα, ήτοι το 51% στο σύνολο της βιολογικής επιφάνειας, ενώ οι βοσκότοποι σε 1.522.151 στρέμματα, ήτοι το 49% επί του συνόλου. Επιπρόσθετα, στο 3,9% ανέρχεται το ποσοστό των παραγωγών που παράγουν βιολογικά (21.270) σε σύγκριση με τον συνολικό ενεργό αγροτικό πληθυσμό στην Ελλάδα (551.000), το 2010 (Engene, 2011).

Κατά το ίδιο έτος καταγράφηκε μείωση των επιχειρηματιών κατά 9,6% σε σύγκριση με το 2009. Πιο συγκεκριμένα, υπήρξε μείωση κατά 437 μονάδες (-17,5%) στον αριθμό των μεταποιητικών δραστηριοτήτων. Στη φυτική παραγωγή παρατηρείται μείωση κατά 5,1% στις εκτάσεις της βιολογικής γης και κατά 7,6% στον αριθμό των καλλιεργήσιμων εκτάσεων, σε σχέση με το 2009. Στη ζωική παραγωγή, καταγράφεται συνολική μείωση του ζωικού κεφαλαίου κατά 6,5%. Η μεγαλύτερη μείωση εντοπίζεται στον κλάδο εκτροφής αιγών, που αποτελεί σημαντικό πλεονέκτημα της ελληνικής κτηνοτροφίας κατά 26%, ενώ σπουδαία αύξηση εμφανίζει ο κλάδος των πουλερικών, κατά 38%. Στις υπόλοιπες περιπτώσεις, η μείωση είναι της τάξεως του 19% (Engene, 2011).

3.5 ΟΙ ΝΕΕΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

Είναι φανερό, ως συμπέρασμα των παραπάνω στοιχείων, η επιδείνωση των όρων ανάπτυξης και επιβίωσης του αγροτικού τομέα στην Ελλάδα, στην εποχή της κρίσης. Η

επίδραση αυτής καθ'αυτής της κρίσης, όπως προαναφέρεται δε θα μπορούσε να παρακάμψει τον εν λόγω τομέα. Από την άλλη πλευρά, είναι γνωστό πως όλο το κοινωνικό-οικονομικό φάσμα στην Ελλάδα επλήχθη περισσότερο από κάθε άλλο στην Ευρώπη από την επικείμενη κρίση, εξαιτίας των πολιτικών αντιμετώπισης που εφαρμόστηκαν κατ' εντολή των πιστωτών της, δηλαδή της τρόικας: Δ.Ν.Τ-Ε.Κ.Τ-Ε.Ε. Στην περίπτωση του αγροτικού τομέα τα εν λόγω μέτρα, που εκφράστηκαν μέσα από μια σειρά «Μεσοπρόθεσμων Προγραμμάτων» έπαιξαν σημαντικό ρόλο, όσον αφορά την εξέλιξη του αγροτικού τομέα στην Ελλάδα στην περίοδο της κρίσης. Επιπλέον, μέσα στην εν λόγω περίοδο, έλαβαν χώρα σημαντικές αλλαγές και κατευθύνσεις από πλευράς της κρατικής πολιτικής, στο πλαίσιο των παραπάνω κατευθύνσεων, καθώς και η πρόσφατη αναμόρφωση της Κ.Α.Π για την περίοδο 2014-2020, μέσα από τις αρχικές εξαγγελίες της Ευρωπαϊκής Επιτροπής. Με βάση τα παραπάνω, είναι απαραίτητο να ληφθούν υπόψιν, τα μέτρα που εφαρμόστηκαν στο μεσοδιάστημα, καθώς και οι κατευθύνσεις που δίνονται, ούτως ώστε να δοθεί μία εικόνα, σχετικά με τις αναπτυξιακές προοπτικές του αγροτικού τομέα, υπό αυτές τις συνθήκες.

3.5.1 ΜΝΗΜΟΝΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Εξετάζοντας την περίοδο της κρίσης, θα ήταν αδύνατον να μη γίνει αναφορά στην επίδραση της εφαρμογής των Μνημονίων και των «Μεσοπρόθεσμων Προγραμμάτων», τα οποία συνοδεύουν τις δανειακές συμβάσεις της Ελλάδας με τους πιστωτές της, με επίσημο στόχο την αντιμετώπιση της κρίσης. Τα μνημόνια περιλαμβάνουν μια σειρά αναγκαστικών στόχων και μέτρων εφαρμογής, τα οποία εγγυώνται την οικονομική βοήθεια των πιστωτών στην Ελλάδα, με κύρια βλέψη (όπως δηλώνεται επίσημα) τη δημοσιονομική εξυγίανση της χώρας. Τα παραπάνω προγράμματα στηρίζουν την πολιτική τους στη δημοσιονομική λιτότητα και τις δημόσιες περικοπές, αποκρυσταλλώνοντας στο μέγιστο βαθμό την παγκόσμια κυρίαρχη πολιτική πρόταση για την αντιμετώπιση της επικείμενης κρίσης.

Είναι αποδεκτό από πολλούς επιστήμονες⁷¹, καθώς και από μεγάλο τμήμα της κοινωνίας, πως το παραπάνω πλαίσιο πολιτικής υπήρξε τόσο οικονομικά, όσο και

⁷¹ Πέραν από την κοινωνική αποστροφή, που οδήγησε η πολιτική της λιτότητας που προωθείται κυρίως στην περιφέρεια την Ε.Ε και δη στην Ελλάδα, πολλοί επιστήμονες παγκόσμια την έχουν καταγγείλει δημόσια ως αδιέξοδη και συνάμα αντικοινωνική, όπως ενδεικτικά ο καθηγητής γεωγράφος Ντέινβιντ Χάρβεν και ο οικονομολόγος νομπελίστας Πώλ Κρούγκμαν. Επιπλέον, εναντιώθηκαν και στους θεωρητικούς της επικυρωτές, δηλαδή τους

κοινωνικά καταστροφικό. Οι πολιτικές του μνημονίου δημιούργησαν πολλές ανακατατάξεις στον προυπάρχοντα παραγωγικό και κοινωνικό ιστό, καθώς και στη σύνθεση του μέχρι πρότινος κοινωνικού κράτους, υιοθετώντας μια αναπτυξιακή λογική τύπου fast track⁷². Τελικά, με τους στόχους, όμως, είναι πλέον έκδηλη η αποτυχία των εν λόγω προγραμμάτων όσον αφορά τη μείωση του ελληνικού χρέους, καθώς και της αναπτυξιακής στροφής της Ελλάδας. Αντίθετα, η χώρα, ακολουθώντας την παραπάνω κατεύθυνση, καθώς και τον δρόμο της «εσωτερικής υποτίμησης», με εμφανείς επιπτώσεις τόσο στο δημόσιο, όσο κυρίως στον ιδιωτικό τομέα, οδήγησε την Ελλάδα σε συνθήκες κοινωνικο-οικονομικής υπο-ανάπτυξης. Οι Έλληνες αγρότες επλήχθησαν από τα παραπάνω μέτρα, τόσο ως πολίτες, όσο και εξαιτίας της εφαρμογής ειδικών μέτρων της μνημονιακής πολιτικής, που αφορούν έμμεσα η άμεσα το μέλλον του αγροτικού κόσμου.

3.5.1.1 ΑΡΧΙΚΕΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ ΜΕΣΩ ΤΟΥ 1^{ΟΥ} ΚΑΙ ΤΟΥ 2^{ΟΥ} ΜΝΗΜΟΝΙΟΥ

Αρχικά, τα μέτρα λιτότητας και δημόσιων περικοπών επέδρασαν σημαντικά στη ζωή των αγροτών με έμμεσο τρόπο και όχι μέσω μιας ευθέως επιθετικής πολιτικής στον αγροτικό τομέα. Με βάση το παραπάνω, καταρχάς οι Έλληνες αγρότες επλήχθησαν σοβαρά ως πολίτες, μέσω των καθολικών μέτρων που επιβλήθηκαν από την Τρόικα και το ελληνικό κράτος στους πολίτες (αύξηση τιμολογίων Δ.Ε.Η., αύξηση τιμών άλλων καταναλωτικών προϊόντων αυξήσεις Φ.Π.Α, επιβολή χαρατσιού στην ιδιοκτησία ακινήτου και άλλα). Σε δεύτερο επίπεδο, κατά την περίοδο της κρίσης, η μείωση του εισοδήματος του Έλληνα καταναλωτή σε συνδυασμό με την διαρκή αύξηση των καταναλωτικών τιμών έθεσε ζητήματα υποκατανάλωσης και συνεπώς μείωσης της παραγωγής, καθώς και του αγροτικού εισοδήματος⁷³.

οικονομολόγους Κένεθ Ρόγκοφ και Κάρμεν Ράινχαρτ, οι οποίοι στο γνωστό τους άρθρο το 2010 υποστήριζαν πως όταν το δημόσιο χρέος ξεπεράσει το 90% του ΑΕΠ, η ανάπτυξη υποχωρεί απότομα (Reinhart & Roggof, 2010). Άλλος θεωρητικός υποστηρικτής της λιτότητας υπήρξε ο Αλμπέρτο Αλεσίνα που ισχυρίστηκε πως η δημόσια συρρίκνωση που παράγει η λιτότητα μπορεί να αποβεί 'επεκτατική' καθώς ο ιδιωτικός τομέας θα αντιδρά θετικά (Λαπαβίτσας, 2013).

⁷² Η παραπάνω αναπτυξιακή λογική εκφράζεται από επενδύσεις (ιδιωτικές, η συνεργασίας ιδιωτικού και δημοσίου τομέα) χωρίς περιορισμούς και η εφαρμογή της στα περιφερειακά κράτη της Ε.Ε. ήταν μάλλον ανεπιτυχής, λαμβάνοντας υπόψιν της προϋποθέσεις της αειφορίας

⁷³ Η εν λόγω εξήγηση είναι μερική, καθώς προφανώς πάνω στο ζήτημα της υποκατανάλωσης, της αύξησης των τιμών, της μείωσης της αγροτικής παραγωγής και του εισοδήματος υπάρχουν και άλλοι λόγοι.

Τα πρώτα άμεσα μέτρα στοιχειωθετήθηκαν στο δεύτερο κατά σειρά μνημόνιο, που επικυρώθηκε τον Φεβρουάριο του 2012 από το ελληνικό κοινοβούλιο με το Ν. 4046/2012 (ΦΕΚ Α' 28 14-02-2012), τα οποία θα έχουν σπουδαίο αντίκτυπο στο μέλλον και την επιβίωση του αγροτικού τομέα. Καταρχάς, σύμφωνα με το παραπάνω πλαίσιο, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή παρακινεί το ελληνικό κράτος να σταματήσει τις επιδοτήσεις στα τιμολόγια του ηλεκτρικού ρεύματος των αγροτών και των οικιακών νοικοκυριών, πλην των ευπαθών ομάδων⁷⁴. Επιπλέον, αφ' ενός η κατεύθυνση του Δευτέρου «Μεσοπρόθεσμου Πλαισίου Δημοσιονομικής Στρατηγικής» στοχοποίησε την Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδας και αφ' ετέρου η απόφαση για τη διαδικασία αναδιάρθρωσης του ελληνικού χρέους⁷⁵ τη ζημίωσε σημαντικά. Τελικά, το ίδιο έτος επιφυλάσσεται για την Α.Τ.Ε, αφού θεωρείται μη βιώσιμη τράπεζα, η πώληση του υγιούς τμήματος της στην τράπεζα Πειραιώς. Συνεπώς, παρατηρείται πως και η αγροτική πίστη πέφτει θύμα της κρίσης, αλλά κυρίως των πολιτικών αντιμετώπισής της, καθώς μέχρι και σήμερα οι λόγοι και οι χειρισμοί, όσον αφορά τις αποκρατικοποιήσεις είναι αρκετά αμφισβητήσιμοι.

Η πολιτική των αποκρατικοποιήσεων και οι επιπτώσεις της στην αγροτική ανάπτυξη

Η αποκρατικοποίηση της Α.Τ.Ε, πέραν του ότι συντελεί μεγάλη δημοσιονομική ζημία, είναι εξαιρετικά σημαντική για το μέλλον του αγροτικού τομέα. Όπως, παρατηρήθηκε και προηγουμένως, η εκάστοτε πηγή χρηματοδότησης ή ρευστότητας, είναι αυτομάτως σε θέση να κατευθύνει την αγροτική παραγωγή και διάρθρωση. Συνεπώς, η εξέλιξη της παραχώρησης της αγροτικής πίστης σε ιδιωτική τράπεζα δεν αποτιμάται ως θετική, πόσο μάλλον σε μια περίοδο οικονομικής κρίσης, με έντονο το χρηματοπιστωτικό πρόβλημα. Επιπλέον, στην Ελλάδα υπάρχει μεγάλη παράδοση στην υπερχρέωση των αγροτών, η οποία επιδεινώθηκε κατά την είσοδο της Ελλάδας στη σφαίρα της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας, μέσω της ένταξής της στην Ε.Ο.Κ. Βάσει των

⁷⁴ Η παραπάνω οδηγία δηλώνεται στο Ν. 4046/2012 και σελ. 811 (ΦΕΚ Α' 28 14-02-2012), αναφερόμενη στη διαχείριση της ενέργειας. Στη συνέχεια, μετά και την ψήφιση του επόμενου μνημονίου το Νοέμβριο του 2012, διενεργείται τον Ιούνιο του 2013, αξιολόγηση για το Ελληνικό Πρόγραμμα Δημοσιονομικής Προσαρμογής, κατά την οποία οι επικείμενες αυξήσεις είναι αναγκαίες στις παραπάνω περιπτώσεις (και όχι στη βιομηχανία), ούτως ώστε να αποτελέσουν κίνητρο για την ενίσχυση της ελεύθερης αγοράς της ενέργειας (European Commission, 2013α)

⁷⁵ “Σχέδιο Σύμβασης Χρηματοδοτικής Διευκόλυνσης μεταξύ του Ε.Τ.Χ.Σ., της Ελληνικής Δημοκρατίας και της ΤτΕ, με τίτλο «Σύμβαση Διευκόλυνσης Διαχείρισης Υποχρεώσεων ΣΙΤ» (“PSI LM Facility Agreement”)

παραπάνω στοιχείων, είναι γεγονός πως τα εν λόγω δάνεια ισοδυναμούσαν με υποθηκεύσεις γης, τις οποίες σήμερα κατέχει η Τράπεζα Πειραιώς, αφήνοντας σοβαρές υπόνοιες για πιθανό χάσιμο εκτάσεων των αγροτών.

Στο γενικό κλίμα των αποκρατικοποιήσεων, ήδη από το 2010 ξεκίνησε η συζήτηση της ιδιωτικοποίησης και των εναπομείναντων θυγατρικών της Α.Τ.Ε. κρατικο-συνεταιριστικών μεταποιητικών βιομηχανιών. Κατά τα επίσημα χείλη, η αποκρατικοποίηση αφορούσε την αδυναμία της Α.Τ.Ε. να στηρίξει οικονομικά τις εν λόγω εταιρίες και συνεπώς η ιδιωτικοποίησή τους θα έσωζε την τράπεζα από την ιδιωτικοποίηση. Εν τέλει βέβαια, η χρόνια υποτίμηση των επιχειρήσεων, από πλευράς κρατικής πολιτικής μέσω της Α.Τ.Ε., σε συνδυασμό με την εφαρμογή του νεοφιλελεύθερου ιδεολογήματος, μέσω του μνημονίου, κατάφερε να απαλλάξει το ελληνικό κράτος από τις βασικές επιχειρήσεις αξιοποίησης των πλουτοπαραγωγικών πόρων περιοχών της χώρας, καθώς και από τον έλεγχο της αγροτικής πίστης. Τα παραπάνω γεγονότα είναι πιθανό αν όχι βέβαιο πως θα βλάψουν σοβαρά τον κόσμο της υπαίθρου, καθώς και να επιδεινώσουν προβλήματα των περιφερειακών ανισοτήτων στην Ελλάδα.

Οι υφιστάμενες και οι εν δυνάμει ιδιωτικοποιήσεις των θυγατρικών της Α.Τ.Ε. επιχειρήσεων αφορούν τον κλάδο της παραγωγής ζωοτροφών, ζάχαρης, καπνού καθώς και γαλακτοκομικών προϊόντων. Μέχρι σήμερα έχουν επιτευχθεί η ιδιωτικοποίηση της Ελ.Βι.Ζ. (παραγωγή ζωοτροφών), της ΔΩΔΩΝΗ Α.Ε. (παραγωγή γαλακτοκομικών προϊόντων), καθώς και της ΣΕ.ΚΑΠ. (παραγωγή τσιγάρων), ενώ αναμένεται η πολυπαθής προσπάθεια ιδιωτικοποίησης της Ε.Β.Ζ (παραγωγή ζάχαρης). Οι παραπάνω βιομηχανίες είναι σημαντικές, τόσο για την τοπική αγροτική παραγωγή, η οποία είναι συνδεδεμένη με τις πλησίον μονάδες μεταποίησης και συνεπώς με την τοπική ανάπτυξη.

Η περίπτωση της ΔΩΔΩΝΗ Α.Ε

Η πρώην κρατικο-συνεταιριστική επιχείρηση αποτελεί τη μεγαλύτερη βιομηχανία γαλακτοκομικών προϊόντων στην Ελλάδα, ενώ εκτιμάται πως είναι η πρώτη παραγωγική δύναμη παγκοσμίως, όσον αφορά την Παρασκευή φέτας Π.Ο.Π καθώς και η πρώτη στις πωλήσεις φέτας στην Ελλάδα (<http://archive.avgi.gr>)⁷⁶. Τον Νοέμβριο του 2012 ολοκληρώθηκε η μεταβίβαση του ποσοστού 76,77% της ΑΤΕ προς εταιρία η οποία ελέγχουν κατά 90% η επενδυτική εταιρεία του εξωτερικού Strategic Initiatives UK LLP και κατά 10% η εταιρεία Simos Food Group (Capital, 2012).

Η εν λόγω επιχείρηση έχει αποτελέσει σημαντικό παράγοντα ανάπτυξης για την περιφέρεια Ηπείρου, δηλαδή μια περιφέρεια που εκτιμώμενη ως μία από τις φτωχές στην Ελλάδα (Eurostat, 2010), ως η πιο γηρασμένη πληθυσμιακά (ΕΛ.ΣΤΑΤ., 2013) και κατά βάση ορεινή, αντιμετωπίζει σημαντικά αναπτυξιακά προβλήματα. Με βάση τα παραπάνω, ο κτηνοτροφικός κλάδος θεωρείται ως μία σανίδα σωτηρίας για τα αναπτυξιακά αδιέξοδα της περιφέρειας, καθώς μάλιστα, ο εν λόγω κλάδος αποτελεί και συγκριτικό πλεονέκτημα για την περιοχή. Η παραπάνω επιχείρηση διαθέτει μια σημαντική ιστορία, όσον αφορά την πρόσδεσή της με την τοπική ανάπτυξη, μέσω της απασχόλησης σημαντικού τμήματος του κτηνοτροφικού πληθυσμού των μικρών οικισμών της υπαίθρου και συνεπώς της διατήρησης της παραγωγικής της ισχύος του καθώς και του πληθυσμού της υπαίθρου της, πέραν των υπόλοιπων δυσχερειών που αντιμετωπίζει ο κλάδος. Η ιδιωτικοποίησή της επέτεινε τις σημαντικές επιπτώσεις της δραματικής μείωσης των ποσοστώσεων στο εν λόγω προϊόν στην εγχώρια παραγωγή γάλακτος, σύμφωνα με την Κ.Α.Π του 2006, μεγαλώνοντας τα προβλήματα στην εν λόγω περιφέρεια (European Commission, 2008).

Η κίνηση αυτή έλαβε χώρα στην διάρκεια της επικείμενης κρίσης, στην οποία ο ορθολογικός ιδιώτης επενδυτής προσπαθώντας να απομυζήσει κέρδη, σε μια περίοδο υποκατανάλωσης, είναι πιθανό να ρίξει το κόστος παραγωγής, γεγονός που αντίκειται στον τρόπο λειτουργίας της εν λόγω επιχείρησης κατά το παρελθόν, η οποία μάλιστα καταγράφεται ως κερδοφόρα και βιώσιμη, κατά 26 συναπτά έτη (Αυγή, 2012). Όπως φάνηκε, το ορθολογικό σκεπτικό επικράτησε, καθώς από τότε οι κτηνοτρόφοι της

⁷⁶ “Το 30% της παραγωγής της εξάγεται και έχει συμβάλει ανυπολόγιστα στην εθνική οικονομία (κατέχει από τα υψηλότερα μερίδια αγοράς φέτας ΠΟΠ στην πλειοψηφία των εξαγωγικών αγορών της)” (Αυγή, 2012).

Ηπείρου εισήλθαν σε ένα συνεχή κύκλο κινητοποιήσεων, εξαιτίας της διαρκούς μη πληρωμής της εργασίας τους από πλευράς τη Διοίκησης της εταιρίας. Η παραπάνω εξέλιξη εκτιμάται ως κακή, τόσο για την επιβίωση του κτηνοτροφικού κλάδου στην Ήπειρο, καθώς και τους όρους επιβίωσής του, όσο και για τη συνολική εξέλιξη του ευαίσθητου κτηνοτροφικού κλάδου στην Ελλάδα, του οποίου πλειονότητα των προϊόντων δεν καταφέρνουν να προσδώσουν αυτάρκεια στη χώρα.

Σήμερα δε, ο κλάδος βρίσκεται σε διαδικασίες σταδιακής κατάργησης της ποσόστωσης στο γάλα, η οποία θα ξεκινήσει να υλοποιείται από το 2015, σύμφωνα με την απόφαση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (Ε.Ε.) Νο 1234/2007). Το παραπάνω γεγονός ενέχει διαφορετικές αντιμετώπισεις. Αφ' ενός, η κατάργηση των ποσοτώσεων έχει κριθεί ως αναγκαία από τους κτηνοτρόφους και δη στη χώρα μας, καθώς το εν λόγω σύστημα θεωρείται πως αποθάρρυνε σημαντικά την ανάπτυξη του τομέα τα προηγούμενα χρόνια. Από την άλλη, υπάρχει μεγάλος σκεπτικισμός τόσο από πλευράς κτηνοτρόφων, αλλά και την Επιτροπής των Περιφερειών της Ε.Ε. σχετικά με τον αντίκτυπο που θα προκαλέσει μια τέτοια ενεργεια στο πλαίσιο της ελεύθερης παγκοσμιοποιημένης αγοράς, χωρίς να συνοδεύεται από μέτρα ρύθμισης της αγοράς καθώς και περίοδο προετοιμασίας για τα κράτη μέλη. Εν ολίγοις, εκτιμάται πως το παραπάνω πλαίσιο είναι πιθανό να προκαλέσει σημαντικές ανισότητες παραγωγής και ανάπτυξης, μεταξύ των ισχυρών και αδύναμων περιφερειών της Ευρώπης, στον παραπάνω κλάδο. Επομένως, στην Ελλάδα, μολονότι η κατάργηση των ποσοτώσεων είναι σημαντική ευκαιρία για την ανάπτυξη του κλάδου, η κατάσταση στην οποία έχει εισέλθει η κτηνοτροφία τα τελευταία χρόνια θέτει τον κλάδο αναπτυξιακά ανέτοιμο, καθώς οι ελλείψεις γάλακτος είναι μεγάλες και η ραγδαία αύξηση των εισαγωγών θεωρείται προ των πυλών και καταστροφική για τον κλάδο. Η παραπάνω κατάσταση φαίνεται πως θα επηρεάσει σημαντικά και το μέλλον των κτηνοτρόφων της Ηπείρου.

Η περίπτωση της Ελ.Βι.Ζ (ΖΩ.ΣΩ) Α.Ε⁷⁷

Αποτελεί πρότυπη πρώην συνεταιριστική βιομηχανία παραγωγής ζωοτροφών και διαθέτει δύο βιομηχανικές μονάδες, τόσο στο Πλατύ Ημαθίας, όσο και στην Ξάνθη. Υπήρχε για χρόνια σημαντικός προμηθευτής πρώτης ύλης στον ελληνικό κλάδο της κτηνοτροφίας. Τελικά, η περίπτωση της Ελ.Βι.Ζ αποτέλεσε και την πρώτη

⁷⁷ Τα στοιχεία είναι από τον ιστότοπο της εταιρίας.

ιδιωτικοποίηση θυγατρικής της ΑΤΕ. Το 2011, η Α.Τ.Ε έδωσε το μερίδιο των ποσοστών της στην επιχείρηση της ΔΩΔΩΝΗ της οποίας και έγινε θυγατρική και επονομαζόμενη ως ΖΩ.ΔΩ, περνώντας μια περίοδο μεγάλης κρίσης. Εν τέλει, πωλήθηκε το 2012 στον όμιλο Ευρωφάρμ Α.Ε. (www.elviz.gr)

Η ύπαρξη κρατικο-συνεταιριστικής βιομηχανίας παραγωγής ζωοτροφών κρίνεται πολύ σημαντική για το μέλλον του κτηνοτροφικού κλάδου στην περίοδο της κρίσης. Αυτό υποστηρίζεται, καθώς τα τελευταία χρόνια παρατηρείται γενναία αύξηση των αγροτικών εισροών, στις οποίες συγκαταλέγονται και οι ζωοτροφές. Ο κτηνοτροφικός κλάδος, στην προκείμενη φάση, έχει ανάγκη από φθηνές και ποιοτικές ζωοτροφές, ώστε να επιβιώσει, αλλά και να διατηρήσει το πλεονέκτημα της ποιότητάς του, που εξαρτάται άμεσα από την τροφή των ζώων του. Με βάση τα παραπάνω και λαμβάνοντας υπόψιν το ορθολογικό σκεπτικό του ιδιώτη επενδυτή στην εποχή της κρίσης, η κίνηση ιδιωτικοποίησης της επιχείρησης δεν αξιολογείται θετικά.

Η περίπτωση της Ε.Β.Ζ Α.Ε⁷⁸

Η εν λόγω κρατικο-συνεταιριστική επιχείρηση αποτελεί τη μεγαλύτερη αγροτική βιομηχανία και το μοναδικό παρασκευαστή ζάχαρης στην Ελλάδα. Υπήρξε ιδιοκτήτης μονάδων στην Λάρισα, το Πλατύ, τις Σέρρες, την Ξάνθη και την Ορεστιάδα, ενώ κατείχε μονάδες και στη Σερβία: ADFabrika Secera Sajkaska Zabalje, ADFabrica Secera Crvenka. Οι Μονάδες της Ξάνθης και της Λάρισας λειτούργησαν μέχρι και το 2006, οπότε η Ε.Β.Ζ. απέσυρε το 50,01% της ποσόστωσης της, σύμφωνα με τον κανονισμό (ΕΚ) αριθ.320/2006 της Ε.Ε. Η πώλησή της, μολονότι έχει προκηρυχθεί έχει καθυστερήσει σημαντικά, ενώ οι διαδικασίες διαγωνισμού έχουν χαρακτηριστεί ως μη αποτελεσματικές και αδιαφανείς⁷⁹.

Ο εν λόγω κλάδος στην Ελλάδα στην περίοδο της κρίσης βιώνει, ίσως, τα σημαντικότερα προβλήματα. Η Ε.Ε αναθεωρώντας την Κοινή Αγροτική Πολιτική της το 2006, περιόρισε την τευτλοπαραγωγή στο επίπεδο της Ένωσης, στη στενή λωρίδα μεταξύ Λονδίνου και Πράγας (Κάργας, 2012). Το παραπάνω γεγονός υπήρξε απόρροια της κοινοτικής πρωτοβουλίας για συμφωνία ελεύθερου εμπορίου μεταξύ της Ε.Ε και

⁷⁸ Τα στοιχεία είναι από τον ιστότοπο της εταιρίας.

⁷⁹ Μάλιστα ο πρόεδρος της Διοίκησης της Ε.Β.Ζ, προσφάτως παραιτήθηκε, εξαιτίας της αναποτελεσματικότητας των διαγωνισμών, καθώς και της αδυναμίας του κράτους να ενισχύσει την προσπάθεια χάραξης έστω και αυτόνομης αναπτυξιακής πορείας, κάτω από ορισμένο σχέδιο (www.voria.gr).

των χωρών της Ανατολικής και Κεντρικής Ευρώπης (Α.Κ.Ε), καθώς και των Λιγότερο Αναπτυγμένων Χωρών (Λ.Α.Χ), στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού Γενικευμένου Συστήματος Προτιμήσεων, λεγόμενη ως «Όλα εκτός από όπλα» - Ο.Ε.Ο. («Everything but arms»)⁸⁰. Η εν λόγω πρωτοβουλία θέτει επίσημα ως στόχο την ενίσχυση των εξαγωγών προς όφελος της οικονομικής μεγέθυνσης και της παραγωγής πλούτου στις εν λόγω χώρες. Στο παραπάνω πλαίσιο, συμφωνήθηκε η δημιουργία ζώνης ελευθέρου εμπορίου, κατά την οποία πραγματοποιούνταν εισαγωγές ζάχαρης προς την Ε.Ε, χωρίς περιορισμούς φορολογίας και ποσοστώσεων (UNCTAD, 2004). Βέβαια, δεν είναι απίθανο πως η Ε.Ε, υπό τις παραπάνω ευνοϊκές συνθήκες, στόχευσε προς την παράλληλη εξαγωγή βιομηχανικών προϊόντων προς τις εν λόγω χώρες.

Η αναθεώρηση της Κ.Α.Π κατά το 2006, λαμβάνοντας υπόψιν την παραπάνω πρωτοβουλία, προκάλεσε μεγάλο πλήγμα για τον Ευρωπαϊκό Νότο, και συνεπώς για την Ελλάδα, καθώς μείωσε σημαντικά τις ποσοστώσεις και τις τιμές στήριξης στην παραγωγή ζάχαρης (Antapocrisis, 2013). Ειδικά, κατά την περίοδο 2006/2007, οι συνολικές εισαγωγές ζάχαρης από τρίτες χώρες αυξήθηκαν κατά πρωτοφανή τρόπο, ενώ στην περίοδο 2010/2011 σημειώθηκε αύξηση κατά 77% συγκριτικά με την περίοδο 2001/2002, καταγράφοντας το υψηλότερο ποσοστό όλων των εποχών (Antapocrisis, 2013)⁸¹.

Με βάση τα παραπάνω και σε συνδυασμό με την αβεβαιότητα που κυριάρχησε στον κλάδο εξαιτίας αρχικά της φημολογίας και στη συνέχεια της προκήρυξης για την πώληση της Ε.Β.Ζ, η εγχώρια παραγωγή, η απασχόληση και η τιμή παραγωγού στον κλάδο συρρικνώθηκε σε ιστορικά επίπεδα (Eurostat, 2013). Πέραν των προαναφερόμενων στοιχείων, η εν λόγω βιομηχανία είχε αναπτύξει σημαντική σχέση

⁸⁰ Η πρωτοβουλία “Everything but Arms” της Ε.Ε είναι ανάλογη των αμερικανικών προγραμμάτων ελευθέρου εμπορίου, γνωστά ως Προγράμματα Εμπορικών Προτιμήσεων («Trade Preferences Programmes»), στο πλαίσιο των Γ.Σ.Δ.Ε/Π.Ο.Ε. Η εν λόγω πρωτοβουλία ενεργόποιήθηκε στο πλαίσιο του Ευρωπαϊκού Γενικευμένου Συστήματος Προτιμήσεων (Γ.Σ.Π) το 2001 (Gradena & Martinez-Zarzoso, 2003).

⁸¹ Αυτή η ανοδική τάση αφορούσε συγκεκριμένα τις εξής χώρες ΑΚΕ/ΛΑΧ: Μοζαμβίκη, Σουαζιλάνδη, Μαλάουι, Ζάμπια, Ζιμπάμπουε, Λάος και Καμπότζη.

μεταξύ των μονάδων παραγωγής και του τοπικού αγροτικού πληθυσμού και συνεπώς οι επιπτώσεις της διαδικασίας ιδιωτικοποίησης είναι ήδη υπαρκτές⁸².

Η εν λόγω συρρίκνωση, καθώς και η σταδιακή παρακμή της εν λόγω βιομηχανίας συντελέστηκε σε μία πολύ αντιφατική περίοδο, κατά την οποία η διαμόρφωση των τιμών ζάχαρης βρίσκονταν στο κατακόρυφο. Αξιοσημείωτο θεωρείται δε πως την περίοδο που δημοσιεύθηκε η προκήρυξη για την πώλησή του ποσοστού της Α.Τ.Ε. σε ιδιώτες, οι πολίτες της Αλγερίας εξεγείρονταν για την αύξηση της τιμής ζάχαρης κατά 25% (Κάργας, 2012).

Η περίπτωση της ΣΕ.ΚΑΠ Α.Ε⁸³

Τον Αύγουστο του 2013 μεταβιβάστηκαν και τα ποσοστά μετοχών της ΣΕ.ΚΑΠ. από την Α.Τ.Ε και τη Σ.Ε.Κ.Ε προς ιδιώτη επιχειρηματία. Η εν λόγω πρώην κρατικο-συνεταιριστική επιχείρηση αποτελεί μία από τις μεγαλύτερες βιομηχανίες παραγωγής καπνού στην Ελλάδα, η οποία διαχρονικά ανταγωνιζόταν σημαντικά τις υπόλοιπες εγχώριες ιδιωτικές επιχειρήσεις, εξαιτίας των χαμηλών καταναλωτικών τιμών, καθώς και των καινοτόμων προϊόντων της. Και αυτή η επιχείρηση υπονομεύτηκε σημαντικά, εξαιτίας αφ' ενός της κακοδιαχείρισης των μετοχών και των συνθηκών δανεισμού από πλευράς της Α.Τ.Ε. (δηλαδή των κρατικών πολιτικών) τα προηγούμενα χρόνια, όσο και από τη μείωση της παραγωγής καπνού, εξαιτίας της ολικής αποδέσμευσης των επιδοτήσεων από την παραγωγή του προϊόντος, κατά την αναθεώρηση της Κ.Α.Π το 2006. Η πώληση της εταιρίας σήμανε, εν τέλει την συρρίκνωση του εργατικού δυναμικού της επιχείρησης, με στόχο το 23% του συνόλου, με τη μορφή εθελούσιας εξόδου (Ημερησία, 2013), ενώ άγνωστο είναι το μέλλον και οι συνθήκες εργασίας για τους εναπομείναντες αγρότες της περιοχής.

3.5.1.2 ΟΙ ΠΡΟΣΦΑΤΕΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ ΜΕΣΩ ΤΟΥ 3ΟΥ ΜΝΗΜΟΝΙΟΥ

Το τρίτο μνημόνιο⁷⁴ επιβάλλει νέα άμεσα μέτρα για τον αγροτικό τομέα. Πέραν των καθολικών μέτρων του νέου μνημονίου, τα οποία κρίνονται ως επαχθέστερα, το παραπάνω επιβάλλει μεταξύ άλλων: την αύξηση των συνεισφορών των αγροτών όσον

⁸² Τα ζαχαρότευτλα δύσκολα μετακινούνται, καθώς χρειάζονται συγκεκριμένες συνθήκες διατήρησης κατά τη μεταφορά. Επομένως, για να αποφεύγονται μεγάλες δαπάνες μεταφοράς των ζαχαρότευτλων η καλλιέργεια είναι πάντοτε συγκεντρωμένη κοντά στα εργοστάσια (Παπαγεωργίου, 2003).

⁸³ Τα στοιχεία είναι από τον ιστότοπο της εταιρίας.

αφορά την υγειονομική τους περίθαλψη, την κατάργηση των επιχορηγήσεων στους αγροτικούς συνεταιρισμούς, που σχετίζονται με την υποβοήθηση για την σύνταξη αιτημάτων για χρηματοπιστωτική βοήθεια από την Ε.Ε., τον περιορισμό των δαπανών για το Πράσινο Ταμείο το 2014, την περεταίρω μείωση των επιδομάτων και των επιστροφών ΦΠΑ στους αγρότες, τη μείωση της επιδότησης ειδικού φόρου κατανάλωσης στο πετρέλαιο, καθώς και την εξίσωση του φόρου κατανάλωσης του Υγροποιημένου Φυσικού Αερίου (Υ.Φ.Α) και του πετρελαίου κίνησης αυξάνοντας τον φόρο στο Υ.Φ.Α (Ν. 4093/2012 - ΦΕΚ Α' 222).

Η περίπτωση των ΕΥΔΑΠ, ΕΥΑΘ

Επιπλέον, μέσα στη σειρά των μνημονίων, πέραν της προώθησης της πολιτικής απελευθέρωσης της αγοράς ενέργειας, όπως προαναφέρεται, επιστρατεύεται και η μεταβίβαση των δικαιωμάτων των μεγάλων επιχειρήσεων ύδρευσης (ΕΥΔΑΠ και ΕΥΑΘ) στο Ταμείο Αξιοποίησης της Ιδιωτικής Περιουσίας. Η κίνηση αυτή ισοδυναμεί με την πλήρη ιδιωτικοποίηση των εταιριών, προς την κατεύθυνση της αποπληρωμής του χρέους, προκαλώντας σοβαρές κοινωνικές αντιδράσεις για τις κοινωνικές και περιβαλλοντικές συνέπειες που πιθανά προκαλεί. Η ιδιωτικοποίηση του δικαιώματος αυτού, όπως έχει επιβεβαιωθεί και από ανάλογες ενέργειες στη Γαλλία, στην Ισπανία και σε άλλα κράτη, πέραν του ότι αμφισβητεί το νερό ως δημόσιο και αναγκαίο αγαθό, είναι πιθανό να επιφέρει υποβάθμιση της ποιότητάς του και σημαντική αύξηση της καταναλωτικής τιμής του. Μια τέτοια ενέργεια μπορεί να έχει σημαντικές προεκτάσεις στο μέλλον και στο πεδίο της άδρευσης, με δυσμενείς συνέπειες τόσο στην ποιότητα του νερού και συνεπώς του παραγόμενου προϊόντος, όσο και πιο άμεσα στο εισόδημα του αγρότη, επιβαρύνοντας περεταίρω την πιθανότητα παραμονής του στο επάγγελμα.

3.5.2 ΟΙ ΠΡΩΙΜΕΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ ΤΗΣ Κ.Α.Π 2014-2020

Τον Ιούλιο του 2013, συμφωνήθηκε μεταξύ των κρατών μελών της Ε.Ε η νέα στρατηγική της Κ.Α.Π για την περίοδο 2014-2020, η οποία θεωρείται μεγάλης σημασίας μέσα στο σημερινό πλαίσιο της κρίσης και των προκλήσεών της (European Commission, 2013β). Η νέα πολιτική μολονότι περιλαμβάνει κάποιες αλλαγές, φαίνεται να κινείται σε παρόμοιες λογικές με το παρελθόν, καθώς πέραν του, σε μικρό βαθμό, μειωμένου προϋπολογισμού της, διατηρεί την εισοδηματική λογική των ενισχύσεων, καθώς και την επιφανειακή αντιμετώπιση της περιφερειοποίησης της αγροτικής ανάπτυξης.

Πιο συγκεκριμένα, σχετικά με το ζήτημα των επιδοτήσεων η Ε.Ε δίνει έμφαση στην διακρατική και την διαπεριφερειακή κατανομή καθώς και στους δικαιούχους των ενισχύσεων. Όπως προαναφέρθηκε, η νέα Κ.Α.Π επιμένει στη σταθερή εισοδηματική ενίσχυση, έναντι στην ενίσχυση της παραγωγής, ενώ με βάση το μειωμένο προϋπολογισμό αποσκοπεί στη πιο «δίκαιη» κατανομή του⁸⁴ σε όλα τα επίπεδα. Επιπλέον, το ζήτημα της περιφερειοποίησης της πολιτικής ανατίθεται στα κράτη μέλη, ενώ παράλληλα περιορίζεται πάλι στο ζήτημα των εισοδηματικών επιδοτήσεων, το ύψος των οποίων θα είναι ίδιο ανά περιφέρεια, είτε με τη διοικητική, είτε με τη γεωγραφική έννοια. Επιπρόσθετα, αφήνεται περιθώριο στο πλαίσιο της εθνικής πολιτικής, όσον αφορά την χρήση συνδεδεμένων ενισχύσεων σε λίγα προϊόντα. Όσον αφορά τους δικαιούχους της, ειδικό βάρος δίνεται καταρχάς στους «ενεργούς» αγρότες⁸⁵ και κατά δεύτερον στους νέους αγρότες, ούτως ώστε να ενισχυθεί η ανανέωση του αγροτικού δυναμικού στα κράτη μέλη. Ο πρώτος παράγοντας επιλεξιμότητας, κρίνεται ως αντιθετικός προς την διαχρονική στήριξη της Ε.Ε στο καθεστώς πολυαπασχόλησης των αγροτών, ενώ είναι πιθανό να αποτελεί ένα αντιστάθμισμα των επιδοματικών αδικιών, που προώθησε η Ε.Ε στις προηγούμενες αναθεωρήσεις της Κ.Α.Π. Από την άλλη, ο δεύτερος παράγοντας, μολονότι αποτελεί σημαντικό κίνητρο για την είσοδο νέων αγροτών στο επάγγελμα, είναι πιθανό να αδικήσει το γηρασμένο μεν, αλλά ενεργό και δυναμικό κομμάτι των αγροτών στην Ελλάδα και αλλού.

Σημαντική παράμετρος της νέας αναθεώρησης αποτελεί το ζήτημα του λεγόμενου ως «πρασινίσματος» των καλλιεργειών. Με βάση το παραπάνω, το 30% των ενισχύσεων θα εξαρτάται από τη διαφοροποίηση των καλλιεργειών, τη διατήρηση των μόνιμων βοσκότοπων και τη διαμόρφωση περιοχών οικολογικής εστίασης, εντός των εκτάσεων. Τα περισσότερα μέτρα αφορούν τις εκτάσεις άνω των 100 στρεμμάτων και καθόλου τις καλλιέργειες ψυχανθών καθώς και τις βιολογικές. Τα παραπάνω μέτρα, μολονότι

⁸⁴ Με βάση την ανακοίνωση του επιτρόπου της Γεωργίας και Αγροτικής Ανάπτυξης, Dacian Cioloș στοχεύεται "να μην λαμβάνει κάποιο κράτος-μέλος επιδότηση κάτω του 75% του κοινοτικού μέσου όρου, ενώ στο επίπεδο της χώρας, η στρεμματική ενίσχυση δεν θα μπορεί να είναι χαμηλότερη από το 60% του μέσου όρου των ενισχύσεων που θα χορηγηθούν ως το 2019 στην ίδια διοικητική ή γεωργική περιοχή. Επιπλέον, τα κράτη μέλη θα μπορούν να χορηγούν μεγαλύτερες ενισχύσεις για τα «πρώτα στρέμματα» της εκμετάλλευσης ώστε να στηρίζουν περισσότερο τις μικρές και μεσαίες δομές." European Commission, 2013β)

⁸⁵ Σύμφωνα με το Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων, ως ενεργός αγρότης θεωρείται αυτός του οποίου το εισόδημα προέρχεται κατά 35% από τον αγροτικό τομέα.

προσθέτουν κάποια περιβαλλοντικά κριτήρια δεν κρίνονται ως ουσιαστικά, όσον αφορά την διατήρηση της παραγωγιστικής αντίληψης στην παραγωγή.

Τέλος, λαμβάνοντας υπόψιν τις επισιτιστικές δυσχέρειες που προκάλεσαν οι προηγούμενες πολιτικές επιστρατεύτηκε η κατάργηση των ποσοστώσεων στο γάλα και τη ζάχαρη έως το 2016, ενώ η αποκατάσταση του δικαιώματος φύτευσης αμπελιών θα πραγματοποιηθεί μέχρι το 2019. Τα δύο πρώτα μέτρα, μολονότι βοηθούν την ανασυγκρότηση της παραγωγής στους εν λόγω κλάδους, που επλήχθησαν από την πολιτική των ποσοστώσεων τα προηγούμενα χρόνια, αναμένεται να ωφελήσει άμεσα τους κερδισμένους των προηγούμενων χρόνων. Στην Ελλάδα, που και οι δύο κλάδοι καταστρατηγήθηκαν με αποτέλεσμα το σοβαρό έλλειμμα αυτάρκειας, όπως περιγράφηκε παραπάνω, αναμένεται μεγάλη αύξηση των εισαγωγών, το οποίο δε θα συμβάλλει στις υποτιθέμενες προσπάθειες ανασυγκρότησης των κλάδων.

3.6 ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΕΣ ΣΤΟ ΤΟΠΙΟ ΤΗΣ ΑΠΟΔΙΑΡΘΡΩΣΗΣ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΤΟΜΕΑ

Οι ολοένα και δυσχερέστερες συνθήκες διαβίωσης της ελληνικής κοινωνίας, εξαιτίας τόσο των αντικειμενικών συνθηκών της κρίσης, όσο και της υφεσιακής πολιτικής που εφάρμοσε η κρατική πολιτική, ενταγμένη στη λογική της λιτότητας που επιβάλλει το πιστωτικό καθεστώς των Ε.Ε.-Ε.Κ.Τ.-Δ.Ν.Τ., οδήγησαν σε μια σειρά από θεσμικές και εξωθεσμικές κοινωνικές πρωτοβουλίες και κινήματα πολιτών, με σκοπό τόσο την εναντίωση τους στην εν λόγω πολιτική, όσο και στη μερική βελτίωση των υπαρκτών και αυξανόμενων προβλημάτων διαβίωσης. Υπό την παραπάνω έννοια και λαμβάνοντας υπόψιν την προηγούμενη ανάλυση της αγροτικής κατάστασης στην Ελλάδα, τα πρόσφατα έτη της κρίσης υπήρξαν απειλητικά για τη διατήρηση των εκμεταλλεύσεων των εναπομείναντων αγροτών.

3.6.1. ΚΙΝΗΣΕΙΣ ΩΦΕΛΕΙΑΣ ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΕΓΧΩΡΙΟΥΣ ΠΑΡΑΓΩΓΟΥΣ

3.6.1.1 ΑΠΟ ΤΟ «ΚΙΝΗΜΑ ΤΗΣ ΠΑΤΑΤΑΣ» ΣΤΗ ΓΕΝΙΚΕΥΜΕΝΗ ΑΠ' ΕΥΘΕΙΑΣ ΔΙΑΘΕΣΗ ΤΩΝ ΑΓΡΟΤΙΚΩΝ ΠΡΟΪΟΝΤΩΝ

Το «κίνημα της πατάτας» εμφανίστηκε το 2011 ως απόρροια των επιπτώσεων του πρώτου Μνημονίου στην κοινωνία και στο πλαίσιο ευρύτερων κοινωνικών κινήματων ενάντια στην ακρίβεια και τις συνεχόμενες φορολογικές επιβαρύνσεις της κυβερνητικής πολιτικής. Η κίνηση αποτέλεσε μία πρωτοβουλία παραγωγών πατάτας με σκοπό την

απ'ευθείας διάθεση του προϊόντος τους σε πολύ φθηνές καταναλωτικές τιμές, εναντιωμένο στο σύστημα των μεσαζόντων που κερδοσκοπούν διαχρονικά στις τιμές των προϊόντων, λειτουργώντας συμπιεστικά προς την οικονομική δυνατότητα των αγροτών.

Να σημειωθεί σε αυτό το σημείο πως στην Ελλάδα, σε αντίθεση με τη διεθνή εμπειρία καθώς και τις συστάσεις της ΕΕ, δεν υφίσταται νομοθεσία για την άμεση διάθεση της τροφής. Δεν υπάρχει θεσμική πρόβλεψη για την ανάπτυξη αμιγώς παραγωγικών αγορών, όπου ο κάθε αγρότης διαθέτει απευθείας στον καταναλωτή τα προϊόντα που ο ίδιος παράγει. Η μόνη μορφή αγοράς που αναγνωρίζεται από το ελληνικό κράτος είναι η «λαϊκή αγορά», στην οποία συμμετέχουν αγρότες και έμποροι και πωλούνται πάσης φύσεως προϊόντα, ενώ αρμόδια αρχή είναι η Γενική Γραμματεία Εμπορίου, που ουδεμία σχέση έχει με τους αγρότες και την αγροτική ανάπτυξη. Μάλιστα, σύμφωνα με την Υπουργική Απόφαση ΠΟΛ1065/2010, οι αγρότες θεωρούνται ως έμποροι των ίδιων τους των προϊόντων όταν πωλούν απευθείας στους καταναλωτές, ενώ οι καταναλωτές χρεώνονται με 13% Φ.Π.Α. στην αγορά των προϊόντων τους.

Το κίνημα αναπτύχθηκε βάσει δύο παραγόντων, ενώ στη συνέχεια αποτέλεσε εφαλτήριο για ένα πιο γενικευμένο κίνημα παραγωγών με σκοπό την απ'ευθείας διάθεση των αγροτικών προϊόντων. Προτού γίνει αναφορά στους εν λόγω παράγοντες, θα πρέπει να ληφθεί υπόψιν το γεγονός πως το κόστος παραγωγής της πατάτας είναι υψηλό, εξαιτίας της μεγάλης εξάρτησης των ελληνικής παραγωγή στο σπόρο, πέραν των άλλων εισροών που είναι αναγκαία για κάθε καλλιέργεια. Ο πρώτος παράγοντας ανάπτυξης της κίνησης υπήρξε ο προοδευτικός πολλαπλασιασμός των καταναλωτικών τιμών στο πεδίο της πατάτας, από πλευράς μεσαζόντων, την ίδια στιγμή που οι τιμές παραγωγής κείτονταν σε πολύ χαμηλές τιμές. Ο δεύτερος παράγοντας σχετίζεται με την παράλληλη εισαγωγή σημαντικών ποσοτήτων πατάτας, οι οποίες ενώ είναι πιθανό να έχουν μεγαλύτερη τιμή παραγωγού, διατίθενται φθηνότερα στους καταναλωτές. Η παραπάνω πιθανότητα βασίζεται στο γεγονός πως οι εν λόγω εισαγόμενες ποικιλίες προέρχονται από αγροτικές εκμεταλλεύσεις μεγαλύτερης έκτασης και έντασης κεφαλαίου και αγροτικών οικονομιών, λιγότερο εξαρτημένων στις εισροές της πατάτας (ΠΑΣΕΓΕΣ, 2013). Ως εκ τούτου, εν μέσω κρίσης, πέραν του αγροτικού και καταναλωτικού εισοδήματος, εκτίθεται και η επιβίωση της παραγωγής και συνεπώς η εθνική αγροτική παραγωγή.

Η εν λόγω πρωτοβουλία λειτούργησε θεμελιακά για τη γενικότερη επέκταση της παράκαμψης των μεσαζόντων σε όλο το εύρος των παραγωγών, διότι είναι ενείχε θετικές πτυχές τόσο για τους παραγωγούς, όσο και για τους καταναλωτές, οι οποίοι ανταποκρίθηκαν άμεσα στην πρωτοβουλία. Από την πλευρά των παραγωγών, η απ' ευθείας διανομή είναι γόνιμη καθώς η αύξηση του κέρδους επί της παραγωγής τους είναι δυνατή, χωρίς να καρπώνεται ενδιάμεσος έμπορος την υπέρ-αξία του προϊόντος και χωρίς να είναι επιβαρυντική για τον καταναλωτή, εν τέλει. Επιπλέον, μέσω αυτής της πρακτικής είναι δυνατή η άμεση πληρωμή του παραγωγού, εν αντιθέσει με την πρακτική των ενδιάμεσων εμπόρων, σύμφωνα με την οποία η εξόφληση των αγροτών πραγματοποιείται αναδρομικά της πώλησής της ποσότητάς τους. Συνεπώς ο αγρότης λαμβάνοντας άμεσα την αμοιβή εκ του προϊόντος του, είναι δυνατό να συγκεντρώνει το εισόδημά του έγκαιρα ως προς τις επερχόμενες υποχρεώσεις του όσον αφορά την παραγωγή του, χωρίς να χρειαστεί μεγάλο δανειακό ποσό για να τις εκπληρώσει. Από την πλευρά του καταναλωτικού πληθυσμού, είναι φανερό πως θα επιτευχθεί μείωση του κόστους διατροφής του, γεγονός αναγκαίο, μέσα στο κλίμα της διαρκούς ανατίμησης του επιπέδου διαβίωσής του.

Πέραν από την οικονομίστικη ανάλυση του φαινομένου, θα ήταν δόκιμο να υπολογιστούν και επόμενα οφέλη της απ' ευθείας διάθεσης αγροτικών προϊόντων. Επί της ουσίας, η προκείμενη πρακτική ευνοεί την εγχώρια παραγωγή και εν τέλει την περιφερειακή και τοπική ανάπτυξη, στο εκρηκτικό πλαίσιο που διαμορφώνουν οι όροι της κρίσης. Αυτό συμβαίνει, καθώς μέσω της εν λόγω κίνησης δημιουργούνται προϋποθέσεις αναπαραγωγής και επιβίωσης των εναπομείναντων αγροτικών εκμεταλλεύσεων και δη των μικρών και μεσαίων. Το παραπάνω έχει ως συνέπεια, τη διατήρηση της εργασίας, βάσει του αγροτικού τομέα, σε πολλά αγροτικά νοικοκυριά, καθώς και τη διατήρηση του πληθυσμού στην ύπαιθρο. Από την άλλη, υπολογισμός κρίνεται ο πιθανός εγκαινιασμός μιας νέας σχέσης μεταξύ της παραγωγής και της κατανάλωσης. Η άμεση επαφή παραγωγών και καταναλωτών διαμορφώνει δεσμούς ευθύνης και αλληλεγγύης, δηλαδή παραγωγικών αξιών και καταναλωτικών προτύπων που είναι αναγκαία ιδιαίτερα στην σημερινή εποχή.

Στο εν λόγω εγχείρημα παρατηρούνται επικίνδυνα σημεία προς το σκοπό του, καθώς και αδυναμίες ως προς τις συνολικές προοπτικές που θα μπορούσε να αναπτύξει. Κατά την εφαρμογή της πρακτικής διαπιστώθηκαν σημαντικές παρανοήσεις όσον αφορά τις

καταναλωτικές τιμές, οι οποίες είναι πιθανό να ευνόησαν ανισομερώς τους μεγάλους παραγωγούς. Υπό αυτή την έννοια, παρατηρήθηκαν σε συγκεκριμένες περιπτώσεις εξαιρετικά χαμηλές τιμές παραγωγού, οι οποίες υπήρξαν ανταγωνιστικές προς άλλους αγρότες, για τους οποίους ήταν ισοδύναμες του κόστους παραγωγής τους. Αυτό σημαίνει πως η διακύμανση των τιμών και σε αυτό το εγχείρημα είναι λογικό να σχετίζεται με το μέγεθος της εκάστοτε εκμετάλλευσης. Επομένως, σε αυτή την περίπτωση, είναι πιθανό να μονοπωλήσουν τα προϊόντα μεγάλων αγροτικών εκμεταλλεύσεων, έναντι του πλειονοτικού ρεύματος των μικρό-μεσαίων αγροτών, που δε θα αντέξουν τον οικονομικό ανταγωνισμό.

Στο σημείο αυτό, υφίσταται σημαντική σύνδεση μεταξύ της παραπάνω επικινδυνότητας και της σημαντικής αδυναμίας του εγχειρήματος. Η εν λόγω αδυναμία συνίσταται στο γεγονός πως η πρωτοβουλία έθεσε σε μικρό βαθμό τα θεμέλια για τη διαμόρφωση ενός διαφορετικού καταναλωτικού ρεύματος, πέραν από τη λογική του οικονομικού κινήτρου. Η ενδυνάμωση μιας τέτοιας καταναλωτικής συνείδησης από τους παραγωγούς, στο πλαίσιο του εγχειρήματος θα είναι γόνιμη, τόσο για τη βιωσιμότητα του εγχειρήματος, όσο και για τη βιωσιμότητα των μικρό-μεσαίων εκμεταλλεύσεων, που θα πρέπει να είναι το πρώτο ζητούμενο της κίνησης, παρακάμπτοντας σε σημαντικό βαθμό τον κανόνα της ανταγωνιστικότητας.

3.6.1.2 ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΤΑΙΡΙΣΜΟΙ

Όπως προαναφέρθηκε και στο πρώτο κεφάλαιο, οι παραγωγικοί συνεταιρισμοί έχουν επέλθει σε κρίση τις τελευταίες δεκαετίες, ενώ ο πρόσφατος συνεταιριστικός νόμος (Ν.4015/2011), του οποίου η εφαρμογή δεν έχει επιτευχθεί, ούτε κατάφερε να βοηθήσει στην ανάπτυξή τους. Μέσα στο πλαίσιο της κρίσης, όμως, απέκτησαν έδαφος δραστηριοποίησης μια σειρά καταναλωτικών συνεταιριστικών εγχειρημάτων. Το εν λόγω φαινόμενο δεν είναι νέο, καθώς ανέκαθεν οι καταναλωτικοί συνεταιρισμοί είχαν θέση στην ελληνική πραγματικότητα.

Μία διαφοροποίηση που κρίνεται ενδιαφέρουσα έχει να κάνει με τη φυσιογνωμία κάποιων νέο-εμφανιζόμενων, η οποία προάγει το νόημα της αλληλέγγυας οικονομίας και συνεπώς με τη διαμόρφωση εναλλακτικών προτύπων κατανάλωσης και συνεταιριστικής δομής και λειτουργίας. Οι εν λόγω συνεταιριστικές απόπειρες βασίζουν τη λειτουργία τους στη στήριξη της εγχώριας και κυρίως της τοπικής παραγωγής, θέτοντας ως κριτήρια συνεργασίας τη βοήθεια των μικρό-μεσαίων αγροτών

καθώς και των ενεργών παραγωγικών συνεταιρισμών, ενώ υπάρχει αναζήτηση όσον αφορά την ορθή παραγωγική πρακτική όπως στο παράδειγμα του ΑΛΛΟΣΤΡΟΠΟΣ⁸⁶. Ως διατείνονται, η δομή τους είναι δημοκρατική, με βάση την αρχή της συλλογικότητας, τις ιδέες της Κοινωνικής και Αλληλέγγυας Οικονομίας και της Άμεσης Δημοκρατίας⁸⁷, καθώς και τις Διεθνείς Συνεταιριστικές Αξίες και Αρχές όπως αυτές υιοθετήθηκαν διεθνώς⁸⁸. Οι περισσότεροι εντοπίζονται στη Βόρεια Ελλάδα, με σημαντική συγκέντρωση στην πόλη της Θεσσαλονίκης. Κάποιοι από τους εντοπισθέντες συνεταιρισμούς είναι οι παρακάτω: ΑΛΛΟΣΤΡΟΠΟΣ, βίοςCOOP (Proskalo, 2013). Σε ανάλογο πλαίσιο, διαμορφώνονται σταδιακά και δίκτυα διάθεσης προϊόντων, σε όλη την Ελλάδα, καθώς και σούπερ-μάρκετ παραγωγών-συνεταιριστών.

⁸⁶ Περισσότερες πληροφορίες στο <http://www.univsse.gr/2013/04/coop.html>

⁸⁷ “Οι βασικές ιδέες της Κοινωνικής και Αλληλέγγυας Οικονομίας περιλαμβάνουν:

- συλλογική ιδιοκτησία του Συνεταιρισμού (ένας πολίτης - μία ψήφος)
- ανατροπή της καπιταλιστικής σχέσης κεφαλαίου – εργασίας
- μη αποξένωση του εργαζόμενου στο Συνεταιρισμό από το προϊόν της εργασίας του
- δημιουργία ισότητας από τον πλούτο που παράγεται και όχι ανισότητας όπως στο κυρίαρχο οικονομικό μοντέλο
- κοινωνική δικαιοσύνη και αλληλεγγύη
- προστασία του περιβάλλοντος σε όλες τις δραστηριότητες του Συνεταιρισμού με την υιοθέτηση επιλογών και πρακτικών, που έχουν τις ελάχιστες περιβαλλοντικές επιπτώσεις σε όλες τις διαδικασίες παραγωγής – διανομής – κατανάλωσης προϊόντων και παροχής υπηρεσιών
- δημιουργία συνθηκών όπου η ελεύθερη ανάπτυξη του καθενός είναι προϋπόθεση για την ελεύθερη ανάπτυξη όλων
- μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα στη διαχείριση της συνεργατικής επιχείρησης σε σχέση με την καπιταλιστική
- διαρκής απόδειξη της ικανότητας της ανθρώπινης φύσης να διαχειρίζεται περίπλοκες κοινωνικές σχέσεις με αμεσοδημοκρατικές διαδικασίες.” (Νικολάου, 2012)

⁸⁸ “Οι διεθνείς συνεταιριστικές αξίες λειτουργίας του συνεταιρισμού είναι:

- της αυτοβοήθειας
- της αυτοευθύνης
- της δημοκρατίας
- της ισότητας
- της δικαιοσύνης
- της αλληλεγγύης.

και οι ηθικές αξίες της συνεταιριστικής παράδοσης, που οφείλουν να υιοθετούν τα μέλη είναι:

- της εντιμότητας
- της ειλικρίνειας
- της κοινωνικής ευθύνης
- της μέριμνας για τους άλλους” (Νικολάου, 2012)

3.7 ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το παρόν κεφάλαιο εξέτασε τον ελληνικό αγροτικό τομέα κατά τη δύσκολη ιστορική φάση της, εν εξελίξει κρίσης, που ξέσπασε το 2008 και έπληξε την παγκόσμια και τις εθνικές οικονομίες και κοινωνίες. Η εν λόγω κρίση κρίνεται ως παγκόσμια και δομική, στο πλαίσιο του σύγχρονου καπιταλιστικού συστήματος και κατ' επέκταση δεν ενέχει μόνο οικονομική διάσταση αλλά είναι μία κρίση κοινωνική, κρίση πολιτικής και σαφέστατα περιβαλλοντική.

Σε αυτό το υφεσιακό πλαίσιο, είναι γνωστό πως η Ελλάδα υπήρξε παγκόσμιος πρωταγωνιστής, μετά από την υπαγωγή της οικονομίας της στον ειδικό μηχανισμό διάσωσης της Ε.Ε-Ε.Κ.Τ-Δ.Ν.Τ, με πρόσχημα το αυξημένο δημόσιο χρέος της, που επέφερε πολιτικές λιτότητας και δημοσίων περικοπών μέσα από μια σειρά Μνημονίων κατά το νεοφιλελεύθερο ιδεολόγημα. Το πιο ενδιαφέρον στοιχείο είναι πως η προκείμενη πολιτική έχει αποδειχθεί καταστροφική κοινωνικά, οικονομικά και αναπτυξιακά, ενώ ένα βασικό χαρακτηριστικό της, υπό αυτό το πρόσμα, είναι η αδυναμία διαμόρφωσης μακρόπνοων τομεακών αναπτυξιακών πολιτικών.

Σημαντική πτυχή της κρίσης στον αγροτικό τομέα υπήρξαν οι επισιτιστικές κρίσεις που εμφανίστηκαν κατά την εκκίνηση της οικονομικής κρίσης εξαιτίας της ραγδαίας ανατίμησης των αγροτικών προϊόντων, αποδεικνύοντας πως ο εν λόγω τομέας είναι εξαιρετικά εκτεθειμένος στην παγκόσμια ελεύθερη αγορά. Με αφορμή τις εν λόγω κρίσεις οι τιμές και συνεπώς η αγροτικής παραγωγή ελέγονται σε παγκόσμια κλίμακα από συμφέροντα τα οποία δεν έχουν σχέση με την πραγματική οικονομία. Οι λόγοι των ανατιμήσεων είναι, συνοπτικά, η κερδοσκοπία στο χρηματιστήριο προϊόντων από επενδυτές εκτός της αγροτικής πραγματικότητας, η μονοπώληση της αγοράς διάθεσης προϊόντων από λίγους επιχειρηματικούς ομίλους εμπόρων και ενδιάμεσων, η αύξηση των συμβατών ενεργειακών τιμών και η σημαντική ανατίμηση των υπόλοιπων αγροτικών εισροών.

Ο αγροτικός τομέας στην Ελλάδα αποτελεί ακόμα και στο πλαίσιο της κρίσης υπολογίσιμη παραγωγική δύναμη στην εθνική, αλλά και στην τοπική κλίμακα συγκριτικά με την υπόλοιπη Ευρώπη. Παρ' όλ' αυτά η συρρίκνωσή του κατά τη διάρκεια της κρίσης, ως συνέχεια της προηγούμενης μείωσής του, κρίνεται ως ιστορική. Η εν λόγω συρρίκνωση αφορά την ποσότητα και αξία της αγροτικής παραγωγής, η οποία κρίνεται ως αντιπαραθετική προς την αύξηση που παρατηρείται στο σύνολο της

Ευρώπης. Συνεπώς, διαπιστώνονται σοβαρές χωρικές ανισότητες στο πλαίσιο της Ε.Ε. και κατά τη διάρκεια της κρίσης. Συμπληρωματικά, παρατηρείται σαφής μείωση του αγροτικού εισοδήματος, της μόνιμης οικογενειακής απασχόλησης, του οικονομικού μεγέθους και αριθμού των εκμεταλλεύσεων και μεγάλη αύξηση της «ψαλίδας» μεταξύ των καταναλωτικών τιμών και τιμών παραγωγών. Επιπλέον, όσον αφορά τη χρόνια διακλαδική ανισότητα μεταξύ φυτικής και ζωικής παραγωγής, παρατηρείται τάση σύγκλισης στην περίοδο της κρίσης, καθώς η φυτική παραγωγή φαίνεται να επλήχθη με ταχύτερους ρυθμούς, σε σχέση με τον ανέκαθεν αδύναμο κτηνοτροφικό κλάδο. Χαρακτηριστική κρίνεται και η συρρίκνωση της βιολογική πρακτικής, σε επίπεδο παραγωγής, και μεταποίησης, εξαιτίας της μείωσης της καταναλωτικής δυνατότητας.

Η μνημονιακή πολιτική επέφερε συνθήκες εντεινόμενης αποεπένδυσης στον αγροτικό τομέα. Οι συνεχόμενες φορολογικές επιβαρύνσεις, το επερχόμενο χαράτσι αγροτεμαχίων, αλλά κυρίως η αποκρατικοποίηση της Α.Τ.Ε. καθώς και μιας σειράς κρατικο-συνεταιριστικών θυγατρικών της, που θεωρούνται ως στρατηγικές για την περιφερειακή ανάπτυξη και τη βελτίωση των αναπτυξιακών συνθηκών του αγροτικού τομέα συνολικά, είναι κομβικές εφαρμογές της μνημονιακής πολιτικής. Από την άλλη η νέα Κ.Α.Π. 2014-2020, μολονότι θέτει ζητήματα διευκόλυνσης της εισροής νέου αγροτικού δυναμικού και δίκαιης διανομής των επιδοτήσεων, προς τους ενεργούς αγρότες, δε φαίνεται να αλλάζει τα δομικά της προβλήματα (αναλύθηκαν σε προηγούμενα κεφάλαια), ενώ κρίνεται εκτός του πλαισίου αναγκών που δημιουργεί η κρίση. Τα προβλήματα συνδέονται με τον εισοδηματικό χαρακτήρα των επιδοτήσεων, ανεξάρτητα από την αγροτική παραγωγή και μάλιστα με ελαφρώς μειωμένα κονδύλια σε μια περίοδο απο-επένδυσης στον αγροτικό τομέα μαζί με τις διατροφικές και κοινωνικές απολίξεις που τον συνοδεύουν. Είναι λογικό οι εν λόγω κατευθύνσεις να μην προωθούν την οποιαδήποτε ανάπτυξη στον αγροτικό τομέα.

Την πρόσφατη περίοδο αναπτύχθηκαν πολύμορφες κοινωνικές πρωτοβουλίες ώστε να αντιμετωπίσουν τις συνέπειες της κρίσης και των πολιτικών λιτότητας στον αγροτικό τομέα. Στις αρχές του 2013 οι αγρότες αντέδρασαν απέναντι στην υπέρογκη αύξηση του αγροτικού κόστους και στον κίνδυνο εγκατάλειψης ή πώλησης της ιδιοκτησίας τους. Χαρακτηριστικές κινήσεις, στην περίοδο της κρίσης, υπήρξαν τα κινήματα άμεσης διάθεσης των προϊόντων και η ανάπτυξη καταναλωτικών συνεταιρισμών και δικτύων σε πανελλαδική κλίμακα. Τα εν λόγω κινήματα εξυπηρετούν τις ανάγκες των

παραγωγών και των καταναλωτών. Από την άλλη πλευρά, το ζήτημα της επίδρασης του ανταγωνισμού στις τιμές πώλησης, προς όφελος των μεγαλύτερων εκμεταλλεύσεων είναι υπαρκτό και στα εν λόγω εγχειρήματα και συνεπώς θα ήταν δόκιμο μαζί με την ανάπτυξη αυτών των πρωτοβουλιών να υπάρξει μια παράλληλη προώθηση ενός διαφορετικού παραγωγικού και καταναλωτικού προτύπου, εκτός των «πολιτισμικών» κανόνων της αγοράς.

Με βάση τα παραπάνω, οι κίνδυνοι που απορρέουν από το σημερινό πλαίσιο υφεσιακής πολιτικής είναι η προοδευτική εγκατάλειψη του αγροτικού τομέα λόγω έλλειψης βιωσιμότητας στην πλειονότητα των εκμεταλλεύσεων. Τα μέτρα που προωθήθηκαν σε συνδυασμό με αυτά που πρόκειται να εφαρμοστούν εντείνουν το πρόβλημα οδηγώντας σε μαζικές εκποιήσεις γης και στην συγκεντροποίηση της γης σε επιχειρήσεις που θα μπορούν να αντέξουν τα οικονομικά βαρίδια της μνημονιακής πολιτικής. Το παραπάνω σε συνδυασμό με την ανάπτυξη της συμβολαιακής γεωργίας θα διαμορφώσουν ένα πολύ διαφορετικό τοπίο στην ύπαιθρο χώρα, το οποίο θα είναι εις βάρος των εν λόγω πληθυσμών και της ανθεκτικότητας του τομέα. Από την άλλη, η ευκαιρία που εμφανίζεται έχει να κάνει με την κρίση που εκδηλώνει η απασχόληση στους αστικούς τομείς σε συνδυασμό με την κατοχή αγροτικής ιδιοκτησίας στην ελληνική ύπαιθρο. Επομένως, ο αγροτικός τομέας διαθέτοντας και μια σειρά εγγενών πλεονεκτημάτων δύναται να παίξει πρωταγωνιστικό ρόλο στη βελτίωση του επιπέδου διαβίωσης της μεγάλης πλειονότητας της ελληνικής κοινωνίας μόνο στην περίπτωση που θα υπάρξει μία ολοκληρωμένη πολιτική αγροτικής ανάπτυξης. Η διερεύνηση των προοπτικών ανάπτυξής του πραγματοποιείται στο επόμενο κεφάλαιο.

4. ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΑΝΑΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗΣ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΤΟΜΕΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

4.1 ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σύμφωνα με την ανάλυση που έλαβε χώρα στα προηγούμενα κεφάλαια της παρούσας εργασίας έχει αναδειχθεί η διαχρονική κοινωνικο-οικονομική σπουδαιότητα του ελληνικού αγροτικού τομέα και η κοινωνικά χρήσιμη ανθεκτικότητα που τον χαρακτηρίζει. Επιπρόσθετα, αποδείχθηκε η ιστορικών επιπέδων συρρίκνωσή της αξίας και του ρόλου του, που όμως, αναλογικά με το σύνολο των υπόλοιπων κρατών-μελών της Ε.Ε. τοποθετείται σε σαφώς υψηλότερα επίπεδα, μέχρι και σήμερα. Τα παραπάνω στοιχεία τίθενται προς αξιοποίηση, στο πλαίσιο της σημερινής κρίσης, όπου η ασκούμενη πολιτική αντιμετώπισής της έχει πλήξει βαθιά τα νοικοκυριά και δη τα αστικά. Έτσι, η στροφή αυτών των πληθυσμών προς τον αγροτικό τομέα είναι μία πιθανή προοπτική της περιόδου.

Η σημερινή κρίση, λαμβάνοντας υπόψιν τις διαστάσεις αδιεξόδου, που έχει λάβει στο εξεταζόμενο ελληνικό πλαίσιο αναδεικνύει την αναγκαιότητα επανασχεδιασμού της εθνικής στρατηγικής με στόχο την κοινωνικό-οικονομική έξοδο από την υφεσιακή πραγματικότητα. Τοποθετώντας την εν λόγω παραδοχή στο πλαίσιο του αγροτικού τομέα απαιτείται ο σχεδιασμός μιας αγροτικής πολιτικής, η οποία να επανατοποθετεί τον κοινωνικό ρόλο του τομέα και να τον προσαρμόζει στις σημερινές συνθήκες της κρίσης και των πολλαπλών διαστάσεών της. Το παρόν κεφάλαιο καλείται να αναζητήσει τις προϋποθέσεις για την αειφορική ανάπτυξη του τομέα, λαμβάνοντας υπόψιν τα δομικά χαρακτηριστικά και τις χρόνιες προβληματικές του, καθώς και τις ευκαιρίες και τους κινδύνους που απορρέουν από τις εξελίξεις που έλαβαν χώρα στο αγροτικό περιβάλλον, κατά τη διάρκεια της κρίσης. Ο στόχος του συνεπώς δεν είναι η συγκρότηση μιας ολοκληρωμένης πρότασης αγροτικής ανάπτυξης, αλλά η αναζήτηση του υποβάθρου για την ανάπτυξή της, καθώς και πιο ειδικών ενεργειών αναζωπύρωσης του αγροτικού τομέα.

Αρχικά, στο εσωτερικό του κεφαλαίου θα συγκροτηθεί, υπό γενικούς όρους, μια στρατηγική ανάπτυξης για τον αγροτικό τομέα, πλαισιωμένη από το σχετικό εννοιολογικό πλαίσιο. Η στρατηγική ανάπτυξης θα απορρέει από λογικές διαδοχές, που θα προκύπτουν από τα δομικά χαρακτηριστικά, τις χρόνιες προβληματικές και τις ευκαιρίες και τις απειλές που επιφέρει το σημερινό περιβάλλον της κρίσης,

λαμβάνοντας σοβαρά υπόψιν την αναγκαιότητα επίλυσης των κοινωνικών προβλημάτων, όσον αφορά την εξεταζόμενη παράμετρο (αγροτικό τομέα). Η στρατηγική ανάπτυξης θα εκφρασθεί μέσω στόχων, που αφορούν την αγροτική ανάπτυξη και θα εξειδικευθεί μερικά, μέσα από προτεινόμενα μέτρα πολιτικής για την επίτευξη των στόχων που τίθενται. Το βασικό ερώτημα είναι η αναζήτηση ενός υποβάθρου στρατηγικής, που να εξασφαλίζει στον ελληνικό αγροτικό τομέα τη *ρεαλιστική* συγκρότηση και ανάπτυξη του με αειφορικό προσανατολισμό, για να εξυπηρετήσει τις κοινωνικές ανάγκες που πηγάζουν από τις εξελίξεις της περιόδου. Εξ'αρχής, επομένως, διευκρινίζεται πως αναγνωρίζεται η δυσκολία υιοθέτησης αυτού του υποβάθρου, πόσο μάλλον αν ληφθούν υπόψιν οι δεσμεύσεις της χώρας προς τους πιστωτές της (Ε.Ε. και Δ.Ν.Τ), καθώς θεωρούνται ως αντιπαραθετικές προς την όποια κοινωνική πολιτική και υποβοηθητικές για την επιμήκυνση της ύφεσης. Σε αυτή την περίπτωση η έννοια του ρεαλισμού αναφέρεται στις προϋποθέσεις κάτω από τις οποίες ο τομέας έχει σημαντικές πιθανότητες να επανακτήσει τον σπουδαίο κοινωνικό ρόλο και να θεωρηθεί πυλώνας ανάπτυξης για την κοινωνικό-οικονομική ζωή. Επίσης, αναγνωρίζεται πως η υιοθέτηση μιας τέτοιας στρατηγικής για την αγροτική ανάπτυξη θα τίθεται ως τμήμα μιας συνολικότερης πολιτικής παραγωγικής ανασυγκρότησης.

Σε δεύτερο επίπεδο αναζητούνται οι ρεαλιστικές ενέργειες που μπορούν να πραγματοποιηθούν άμεσα, ώστε να προληφθεί η περαιτέρω παρακμή του τομέα στο καταστροφικό τοπίο της κρίσης. Πιο συγκεκριμένα, θα προταθούν συνοπτικά ενέργειες, ώστε να αποφευχθούν οι κίνδυνοι που διατυπώθηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο, καθώς και να διευθετηθούν σε μερικό βαθμό οι χρόνιες προβληματικές του τομέα. Ο όρος «ρεαλιστικές» χρησιμοποιείται με την έννοια του συνυπολογισμού όλων των περιοριστικών προς την ανάπτυξη όρων της δεδομένης πολιτικής. Επομένως, αυτή η προσέγγιση, μολονότι λαμβάνονται υπόψιν οι δεσμεύσεις της Ελλάδας προς τους πιστωτές της και συνεπώς η άμεση πραγματικότητα, κρίνεται πως είναι περισσότερο μερική προς το πρόβλημα.

4.2 ΠΡΟΣ ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΜΙΑΣ ΑΕΙΦΟΡΙΚΗΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

Βάσει της ανάλυσης που προηγήθηκε εξήχθησαν μια σειρά δεδομένων τόσο για τη φυσιогνωμία και τις τάσεις που ενυπάρχουν στον ελληνικό αγροτικό τομέα και την ύπαιθρο χώρα, όσο και για την ουσία της παρούσας κρίσης, όπως βιώνεται στην

ελληνική πραγματικότητα και όπως εκφράζεται στις προοπτικές ανάπτυξης του αγροτικού τομέα. Στον ελληνικό αγροτικό τομέα αναγνωρίζεται η διαχρονική σπουδαιότητά του ρόλου του στο πλαίσιο της εθνικής οικονομίας, της υπαίθρου χώρας και της κοινωνικής συνοχής, καθώς και η ιδιαιτερότητά του σε σχέση με την πλειονότητα των ευρωπαϊκών ομότιμων, όσον αφορά την ανθεκτικότητά του, ακόμα και έπειτα από τα δυσανάλογα «βάρη» που δέχτηκε στο πλαίσιο της κρίσης. Επιπλέον, αποτελεί κοινή παραδοχή το γεγονός πως διαθέτει σημαντικά συγκριτικά πλεονεκτήματα όσον αφορά τις κλιματικές συνθήκες, την εδαφική ποιότητα και συνεπώς την εγγενή τάση για παραγωγή προϊόντων ποιότητας, εδαφικής ταυτότητας, καθώς και ιδιότυπα αγροτοδιατροφικά προϊόντα.

Στο εν λόγω υφεσιακό περιβάλλον, προκύπτουν αυξημένες κοινωνικές ανάγκες, στις οποίες δύναται περισσότερο από κάθε άλλο τομέα παραγωγής να δώσει λύσεις, όπως συνέβαινε σε όλες τις δύσκολες ιστορικές συγκυρίες⁸⁹, εφ' όσον στοχεύσει η ανάπτυξή του και συνεπώς εφ' όσον προωθηθεί μία ορθολογική αγροτική πολιτική. Στη σημερινή συγκυρία, η κοινωνική κρίση, που πλήττει σοβαρά τη βιωσιμότητα κυρίως των αστικών νοικοκυριών, αλλά και των φτωχών αγροτικών είναι ίσως η πιο σημαντική πτυχή της κρίσης. Τα εν λόγω νοικοκυριά βρίσκονται στη φάση της αναζήτησης εργασίας και πηγών εισοδήματος και προσπορισμού, ενώ η αδυναμία εύρεσής τους καταλήγει προσθετικά είτε στο εγχώριο επίπεδο φτώχειας, είτε στο μεγάλο κύμα εξωτερικής μετανάστευσης, δηλαδή στην καταστροφή του εγχώριου κοινωνικού ιστού και παραγωγικού δυναμικού. Σε αυτό το πλαίσιο, ο υπαίθρος χώρος και ο αγροτικός τομέας με το δομικό στοιχείο των οικογενειακών μικρών αγροτικών εκμεταλλεύσεων δίνει μία πρωτόλεια διέξοδο επιβίωσης, απασχόλησης, είτε αυτοκατανάλωσης στα νοικοκυριά και συνεπώς μία ανάσα στην τοπική ανάπτυξη. Σε δεύτερο επίπεδο, το υφιστάμενο υπόβαθρο δίνει τη δυνατότητα στον τομέα να ανακτήσει τον κοινωνικό του ρόλο και να αποτελέσει πυλώνα ανάπτυξης της εγχώριας οικονομικής ανάπτυξης και να συμβάλλει πρωταγωνιστικά στην κοινωνικό-οικονομική έξοδο από την ύφεση.

Καταρχάς, η χρήση της έννοιας της «οικονομικής ανάπτυξης» απαιτεί τον προσδιορισμό της, καθώς είναι σύνηθες να χρησιμοποιείται με διάφορους τρόπους,

⁸⁹ Θα πρέπει να ληφθεί υπόψιν πως, μολονότι, ο αγροτικός τομέας υπήρξε διαχρονικά ένας τομέας-κλειδί στις δύσκολες ιστορικές συγκυρίες και προήγαγε την ανάπτυξη των αστικών τομέων, οι συνθήκες εξαγωγής των ωφελειών του ήταν εις βάρος της βιωσιμότητάς του και του αγροτικού πληθυσμού.

καθώς και να συγχέεται την οικονομική μεγέθυνση⁹⁰. Ένας αποδεκτός ορισμός της οικονομικής ανάπτυξης είναι η μόνιμου χαρακτήρα βελτίωση του βιοτικού επιπέδου, λαμβάνοντας υπόψιν παράγοντες όπως την απόκτηση μηχανισμών παραγωγής τεχνολογίας, τη δημιουργία πλαισίου εκπαίδευσης και κοινωνικής περίθαλψης, και τελικά βελτιώνοντας τις υλικές συνθήκες ζωής. Επιπλέον, δεν αποτελεί στατική έννοια, αλλά αλλάζει το νόημά της, αναφορικά με το χωρικό επίπεδο, τις γεωγραφικές παραμέτρους, την ιστορική, πολιτική και οικονομική συγκυρία. (Σκούντζος, 2006).

Εκ της ανάλυσης, προκύπτει στη σημερινή συγκυρία, πως η κρίση είναι δομική στο σύστημα και οφείλεται στην υπερσυσσώρευση του κεφαλαίου, η οποία θα είναι και το αποτέλεσμα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Συνεπώς, το πλαίσιο της αναπτυξιακής πολιτικής θα πρέπει να έρχεται τουλάχιστο σε ρήξη με το εν λόγω υπόδειγμα ανάπτυξης. Επιπλέον, αναλύθηκε πως η πολιτική της λιτότητας και των δημόσιων περικοπών που ακολουθείται στη χώρα, ως τρόπος αντιμετώπισης της κρίσης στην παρούσα συγκυρία, ανακυκλώνει και εντείνει την ύφεση. Συνεπώς το πλαίσιο της αναπτυξιακής πολιτικής δε δύναται να ακολουθεί την εν λόγω πολιτική, καθώς υπάρχει κίνδυνος να χαθούν υπαρκτά πλεονεκτήματα, επί τα οποία μπορεί να στηριχθεί.

Η προσδιοριστική έννοια του «πυλώνα» της ανάπτυξης των κοινωνικο-οικονομικών παραγόντων της χώρας που δίνεται στον αγροτικό τομέα, δε συνδέεται με την προώθηση μιας μονοτομεακής αντίληψης της ανάπτυξης. Ο αγροτικός τομέας δύναται να παίζει πρωταρχικό ρόλο στην ανάπτυξη, καθώς συγκεντρώνει περισσότερα εγγενή συγκριτικά πλεονεκτήματα, σημαντική τεχνογνωσία, τεχνολογία και διαθέσιμο ανθρώπινο δυναμικό στις περιοχές της υπαίθρου, αλλά και εν δυνάμει ανθρώπινο δυναμικό στα παρακμασμένα αστικά κέντρα, σε σχέση με τους άλλους τομείς της οικονομίας, ώστε να εκκινήσει τη διαδικασία κοινωνικο-οικονομικής ανασυγκρότησης.

⁹⁰ Η οικονομική μεγέθυνση αποτελεί μία πιο στενή και στατική έννοια σε σχέση με αυτή της οικονομικής ανάπτυξης. Ο όρος αυτός υποδηλώνει την άνοδο του Α.Ε.Π. (συνήθως) και συνεπώς τη διεύρυνση της εργατικής δύναμης και της κατανάλωσης, την εξέλιξη της τεχνολογίας, τη θετική μεταβολή των επενδύσεων. Εν ολίγοις, η έννοια της οικονομικής μεγέθυνσης περιγράφει τη συνήθη πορεία της καπιταλιστικής ανάπτυξης, δηλαδή αυτή της κεφαλαιακής συσσώρευσης. (Σκούντζος, 2006)

4.2.1 ΤΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗΣ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΣΤΗΝ ΚΡΙΣΗ

Καταρχάς, το εν λόγω υπόβαθρο θα πρέπει να επιλέξει τον τρόπο με τον οποίο θα διαχειριστεί την αγροτική παραγωγή, καθώς και τους συντελεστές της και συνεπώς να έχει ξεκάθαρο το σε ποια αγροτική ανάπτυξη στοχεύει. Οι βασικές διαστάσεις της κρίσης, στις οποίες θα πρέπει να στοχεύσει μια τέτοια ανάπτυξη, ώστε να διαδραματίσει ρόλο στην έξοδο από την υφεσιακή πραγματικότητα είναι καταρχάς η κοινωνική, αλλά και η περιβαλλοντική. Η απάντηση σε αυτές τις δύο σημαντικές διαστάσεις της κρίσης είναι η διαμόρφωση μιας πολιτικής με αειφορική προσέγγιση αγροτικής ανάπτυξης, ώστε να αποτελέσει διέξοδο από την κρίση.

Με την παραπάνω έννοια, η στόχευση στην απλή βιωσιμότητα των εκμεταλλεύσεων δεν είναι αρκετή, αλλά θα πρέπει να συμπεριλάβει μέτρα που να εξασφαλίζουν την αειφορική διαχείριση της παραγωγικής πρακτικής, δηλαδή της εργατικής δύναμης, της αντοχής του εδάφους και των φυσικών πόρων. Συνεπώς, το προκείμενο υπόβαθρο θα πρέπει να απομακρύνεται από την παραγωγιστική λογική, αλλά να στοχεύει καταρχάς στην κάλυψη των αδικαιολόγητα αυξημένων εσωτερικών διατροφικών κενών σε βασικά προϊόντα και σε δεύτερο επίπεδο στην εξωστρεφή δραστηριότητά του. Η εμπειρία από τις περισσότερες αναπτυσσόμενες χώρες δείχνει πως η έμφαση στις εξαγωγές δε συνάδει με την ανάπτυξη. Αντιθέτως, η βραχύχρονη μερική εσωστρέφεια του παραγωγικού προσανατολισμού μπορεί να αποτελέσει μία σημαντική ευκαιρία, για την ορθή κατανομή της παραγωγής, βάσει των κοινωνικών αναγκών, τη μείωση των κρατικών δαπανών στο αθρόο κύμα εισαγωγών και εν τέλει στην ενδυνάμωσή της, ώστε να εισέλθει πιο ανταγωνιστικά στην παγκόσμια αγορά.

Επί του ζητήματος της παραγωγής, επομένως, προτείνεται η προώθηση της βιολογικής πρακτικής σε ευρεία κλίμακα, με σκοπό την εξειδίκευση της ελληνικής αγροτικής παραγωγής σε προϊόντα ποιότητας και γεωγραφικής προέλευσης και άρα μεγαλύτερης προστιθέμενης αξίας. Η εν λόγω πρακτική, πέραν του ότι κρίνεται ως αναγκαία για το ταλαιπωρημένο έδαφος της ελληνικής υπαίθρου, θα συμβάλλει σε σημαντικό βαθμό στη μείωση του κόστους των αγροτικών εισροών (λιπάσματα, φυτοφάρμακα κλπ), που όπως διαπιστώθηκε επηρέασε αρνητικά το αγροτικό εισόδημα. Επιπλέον, αξιολογείται πως η ευρεία διάδοσή της παραγωγικής πρακτικής δύναται να συνδεθεί με την προώθηση ποιοτικών και ασφαλών προϊόντων, που κρίνονται ως ανταγωνιστικά στο

διεθνές πλαίσιο και δη το ευρωπαϊκό. Επιπρόσθετα, κρίνεται πως η εν λόγω πρακτική δε θα μπορέσει να επιφέρει ανάλογο εισόδημα σε σχέση με την παραγωγιστική λογική, της εντατικοποίησης των εκμεταλλεύσεων και της μαζικής παραγωγής. Σε αυτή την περίπτωση, κρίνεται θετικά η ενεργοποίηση μηχανισμών με σκοπό την άμεση αποζημίωση, καθώς και την άσκηση προστατευτικών πολιτικών σε κάποια προϊόντα.

Ένα δεύτερο σημαντικό ζήτημα προς επίλυση από πλευράς της εν λόγω στρατηγικής, είναι οι ελλείψεις υποστηρικτικές δομές, αναφορικά με την εκπαίδευση και την ανάπτυξη έρευνας και τεχνολογίας. Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, δε νοείται ανάπτυξη χωρίς την βελτίωση του εκπαιδευτικού επιπέδου των αγροτών, καθώς και με την ύπαρξη μεγάλης εξάρτησης σε αγροτικές εισροές, των οποίων οι τιμές διαμορφώνονται χωρίς τον έλεγχο του αγροτικού πληθυσμού, σε παγκόσμιο επίπεδο. Τα παραπάνω συνιστούν τη σοβαρή επενδυτική δραστηριότητα του κράτους. Συνεπώς, θα πρέπει να δοθεί έμφαση στην κατάρτιση των αγροτών και δη των νέων, καθώς και τη διάχυση της τεχνογνωσίας, αξιοποιώντας το μεγάλο ποσοστό του γηρασμένου αγροτικού πληθυσμού. Επιπλέον, θα πρέπει να υπάρξει ενεργοποίηση των υποστηρικτικών υπηρεσιών σε επιστημονικό προσωπικό (γεωπόνοι κ.λ.π) ως προς τις εκμεταλλεύσεις. Επιπρόσθετα, θα πρέπει να προαχθεί η έρευνα, με σκοπό τη συνεχή αναβάθμιση της πολιτικής, στα πεδία της ανάπτυξης της υπαίθρου χώρας, της αγροτικής ανάπτυξης, της ολοένα μεταβαλλόμενης ζήτησης στην αγορά, και τέλος με σκοπό την ενημέρωση των αγροτών. Στο ίδιο πλαίσιο, σημαντικό βήμα θα ήταν και η προαγωγή της τεχνολογίας με σκοπό την ανάπτυξη των φιλικών προς το περιβάλλον παραγωγικών μεθόδων, τη βοήθεια στην ανάπτυξη και τη διεύρυνση της παραγωγής Π.Ο.Π προϊόντων, τη διατήρηση των τοπικών ποικιλιών σπόρου, που οδεύουν προς εξαφάνιση και την προαγωγή των ενεργειακών καλλιεργειών, που μπορούν να συμβάλλουν στην μείωση της εξάρτησης του αγροτικού τομέα της χώρας.

Όσον αφορά το πεδίο της απασχόλησης, η κρίση έχει επιτύχει σημαντικά ποσοστά ανεργίας στα αστικά καθώς και τα αγροτικά νοικοκυριά. Ο αγροτικός τομέας σε αυτό το πλαίσιο και κάτω υπό συνθήκες διαμόρφωσης της εν λόγω στρατηγική δύναται να δώσει λύσεις επιβίωσης. Κατά τη διάρκεια της κρίσης, εμφανίστηκε μια τάση εισροής πληθυσμού στην ενασχόληση με τον τομέα, η οποία είναι πιθανό να αποτελεί συγκυριακό φαινόμενο και να μην συνδράμει στην αειφορία της ανάπτυξής του. Το παραπάνω αποτελεί μία ευκαιρία για την ανάπτυξη του τομέα, η οποία θα πρέπει να

αντιμετωπίζεται μέσω ειδικών κινήτρων, όπως τη διασφάλιση αξιοπρεπούς εισοδήματος από τη δραστηριότητα, καθώς και την αειφορική αντιμετώπιση του εργατικού δυναμικού στις εκμεταλλεύσεις. Με την παραπάνω έννοια, θα πρέπει να σταματήσει η στήριξη της παραγωγής στη φθηνή εργατική εισροή, καθώς έχει αποδειχθεί πως το εν λόγω γεγονός μειώνει την ανταγωνιστικότητά της, καθώς και στην πρακτική της συμβολαιακής καλλιέργειας, που ευνοεί τον περαιτέρω έλεγχο της αγροτικής παραγωγής και αγοράς από τις μεγάλες μεταποιητικές βιομηχανίες, καθώς και το σύστημα των ενδιάμεσων εμπορών. Επιπρόσθετα του παραπάνω, θα πρέπει να ληφθεί υπόψιν και η ενσωμάτωση του μεταναστευτικού πληθυσμού στις επαγγελματικές και συνδικαλιστικές δομές, γεγονός που θα συνεισφέρει και στο πεδίο της κοινωνικής συνοχής. Επιπλέον, θα πρέπει να διατηρηθεί η δομή των ελληνικών αγροτικών εκμεταλλεύσεων, που βασίζεται στην οικογενειακή διαχείρισή τους, καθώς και στο μικρό μέγεθός τους. Τα παραπάνω συνδράμουν στην επίτευξη της κοινωνικής συνοχής, που είναι αναγκαία στην εποχή της κρίσης, ενώ επιφέρει σημαντικά οφέλη στην τοπική ανάπτυξη, υπό την έννοια της αξιοποίησης του υπάρχοντος κοινωνικού κεφαλαίου, των κοινωνικών δικτύων εμπιστοσύνης, της αμοιβαιότητας μεταξύ εργαζομένων και τοπικών θεσμών (Χατζημιχάλης, 2007)

Συμπληρωματικά στη σύσταση υγείων υποστηρικτικών δομών, τίθεται και η ανασυγκρότηση της επαγγελματικής και συνδικαλιστικής οργάνωσης των αγροτών. Η λειτουργία αυτών των οργάνων θα πρέπει να στηρίζεται σε μεγαλύτερο αγροτικό έλεγχο και μικρότερη πολιτική εξάρτηση από την εκάστοτε Κεντρική Εξουσία. Η προτεινόμενη αλλαγή θα γίνει στην κατεύθυνση της αειφορικής ανάπτυξής τους, μειώνοντας το ενδεχόμενο επανάληψης της παρακμής τους, όπως συνέβη ιστορικά, προασπίζοντας στο μέγιστο τα συμφέροντα των παραγωγών. Υπό το παραπάνω πρίσμα, θα είναι σημαντική η ενίσχυση της ανάπτυξης των παραγωγικών συνεταιρισμών, με βάση τις διεθνείς αξίες του συνεταιρίζεσθαι, εισάγοντας την έννοια της συλλογικότητας και της αλληλεγγύης στον τρόπο παραγωγής. Η εν λόγω ενέργεια σκοπό έχει την μεγιστοποίηση της διαπραγματευτικής ισχύος και του εισοδήματος των μικρών και μεσαίων παραγωγών δηλαδή της ραχοκοκαλιάς του ελληνικού αγροτικού τομέα, καθώς και του αγροτικού ελέγχου στη γη και συνεπώς στην παραγωγή και τη διαμόρφωση των καταναλωτικών τιμών, ελαχιστοποιώντας την πιθανότητα περαιτέρω ελέγχου της αγοράς και της παραγωγής από τις μεγάλες μεταποιητικές βιομηχανίες, καθώς και το σύστημα των ενδιάμεσων εμπορών. Επιπλέον, προτείνεται και η δικτύωση αυτών των

συνεταιρισμών με αντίστοιχους καταναλωτικούς, που μοιράζονται τον κοινό στόχο της αλλαγής των υπαρχόντων παραγωγικών και καταναλωτικών προτύπων και στηρίζουν το συμφέρον της εγχώριας παραγωγής και των καταναλωτών, στην περίοδο της κρίσης.

Μία άλλη κατεύθυνση που δύναται να προάγει την ανασυγκρότηση του αγροτικού τομέα είναι η προοδευτική αλλαγή στο ιδιοκτησιακό καθεστώς του μέχρι πρότινος κρατικο-συνεταιριστικού αγροτοδιατροφικού πλέγματος, καθώς και της αγροτικής πίστης. Στην κατεύθυνση της ανάπτυξης του εν λόγω τομέα, το εθνικοποιημένο πιστωτικό σύστημα, επί του οποίου θα υφίσταται έλεγχος από τα όργανα και τις δομές των αγροτών είναι σημαντική. Η εν λόγω πρόταση βασίζεται στο γεγονός πως η ανάπτυξη του τομέα έχει ανάγκη από γενναίες δημόσιες επενδύσεις, καθώς και τη συμβολή του ελεγχόμενου από τους αγρότες πιστωτικού του συστήματος, ώστε να αποφευχθεί η κακοδιαχείριση που συνετελέσθη στο παρελθόν και επέφερε σοβαρές απώλειες στον τομέα. Το εν λόγω πιστωτικό σύστημα θα πρέπει να λειτουργεί αποτελεσματικά και προς το συμφέρον του αγροτικού τομέα και συνεπώς να προσφέρει πιστωτικά προϊόντα με χαμηλά επιτόκια και όρους διευκόλυνσης των αγροτών, για τη βιωσιμότητα τόσο των εκμεταλλεύσεων, όσον και του συστήματος. Βασική σχετική προϋπόθεση, υπό το καθεστώς της παραπάνω τροποποίησης του ιδιοκτησιακού καθεστώτος αποτελεί η μεγάλη διαγραφή των αγροτικών χρεών, λαμβάνοντας υπόψη πως η ελληνική οικογενειακή εκμετάλλευση είναι από τις πιο χρεωμένες στην Ε.Ε. και αναγνωρίζοντας τόσο τον κοινωνικό χαρακτήρα αυτών των χρεών, όσο και το στοιχείο της αποτυχίας των κρατικών οδηγιών προς την τέως Α.Τ.Ε., που οδήγησε στο εν λόγω αποτέλεσμα.

Συμπληρωματικά, η επιστροφή των στρατηγικών μεταποιητικών αγροτο-βιομηχανιών υπό τον έλεγχο των παραγωγικών συνεταιρισμών κρίνεται ως επιτακτική. Έχει αποδειχθεί πως η δομή αυτή προσθέτει οφέλη στον αγροτικό πληθυσμό και δη των αδύναμων περιφερειών και συνεπώς συμβάλλει στην περιφερειακή ανάπτυξη και στη διατήρηση των εκμεταλλεύσεων και του πληθυσμού στην ευρύτερη περιοχή. Επιπλέον, η συνεταιριστική διαχείριση της παραγωγής αγροτικών εισροών κρίνεται ως σωτήρια στο σημερινό πλαίσιο του ολοένα και αυξανόμενου αγροτικού κόστους, καθώς θέτει τον τομέα λιγότερο εκτεθειμένο στην ελεύθερη αγορά και λειτουργεί θετικά ως προς το αγροτικό εισόδημα και συνεπώς ως προς τη βιωσιμότητα των εκμεταλλεύσεων.

Τέλος, η αγροτική ανάπτυξη χωρίς μία αγροτική πολιτική που λαμβάνει υπόψιν η χωρική διάσταση δεν μπορεί να επιτευχθεί ολοκληρωμένα και επομένως θα καταλήξει να εντείνει τη χωρική ανισότητα, όσον αφορά τον εν λόγω τομέα, στην Ελλάδα. Στο πλαίσιο της κρίσης, παρατηρήθηκε μία μικρή τάση σύγκλισης «προς τα κάτω» μεταξύ των διαχρονικά δυναμικών χωρικών ενοτήτων, που διαθέτουν μεγάλες πεδινές εκτάσεις φυτικής κυρίως παραγωγής(η Θεσσαλία, η Κεντρική Μακεδονία, η Στερεά Ελλάδα και η Πελοπόννησος) και των αδύναμων, δηλαδή οι ορεινές, οι ημιορεινές και οι νησιωτικές περιοχές. Συνεπώς, η περαιτέρω σύγκλιση των εν λόγω περιφερειών, από τη σκοπιά της αγροτικής ανάπτυξης είναι περισσότερο εύκολη σε σχέση με το παρελθόν, εφ' όσον δοθούν κίνητρα ανάπτυξης του αγροτικού τομέα στις λιγότερο αναπτυγμένες περιοχές, με τελικό ζητούμενο την επίτευξη της σύγκλισης «προς τα πάνω» μεταξύ των δυο ομάδων περιφερειών. Προς αυτή την κατεύθυνση, σημαντικό ρόλο διαδραματίζει η διαχρονική διακλαδική ανισότητα στον αγροτικό τομέα, στην οποία οφείλεται σε μεγάλο βαθμό η χωρική ανισότητα. Υπό αυτή την έννοια, θα πρέπει να δοθούν κίνητρα ανάπτυξης στον κτηνοτροφικό κλάδο, επιδοτώντας τη βιολογική πρακτική, στην οποία ο κλάδος διαθέτει τεχνογνωσία. Η εκκίνηση της ανάπτυξης του εν λόγω κλάδου κρίνεται πολύ σημαντική, μιας και μεγάλο τμήμα τέτοιων επιχειρήσεων αποσύρθηκε από την παραγωγή, ως μη βιώσιμες εξαιτίας των πολιτικών που προωθήθηκαν τα προηγούμενα χρόνια. Κατ'επέκταση, η εγχώρια παραγωγή διαθέτει τεράστιο έλλειμμα σε γάλα και κρέας, γεγονός που επιβαρύνει και το εμπορικό ισοζύγιο της χώρας.

Στο πεδίο του αγροτικού εισοδήματος, η κατεύθυνση της θέσπισης πλαισίου για αγορές παραγωγών και συνεταιρισμών, με σκοπό την απ'ευθείας διάθεση των προϊόντων τους κρίνεται ως σημαντική. Η εν λόγω πρακτική έχει θετικό πρόσημο στο πεδίο της κρίσης, καθώς ικανοποιεί τόσο το συμφέρον των καταναλωτών σε χαμηλές καταναλωτικές τιμές, όσο και το συμφέρον των παραγωγών σε δικαιότερη και αμεσότερη αμοιβή από του προϊόντος του. Συμπληρωματικά, θα πρέπει να τονιστεί πως η βιωσιμότητα μιας τέτοιας λογικής θέτει τη μεθοδευμένη προώθηση μιας νέας σχέσης παραγωγής και κατανάλωσης, που να βασίζεται στην εμπιστοσύνη και την αλληλεγγύη ως απαραίτητη, ώστε να μπορέσει να επιβιώσει του αυξημένου ανταγωνισμού. Επιπλέον, η εν λόγω ενέργεια συμβάλλει και αυτή στη μείωση του ελέγχου της παραγωγής και της αγοράς από τους ενδιάμεσους εμπόρους.

4.2.2 ΑΜΕΣΕΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ ΠΡΟΛΗΨΗΣ ΤΗΣ ΠΕΡΑΙΤΕΡΩ ΣΥΡΡΙΚΝΩΣΗΣ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΤΟΜΕΑ ΣΤΗΝ ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΣΥΓΚΥΡΙΑ

Το πλαίσιο στρατηγικής και σε αυτή την περίπτωση βασίζεται στις κατευθύνσεις που αναλύθηκαν παραπάνω, η εκπλήρωση του συνόλου των οποίων δεν είναι εφικτή, εφ' όσον διατηρηθούν οι δεσμεύσεις της χώρας προς τον πιστωτικό μηχανισμό, καθώς και η πολιτική των μνημονίων. Βάσει της ανάλυσης που έγινε σε προηγούμενο κεφάλαιο, κατά τη διάρκεια της κρίσης, ο ελληνικό αγροτικός τομέας υφίσταται τη συρρίκνωση της παραγωγής και δη στο πεδίο της φυτικής, δραματική μείωση του αγροτικού εισοδήματος, καθώς και της απασχόλησης και επομένως και του αριθμού των εκμεταλλεύσεων σε γενικό πλαίσιο. Από την άλλη, η εφαρμογή της μνημονιακής πολιτικής εντείνει τις τάσεις αποεπένδυσης στον αγροτικό χώρο, ενώ οι κίνδυνοι που προκαλούνται είναι η συγκέντρωση της ιδιοκτησίας και η εμπέδωση του συστήματος της συμβολαικής γεωργίας.

Όσον αφορά την αγροτική παραγωγή, η Ελλάδα θα πρέπει να στοχεύσει, όπως προαναφέρθηκε, στη βιολογική και οικολογική καλλιέργεια, στην οποία διαθέτει σημαντικά συγκριτικά πλεονεκτήματα, ενώ ταυτόχρονα αντιμετωπίζονται με θετικό πρόσημο, από τη νέα Κ.Α.Π. Επομένως, ο ελληνικός αγροτικός τομέας δύναται να εξειδικεύσει την παραγωγή του σε προϊόντα ποιότητας και υψηλής προστιθέμενης αξίας.

Σε αυτό το πλαίσιο, ο κλάδος της κτηνοτροφίας, με βάση και την άμεση κατάργηση των ποσοστώσεων από πλευράς της Ε.Ε. θα πρέπει να παίζει πρωταγωνιστικό ρόλο. Αυτό συμβαίνει, καθώς είναι εξειδικευμένος στη βιολογική πρακτική, βασίζεται σε γηρασμένο αγροτικό πληθυσμό, που διαθέτει τεχνογνωσία η οποία θα είναι αναγκαίο να μεταδοθεί στις νέες γενιές κτηνοτρόφων και κυρίως, επειδή πρέπει να καλύψει το μεγάλο διατροφικό έλλειμμα στα εγχώρια προϊόντα του. Η ενίσχυση του κλάδου θα πρέπει να εντάσσεται στο πλαίσιο των δημόσιων επενδύσεων, καθώς η ανάπτυξή του θα βελτιώσει σημαντικά το εμπορικό έλλειμμα της Ελλάδας, ενώ στην αντίθετη περίπτωση, η απελευθέρωση της αγοράς γάλακτος θα σημάνει αθρόες εισαγωγές και συνεπώς θα εντείνει την χαμηλή απόδοση του κλάδου. Η παραπάνω επιδίωξη θεωρείται και βασική για την αντιμετώπιση των χωρικών ανισοτήτων και για την επιστροφή του πληθυσμού στις ορεινές, ημιορεινές και νησιωτικές περιοχές της χώρας.

Βασική επιδίωξη, στην παρούσα φάση, όσον αφορά τη δομή των εκμεταλλεύσεων, είναι η συγκράτηση της μικρής και προσαρμόσιμης οικογενειακής εκμετάλλευσης, δηλαδή η επιβίωση των μικρών και μεσαίων αγροτών, που συντελούν τη ραχοκοκαλιά του ελληνικού αγροτικού τομέα. Η εφαρμογή του νέου νομοσχεδίου περί φορολόγησης των αγροτεμαχίων θα είναι καταστροφική για τον τομέα, όπως έχει εξηγηθεί και σε προηγούμενο κεφάλαιο. Επομένως, κρίνεται αναγκαία η μη εφαρμογή αυτής της διάταξης.

Επιπλέον, σημαντική παράμετρος για την επιβίωση των υπαρχόντων αγροτικών εκμεταλλεύσεων αποτελεί η αύξηση του εισοδήματος του αγροτικού νοικοκυριού. Σχετικά με αυτή την παράμετρο, θα πρέπει να προωθηθεί άμεσα η συγκρότηση των παραγωγικών συνεταιρισμών, με τον τρόπο που αναλύθηκε προηγούμενα και η σύνδεσή του με καταναλωτικού συνεταιρισμούς, ξανά στο ίδιο πλαίσιο (Κεφάλαιο 4.2.1). Στην ίδια κατεύθυνση, θα πρέπει να θεσπιστεί διάταξη σχετικά με τις αγορές παραγωγών, όπως αναλύθηκε προηγούμενα.

Επιπλέον, δε θα πρέπει να παραγνωρίζεται και η κινητοποίηση των ίδιων των αγροτών, μέσα από τις δομές και τα όργανά τους προς την αποκατάσταση της παραγωγικής και εμπορικής δυναμικής τους καθώς και με την σύναψη σχέσεων με τους καταναλωτές. Με βάση το παραπάνω και λαμβάνοντας υπόψιν την κρατική αδυναμία (ή αδιαφορία) όσον αφορά τη διάχυση της ανάπτυξης, οι αγροτικοί πληθυσμοί, θα μπορούσαν να διερευνήσουν στο πλαίσιο των δομών και οργάνων τους, τις δυνατότητες και τις προοπτικές της Κοινωνικά Υποστηριζόμενης Γεωργίας. Η νέα έννοια, που υποστηρίζεται χρηματοδοτικά και από την Ε.Ε., είναι μια εναλλακτική κοινωνική πρόταση για τον τρόπο παραγωγής και διακίνησης των αγροτικών προϊόντων, στην οποία αγρότες και καταναλωτές αναπτύσσουν στενή συνεργασία με βάση την αμοιβαία εμπιστοσύνη.

Η Κοινωνικά Υποστηριζόμενη Γεωργία είναι ένα σχετικά νέο κοινωνικό-οικονομικό μοντέλο παραγωγής τροφίμων, πώλησης και διανομής, που έχει σαν στόχο τόσο την βελτίωση της ποιότητας της τροφής, όσο και της φροντίδας που δίνεται στην γη, τα φυτά και τα ζώα, ενώ θα μειώνει ουσιαστικά την πιθανότητα απώλειας τροφίμων και τους οικονομικούς κινδύνους για τους παραγωγούς. Συνεπώς, βασικό στοιχείο σε όλες τις μορφές της Κοινωνικά Υποστηριζόμενης Γεωργίας, είναι ο αυξημένος βαθμός συμμετοχής των καταναλωτών στις δραστηριότητες μιας αγροτικής εκμετάλλευσης.

Επιπλέον οι καταναλωτές, τις περισσότερες φορές, χρηματοδοτούν, εξ' αρχής τον προϋπολογισμό της αγροτικής εκμετάλλευσης για το σύνολο της παραγωγικής περιόδου, με σκοπό να προμηθεύονται γεωργικά προϊόντα σε τακτά χρονικά διαστήματα. Επιπλέον, τα καλλιεργούμενα προϊόντα και οι καλλιεργητικές μέθοδοι συναποφασίζονται σε συνελεύσεις, χτίζοντας έτσι μια ισχυρή σχέση μεταξύ καταναλωτή και παραγωγού. Ο καταναλωτής δε θεωρείται πλέον ως παθητικός δέκτης μιας αγροτικής παραγωγής, αγνώστου προελεύσεως. Αντίθετα, θεωρείται ως συν-παραγωγός και σε κάποιες περιπτώσεις υποχρεούται να βοηθά στις παραγωγικές υποχρεώσεις των εκμεταλλεύσεων. Τέλος, στο πλαίσιο του εν λόγω μοντέλου, προωθούνται συχνά συμπράξεις καταναλωτικών και παραγωγικών συνεταιρισμών, με σκοπό την ισχυροποίησή τους έναντι της ελεύθερης αγοράς. (ΔΗΩ, 2011)

Στην περίοδο της κρίσης και των αναγκών που γεννά, το εν λόγω μοντέλο δύναται να βελτιώσει τις συνθήκες διαβίωσης, τόσο των παραγωγών, όσο και των καταναλωτών. Επιπλέον αποτελεί μία πρακτική, που ταιριάζει πολύ με την ελληνική διάρθρωση των καλλιεργειών και τα δομικά τους χαρακτηριστικά. Αυτό συμβαίνει, διότι, κατά πρώτον, αποτελεί μία μεθοδολογία ειδικά προσαρμοσμένη για τους μικροκαλλιεργητές και τους κηπουρούς, ώστε να διατηρούν μία μικρής κλίμακας πετυχημένη κλειστή αγορά. Κατά δεύτερον, η εν λόγω πρακτική που εστιάζει στην παραγωγή υψηλής ποιότητας τροφής, με τη χρήση οικολογικών, βιολογικών μεθόδων (ΔΗΩ, 2011).

4.3 ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στην περίοδο της κρίσης, ο ελληνικός αγροτικός τομέας, μολονότι συνεχίζει την πορεία του παρελθόντος προς την υποβάθμιση του κοινωνικού του ρόλου, διατηρεί ακόμα σημαντική θέση στην ελληνική κοινωνία και οικονομία. Είναι αλήθεια πως οι πολιτικές αντιμετώπισης της κρίσης, σε συνδυασμό με την έλλειψη αυτοτελούς στρατηγικής και πολιτικών για τον τομέα δίνουν μηδαμινές προοπτικές στην ανάπτυξη της γεωργίας και της κτηνοτροφίας και αντιθέτως συμβάλλουν στην περαιτέρω αποδιάρθρωσή του.

Σε αυτό το σημείο, φαίνεται να υπάρχουν δύο επιλογές, σχετικά με την ανάπτυξη του αγροτικού τομέα. Αφ' ενός, καταγράφεται η αναγκαιότητα για τη άμεση χάραξη αειφορικής στρατηγικής και πολιτικών για την ανασυγκρότησή του, τοποθετώντας τον ως πυλώνα ανάπτυξης μέσα στο υφιστάμενο κοινωνικο-οικονομικό περιβάλλον. Έτσι, θα μπορούν να καλυφτούν οι πρωταρχικές διατροφικές ανάγκες του πληθυσμού. Μια τέτοια στρατηγική θα πρέπει να προσανατολίζεται στη βιολογική και οικολογική

πρακτική καλλιέργειας που επιτάσσει η σημερινή περιβαλλοντική κρίση, με βάση το υπάρχον σύστημα της οικογενειακής εκμετάλλευσης και με στόχο την παραγωγή ποιοτικών προϊόντων, γεωγραφικής προέλευσης και υψηλής προστιθέμενης αξίας. Για όλες τις παραπάνω κατευθύνσεις, ο ελληνικός αγροτικός τομέας διαθέτει συγκριτικά πλεονεκτήματα. Για την επίτευξη αυτών βοηθητικά θεωρούνται η παραγωγική συγκρότηση των αγροτών σε συνεταιρισμούς, η θέσπιση διατάξεων για την απ'ευθείας διάθεσης προϊόντων και η διερεύνηση δυνατοτήτων για την ανάπτυξη ενεργειακών καλλιεργειών. Σημαντική παράμετρος αποτελεί, επίσης, η ενεργοποίηση των δημοσίων επενδύσεων, των δομών υποστήριξης καθώς και ο επανασχεδιασμός των δομών και οργάνων των αγροτών. Τέλος, τόσο το εθνικό σύστημα αγροτικής πίστης, όσο και τα ιδιωτικοποιημένες αγροτοδιατροφικές βιομηχανίες θα πρέπει να επιστρέψουν υπό τον έλεγχο των αγροτών και εν μέρει του κράτους, ώστε να προωθηθεί η περιφερειακή ανάπτυξη στις εν λόγω περιοχές, να ενισχυθεί το αγροτικό εισόδημα και ο έλεγχος των αγροτών στις εισροές και την παραγωγή.

Στην περίπτωση που δεν ευοδωθεί μια τέτοια στρατηγική από το ελληνικό κράτος και τα αγροτικά όργανα, κρίνεται πως θα πρέπει να δοθούν συγκεκριμένες κατευθύνσεις, από τα όργανα της ελληνικής πολιτείας και από τις ίδιες τις παραγωγικές δυνάμεις, ώστε να μην ακοληθήσει η πλήρης αποδιάρθρωση του τομέα με άμεσες χωρικές, κοινωνικές και οικονομικές προεκτάσεις. Επομένως, πέραν κάποιων ρυθμίσεων ανακούφισης της παρούσας κατάστασης που περιλαμβάνονται και στις παραπάνω προτεινόμενες κατευθύνσεις, είναι αναγκαία η υιοθέτηση του μοντέλου κοινωνικά υποστηριζόμενης γεωργίας. Είναι γνωστό, πως το εν λόγω μοντέλο προωθείται σε πολλά κράτη της Ευρώπης και στηρίζεται από την Ε.Ε., με κύριο σκοπό τη συνέχιση της υποχρηματοδότησης και της κρατικής αποεπένδυσης στον αγροτικό τομέα. Από την άλλη, η εν λόγω πρωτοβουλία θα μπορέσει να επιτύχει τη συγκρότηση μιας υγιούς και αλληλέγγυας σχέσης μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης, που είναι απολύτως αναγκαία στην προκείμενη φάση της κρίσης.

Τέλος, κρίνεται δόκιμο να τονιστεί πως η εν λόγω προσπάθεια προσέγγισης του νοήματος της αγροτικής ανάπτυξης βάσει της σημερινής πολιτικής συγκυρίας και της υφιστάμενης κατάστασης του αγροτικού τομέα στην Ελλάδα φιλοδοξεί να αποτελέσει τη βάση για περισσότερο εμπεριστατωμένη και εξειδικευμένη έρευνα επί του ζητήματος, λαμβάνοντας υπόψιν και τις κρίσιμες εξελίξεις στη συνέχεια της κρίσης.

5. ΣΥΝΟΨΗ

Η Ελλάδα αποτελεί ένα γεωγραφικό χώρο, ο οποίος διαθέτει μια σειρά συγκριτικών πλεονεκτημάτων για την ανάπτυξη του αγροτικού τομέα. Τα φυσικά γεωγραφικά χαρακτηριστικά, η ιστορία του εν λόγω χώρου και οι πολιτικές του ελληνικού κράτους έθεσαν τον τομέα ως το βασικό πυλώνα ανάπτυξης της κοινωνίας και της οικονομίας. Ο αγροτικός τομέας έχει διαμορφωθεί πάνω σε δομικά χαρακτηριστικά καθώς δεν έχουν μεταβληθεί ή έχουν μεταβληθεί ελάχιστα, μέσα στην ιστορική πορεία του ελληνικού κράτους, ενώ έχει περιστοιχηθεί από χρόνιες προβληματικές στην ανάπτυξή του.

Σημαντικός θεσμικός σταθμός για την καθιέρωση των εν λόγω χαρακτηριστικών είναι η αγροτική μεταρρύθμιση του 1917, κατά την οποία ο παραγωγικός χώρος του αγροτικού τομέα κατατμήθηκε και στη συνέχεια πωλήθηκε στα αγροτικά νοικοκυριά. Τα εν λόγω χαρακτηριστικά είναι η μικρή ιδιοκτησία, ο οικογενειακός χαρακτήρας των εκμεταλλεύσεων, η ιδιαίτερη προσαρμοστικότητα του και η ευελιξία στις μεταβαλλόμενες εξελίξεις και η εξάρτησή του από την εκάστοτε κεντρική εξουσία. Βάσει αυτών των χαρακτηριστικών και προωθούμενων κρατικών πολιτικών, ο αγροτικός τομέας έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη διαδικασία της εγχώριας εκβιομηχάνισης, στην ανάπτυξη του πιστωτικού συστήματος, στην αύξηση των κρατικών εσόδων και στην κοινωνική συνοχή κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Από την άλλη πλευρά, η ανάπτυξη των αστικών τομέων της οικονομίας πραγματοποιήθηκε εις βάρος του αγροτικού πληθυσμού, που διακατεχόταν από φτωχό εισόδημα, υπέρχρέωση από τους όρους της αγροτικής πίστης και από τη μεγάλη εντατικοποίηση της εργασίας.

Η δημιουργία της Ε.Ο.Κ. το 1950 και η ένταξη της χώρας σε αυτήν το 1981 σήμανε μία σημαντική στροφή στη φυσιογνωμία του αγροτικού τομέα και χώρου, όπως συνέβη και σε όλα τα υπόλοιπα κράτη. Η Κ.Α.Π., που αποτέλεσε μία από τις θεμελιακές πολιτικές για τη δημιουργία της υπερεθνικής οντότητας αποτελεί πλέον το εργαλείο άσκησης της αγροτικής πολιτικής και στην Ελλάδα. Η προωθούμενη πολιτική αποβιομηχάνισης, σε συνδυασμό με τη διαδικασία μια βίαιης τριτογενοποίησης που μονοπώλησε την εθνική οικονομία, μετά τη δεκαετία του 1970 και η εγκατάλειψη του παραγωγιστικού μοντέλου της αγροτικής παραγωγής από τα πλαίσια της Κ.Α.Π. κατάφεραν να μειώσουν δραματικά το ρόλο του εν λόγω τομέα στην Ελλάδα και να εντείνουν τις χωρικές ανισότητες. Αυτό συνέβη, καθώς η πολιτική της Κ.Α.Π., όπως και η συντριπτική

πλειονότητα των κοινοτικών πολιτικών, δε λαμβάνουν υπόψιν την ανθρωπογεωγραφία των κρατών-μελών της Ε.Ε., αλλά προωθούν ένα σχετικά ενιαίο και αχωρικό μοντέλο ανάπτυξης, που ανταποκρίνεται κατά βάση στην κοινωνικο-οικονομική διάρθρωση των κρατών του ευρωπαϊκού «πυρήνα». Υπό αυτή την έννοια, η Κ.Α.Π επιδοτεί τις μεγάλες, επιχειρηματικοποιημένες (επαγγελματικοποιημένες), και έντασης κεφαλαίου εκμεταλλεύσεις, που μολονότι είναι περισσότερο ανταγωνιστικές δεν προσφέρουν κοινωνικά οφέλη στις τοπικές κοινωνίες. Αυτός ο τύπος παραγωγικής συγκρότησης έχει καταφέρει να εφαρμοστεί επιτυχώς, παράλληλα με τις θυσίες των μικρών και μεσαίων αγροτών, στα κράτη του «πυρήνα» και με περισσότερη δυσκολία στα κράτη της περιφέρειας της Ε.Ε, στα οποία εντάσσεται και η Ελλάδα. Ο περιγραφόμενος ανταγωνισμός που επιφέρει αυτή η πολιτική εντείνει τις ανισότητες, στο εσωτερικό των κρατών και μεταξύ των κρατών.

Στην Ελλάδα, ο αγροτικός τομέας κατάφερε να διατηρήσει την παραδοσιακή φυσιολογία των εκμεταλλεύσεων, σε μεγάλο βαθμό. Το γεγονός πως, η εν λόγω διάρθρωση δεν προωθούνταν από την Κ.Α.Π και συνεπώς δεν επιδοτούνταν συνετέλεσε για τον κίνδυνο στην βιωσιμότητα των εκμεταλλεύσεων. Μάλιστα, καταγράφηκε, πως το 80% των επιδοτήσεων προσανατολίζεται στο 20% των εκμεταλλεύσεων στην Ελλάδα, κατά την περίοδο ισχύος της μεταρρύθμισης Mc Sharry, του 1992. Στην αναπαραγωγική αδυναμία των μικρών και μεσαίων εκμεταλλεύσεων συνέβαλαν επίσης, η πολιτική ελέγχου της παραγωγής στο πλαίσιο της ενιαίας αγοράς, με τη θέσπιση των ποσοστώσεων και κρατικές πολιτικές συνέχισης της υπέρ-χρέωσης των αγροτών.

Υπό το παραπάνω πρίσμα, αποδείχτηκε πως οι περιφέρειες και οι νομοί που ευνοήθηκαν περισσότερο ήταν οι μεγάλες πεδινές εκμεταλλεύσεις της φυτικής παραγωγής, που βρίσκονται πλησίον των αναπτυξιακών αξόνων και κυρίως της ΠΑΘΕ. Σε γενικές γραμμές, αυτές εντοπίζονται στη Θεσσαλία, τη Στερεά Ελλάδα και την Κεντρική Μακεδονία. Κατ' επέκταση, εκείνες που εκτοπίστηκαν σταδιακά βρίσκονται στον ορεινό, ημιορεινό και νησιωτικό χώρο. Μεγάλο έλλειμμα ανάπτυξης εντοπίζεται επιπλέον, στον κτηνοτροφικό κλάδο, ο οποίος μάλιστα θεωρείται διαχρονικά πολιτικά περιθωριοποιημένος, εν αντιθέσει με τον ομότιμο στα κεντρικά κράτη της Ε.Ε.

Σταθμός στην πτωτική πορεία του αγροτικού τομέα στην Ελλάδα αποτέλεσε η δεκαετία του 2000, με την προώθηση της αντικατάστασης της ενίσχυσης επί του προϊόντος με

την εισοδηματική ενίσχυση, στο πλαίσιο της Κ.Α.Π. Η εν λόγω αλλαγή πολιτικής, πέραν του ότι δε συνέβαλλε στη επιδιόρθωση της διανεμητικής αδικίας, εν τέλει μείωσε περαιτέρω τη βιωσιμότητα των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων στην Ελλάδα.

Στο κλίμα αποδιάρθρωσης του ελληνικού αγροτικού τομέα, έρχεται να προστεθούν και οι συνέπειες του ξεσπάσματος της παγκόσμιας καπιταλιστικής κρίσης. Η εν λόγω κρίση κρίνεται ως δομική στο κοινωνικό-οικονομικό σύστημα του καπιταλισμού, που οφείλεται στην υπερσυσσώρευση του κεφαλαίου και εκφράζεται εκτεταμένα σε κοινωνικό, πολιτικό και περιβαλλοντικό επίπεδο και σε παγκόσμια κλίμακα.

Ο αγροτικός τομέας είναι από τους πιο εκτεθειμένους στην παγκόσμια αγορά και συνεπώς δέχτηκε μεγάλο πλήγμα από την παγκόσμια κρίση. Με την είσοδο στην υφεσιακή πραγματικότητα, οι τιμές των αγροτικών εισροών και οι καταναλωτικές τιμές των διατροφικών ειδών αυξήθηκαν ραγδαία, εξαιτίας των κερδοσκοπικών ενεργειών στο χρηματιστήριο τροφίμων από μεγάλους επενδυτικούς ομίλους, εκτός της αγροτικής πραγματικότητας. Σημαντικό ρόλο για την εξέλιξη αυτή είχε, επίσης, η κερδοσκοπική λειτουργία του εμπορικού συστήματος και του αγροτοβιομηχανικού πλέγματος που ελέγχεται παγκόσμια από λίγους επιχειρηματικούς ομίλους. Επίσης, μια σοβαρή διάσταση στο πρόβλημα της ανόδου των τιμών αποτελεί και η εκτεταμένη ζήτηση σε καλαμπόκι (βασική διατροφική πηγή για πολλές αναπτυσσόμενες χώρες), για την παραγωγή ενεργειακών πηγών. Την ίδια στιγμή, οι παραγωγοί καρπώνονται σημαντικά μικρό κομμάτι του κέρδους, ενώ ξεσπούν επισιτιστικές κρίσεις και κοινωνικές εξεγέρσεις στις αναπτυσσόμενες χώρες.

Η Ελλάδα είναι ένα κράτος που βιώνει με το χειρότερο τρόπο τις συνέπειες της εν λόγω κρίσης. Αυτό οφείλεται στο γεγονός πως η χώρα το 2010 εισήλθε στο καθεστώς του πιστωτικού μηχανισμού των Ε.Ε.-Δ.Ν.Τ.-Ε.Κ.Τ, με αφορμή το μέγεθος του δημοσίου χρέους της, επιβάλλοντας πολιτικές λιτότητας και και δημοσίων περικοπών. Οι παραπάνω πολιτικές, που αποκρυσταλλώνονται μέσω των μνημονίων έπληξαν σημαντικά τον κοινωνικό και οικονομικό ιστό της χώρας.

Ο ελληνικός αγροτικός τομέας συρρικνώνεται με ταχύτερους ρυθμούς λόγω των χαμηλών επιδόσεων που ανέδειξε τα προηγούμενα χρόνια, του ασταθούς διεθνούς περιβάλλοντος και των παραπάνω προωθούμενων συρρικνώνεται με ταχύτερους ρυθμούς. Καταρχάς, στο καθεστώς των μνημονίων έχει αποδειχθεί πως είναι αδύνατη η

κοινωνικής πολιτικής και ειδικά σε επιμέρους τομείς, όπως ο αγροτικός. Συνεπώς σε όλο το διάστημα της ύφεσης δεν έχει υπάρξει πολιτική κατεύθυνση για την αντιμετώπιση των σοβαρών και χρόνιων προβλημάτων του και τελικά την ανάπτυξή του. Κατά δεύτερον, σημαντικός παράγοντας για την αποδιάρθρωση του τομέα υπήρξε η αποκρατικοποίηση της αγροτικής πίστης, δηλαδή της Α.Τ.Ε., στην οποία είναι υποθηκευμένο το 40% της αγροτικής γης. Οι θηγατρικές κρατικοσυνεταιριστικές μεταποιητικές επιχειρήσεις, οι οποίες έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη διατήρηση της τοπικής παραγωγής και της απασχόλησης ιδιωτικοποιήθηκαν, επίσης. Η παραπάνω κίνηση εντείνει την ελλειμματική δυνατότητα ελέγχου της παραγωγής και της αγοράς από πλευράς των αγροτών και δυσχεραίνει την συνολική κατάσταση του αγροτικού τομέα. Επιπλέον, η διαρκώς αυξανόμενη φορολογία στις ενεργειακές εισροές επέφεραν προβλήματα βιωσιμότητας στην πλειονότητα των εκμεταλλεύσεων και τεράστια μείωση του αγροτικού εισοδήματος. Τα νέα μέτρα φορολόγησης των αγροτεμαχίων και της ιδιωτικοποίησης επιχειρήσεων ύδρευσης (πιθανότατα και άρδευσης) εκτιμώνται ως καταστροφικά, καταρχήν για τη βιωσιμότητα του αγροτικού τομέα και της αγροτικής απασχόλησης, εν γένει, για τη διατροφική αυτάρκεια στη χώρα και εν τέλει για την πορεία του εμπορικού ισοζυγίου, που αποτελεί και έναν από τους λόγους αύξησης του δημοσίου χρέους στην Ελλάδα.

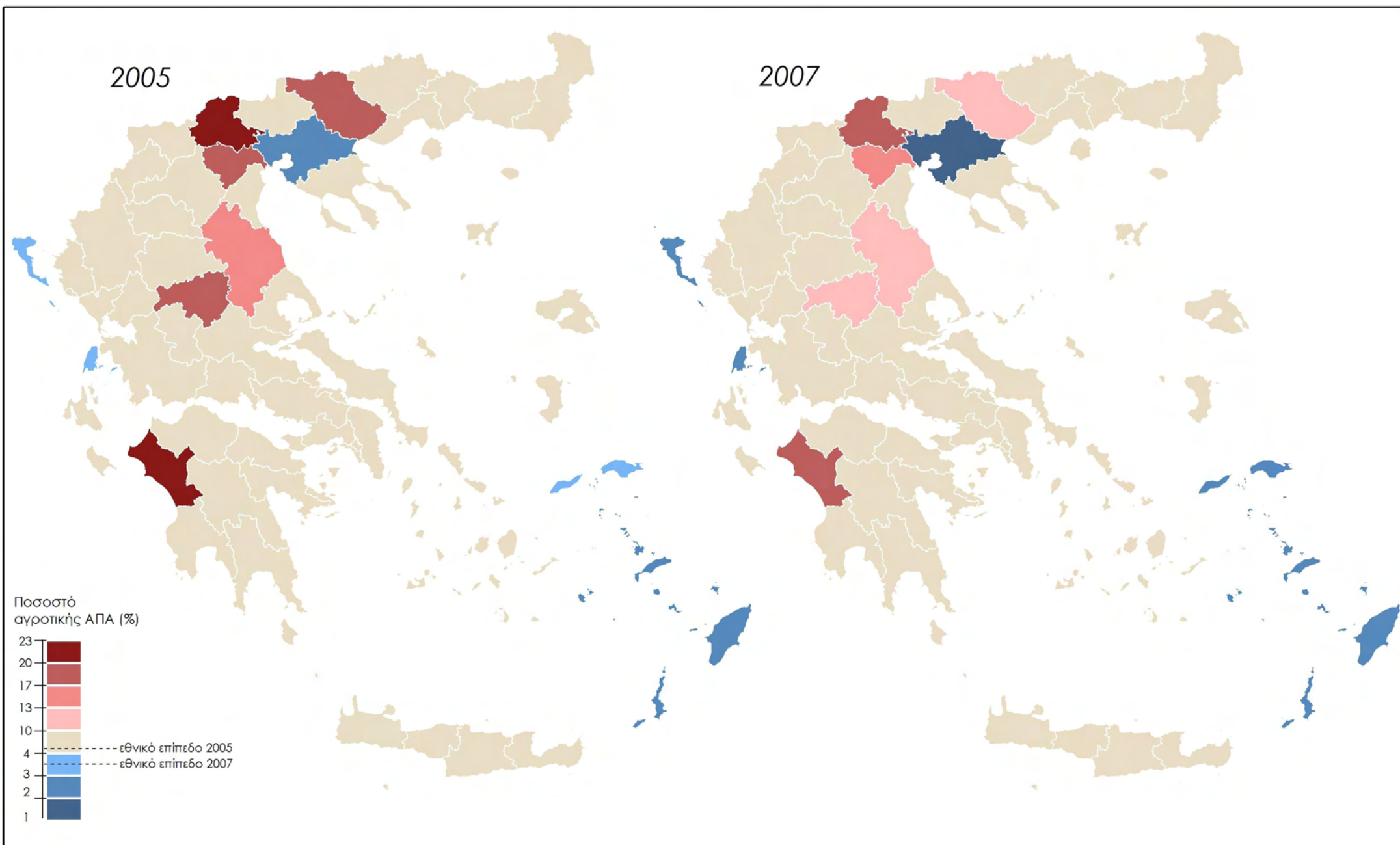
Παρ' όλα αυτά, ο ελληνικός αγροτικός τομέας συνεχίζει να είναι σημαντικός στο πλαίσιο των μειούμενων αστικών τομέων της ελληνικής οικονομίας. Επιπλέον, όπως αναφέρθηκε, διαθέτει σημαντικά συγκριτικά πλεονεκτήματα για την ανάπτυξή του. Από την άλλη έχει να αντιμετωπίσει τους κινδύνους που επέφερε η μνημονιακή πολιτική καθώς και η κρίση σχετικά με την αποχώρηση σημαντικού τμήματος αγροτικού πληθυσμού από τον τομέα (που πρόκειται να αυξηθεί, καθώς θα εφαρμόζονται επιβαρυντικές πολιτικές προς τις μικρές και μεσαίες εκμεταλλεύσεις) και την επόμενη επικινδυνότητα για συγκεντροποίηση της γης, με την παράλληλη ανάπτυξη της συμβολαιακής γεωργίας και κτηνοτροφίας, που θα σημάνει τον περαιτέρω έλεγχο της παραγωγής και της αγοράς.

Με βάση τα παραπάνω δεδομένα, ο ελληνικός αγροτικός τομέας, θα πρέπει να υπάρξει η επιλογή για τον ελληνικό αγροτικό τομέα μεταξύ μιας ριζοσπαστικής στρατηγικής για την αγροτική ανάπτυξη ή μιας περισσότερο διαχειριστικής λογικής που θα καταφέρει να συγκρατήσει σε ένα θεμιτό επίπεδο τον κοινωνικό και οικονομικό ρόλο του. Σε

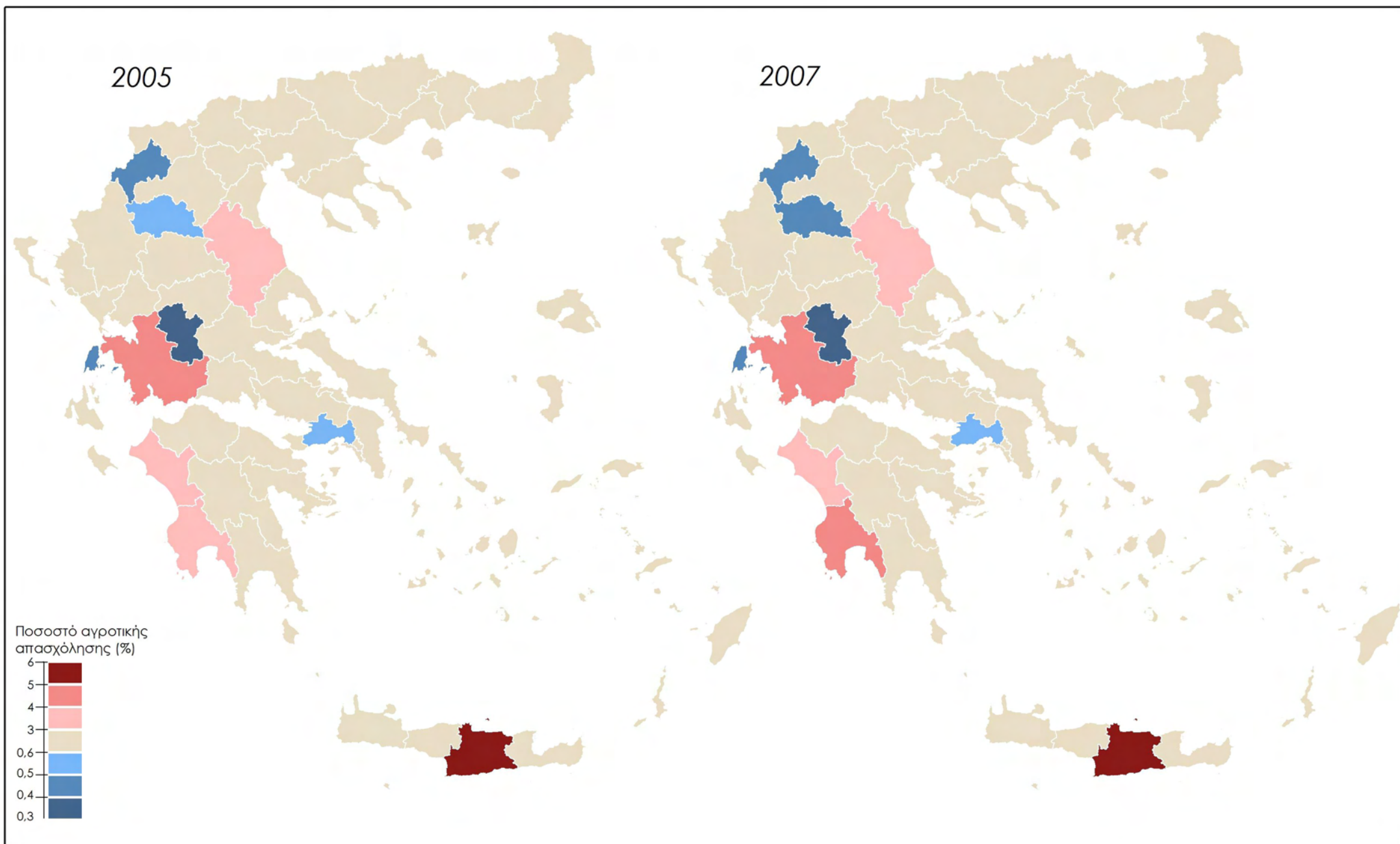
αντίθετη περίπτωση, η πορεία του τομέα και των μεγεθών της πολυλειτουργικής φυσιογνωμίας του θα είναι καταστροφικά. Συνεπώς, με βάση την ανάλυση των προοπτικών του και των κατευθύνσεων, θα ήταν χρήσιμη εξέλιξη η στόχευση για τη δημιουργία των θεμελίων για την αειφορική ανάπτυξη του αγροτικού τομέα, η οποία θα στοχεύει στην αντιμετώπιση των δομικών προβληματικών του και θα απαντάει στις κοινωνικές ανάγκες που θα προκύπτουν από την κρίση. Από την άλλη πλευρά, πιο ρεαλιστική στο παρόν πλαίσιο της εφαρμογής των υφεσιακών πολιτικών, είναι η υιοθέτηση του μοντέλου της κοινωνικά υποστηριζόμενης γεωργίας σε συνδυασμό με μέτρα ανακούφισης που πρέπει να λάβει η πολιτεία, με σκοπό τη μερική ανασυγκρότησή του.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΧΑΡΤΩΝ

ΧΩΡΙΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ (NUTS III): Οι πιο δυναμικοί και οι πιο αδύναμοι νομοί της Ελλάδας
Η συμμετοχή της αγροτικής ΑΠΑ στη συνολική ΑΠΑ του νομού

ΧΩΡΙΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ (NUTS III): Οι πιο δυναμικοί και οι πιο αδύναμοι νομοί της Ελλάδας
Η συμμετοχή του νομού στη διάρθρωση της αγροτικής απασχόλησης στην Ελλάδα

Βιβλιογραφία:Ελληνόγλωσση

Ανθοπούλου, Θ. και Γούσιος, Δ. (2007) 'Γεωγραφία της Υπαίθρου', στο Θ. Σ. Τερκενλή, Θ. Ιωσηφίδης και Ι. Χωριανόπουλος (επ.) *Ανθρωπογεωγραφίες*, Αθήνα: Κριτική.

Αυγή (2012) *Χτύπημα για την Ηπειρο το ξεπούλημα της "Δωδώνης"* (διαδίκτυο). Διαθέσιμο σε: <http://archive.avgi.gr/ArticleActions/show.action?articleID=710687> [πρόσβαση στις 21 Αυγούστου].

Βερέμης, Θ., (1987) 'Ο αγώνας για την ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας και ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Ένα χρονικό', στο Γ. Αναστασιάδης, Γ. Κοντογιώργης, Π.Πετρίδης (επ.) *Θεσμοί, Ιδεολογία και Πολιτική στον Μεσοπόλεμο*, Αθήνα: Πολύτυπο

Βεργόπουλος, Κ. (1975) *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα: Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*. Αθήνα: Εξάντας.

Γαγανάκης, Κ. (1999) *Κοινωνική και Οικονομική Ιστορία της Ευρώπης*, Πάτρα: ΕΑΠ

ΓΣΕΒΕΕ (2013) *Ηλεκτρονική βάση δεδομένων* (διαδίκτυο). Διαθέσιμο σε: <http://www.imegsevee.gr/meletes-ereunes/oikonomia> [πρόσβαση στις 7 Σεπτεμβρίου].

Δαμιανάκος, Σ., (1999) 'Το δυσεύρετο μοντέλο της ελληνικής Γεωργίας', στο Χ. Κασίμης και Λ. Λουλούδης (επ.) *Υπαίθρος Χώρα: η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο τέλος του Εικοστού Αιώνα*, Αθήνα: Πλέθρον.

ΔΗΩ (2011) *Περιοδικό για την οικολογική γεωργία* (διαδίκτυο). Διαθέσιμο σε: http://www.dionet.gr/ekdoseis/dio_no_60.pdf [πρόσβαση στις 9 Σεπτεμβρίου].

Δούκας, Γ. (2008) 'Η Παγκόσμια Διατροφική Κρίση και η θέση της Ευρωπαϊκής Ένωσης', Αθήνα: ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΟΠΟΙΗΣΗΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, ΕΚΠΑ.

ΕΛΣΤΑΤ (2013) *Ηλεκτρονική βάση δεδομένων* (διαδίκτυο). Διαθέσιμο σε: <http://statistics.gr> [πρόσβαση στις 16 Σεπτεμβρίου].

Επιτροπή των Περιφερειών (2013) 'Η ΕτΠ ανησυχεί για τον εδαφικό αντίκτυπο της κατάργησης του συστήματος των ποσοστώσεων γάλακτος', Βρυξέλλες: Επιτροπή των Περιφερειών.

Ημερισία (2013) *Ολοκληρώνεται η εθελουσία στη ΣΕΚΑΠ* (διαδίκτυο). Διαθέσιμο σε: <http://www.imerisia.gr/article.asp?catid=26519&subid=2&pubid=113097249> [πρόσβαση στις 10 Σεπτεμβρίου].

Κανελλοπούλου, Β. (2013) *Παραδοσιακοί σπόροι. Νομοθεσία και διατροφική ανεξαρτησία* (online). Διαθέσιμο σε: <http://www.economist.gr/index.php/2012-02-09-11-16-57/environment/13591-paradosiakoi-sporoi> [πρόσβαση στις 27 Ιουνίου].

Κάργας, Γ. (2012) *Οι δύο όψεις της βιολογικής γεωργίας στην εποχή του κεφαλαίου* (διαδίκτυο). Διαθέσιμο σε: <http://aristeroblog.gr/node/364> [πρόσβαση στις 4 Σεπτεμβρίου].

Κασίμης, Χ. και Παπαδόπουλος, Α. (1999) 'Η διατήρηση της οικογενειακής Γεωργίας και η καπιταλιστική ανάπτυξη της Γεωργίας στην Ελλάδα: Μία κριτική ανασκόπηση της Βιβλιογραφίας', στο Χ. Κασίμης και Α. Λουλούδης (επ.) *Υπαιθρος Χώρα: Η ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο τέλος του 20ου Αιώνα*, Αθήνα: Πλέθρον.

Κασίμης, Χ., Ζακοπούλου, Ε. και Παπαδόπουλος, Α. (2003) 'Η συμβολή των μεταναστών στη σύγχρονη οικογενειακή εκμετάλλευση: Μελέτη τριών παραδειγματικών περιοχών', *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 111-112 9-38.

Κυριαζή-Άλλισον, Ε. (1998) 'Εσωτερική μετανάστευση στην Ελλάδα του 1990: Τάσεις – προβληματισμοί – προοπτικές', *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 96-97.

Λαπαβίτσας, Κ. (2013) *Η άνοδος και η πτώση της λιτότητας* (διαδίκτυο). Διαθέσιμο σε: <http://costaslapavitsas.blogspot.gr/2013/06/blog-post.html> [πρόσβαση στις 4 Σεπτεμβρίου].

Μαραβέγιας, Ν. (1998) *Συμφωνία της GATT & οι Επιπτώσεις Στην Ελλ.Γεωργία*, Αθήνα: Σακκουλάς Ν. Αντώνης.

Μαρξ, Κ. (1867/2009) *Κεφάλαιο: Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας. Τόμος Ι*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Μαρξ, Κ. και Ένγκελς, Φ. (1885/2009) *Κεφάλαιο: Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας. Τόμος ΙΙ*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Μπαλτάς, Ν. (2001) *Αναπτυξιακή στρατηγική και επενδύσεις στη μεταποίηση και εμπορία αγροτικών προϊόντων*, Αθήνα : Υπουργείο Γεωργίας.

Μωυσίδης, Α. (2001) 'Σύγχρονα διαρθρωτικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά του αγροτικού χώρου. Σε αναζήτηση ενός νέου ρόλου για την αγροτική εκμετάλλευση', στο Θ. Ανθοπούλου και Α. Μωυσίδης (επ.) *Από τον Αγροτικό Χώρο στην Υπαιθρο Χώρα*, Αθήνα: Gutenberg.

Νικολάου, Κ. (2012) *Ακρίβεια, κρίση και αλληλέγγυοι κοινωνικοί καταναλωτικοί συνεταιρισμοί* (διαδίκτυο). Διαθέσιμο σε: <http://www.dialektika.gr/2012/10/blog-post.html> [πρόσβαση στις 7 Σεπτεμβρίου]

Οικονόμου, Δ. (2009) *Χωροταξική Πολιτική*. Βόλος: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας.

Οργανισμός Γεωργικής Επαγγελματικής Εκπαίδευσης, Κατάρτισης και Απασχόλησης 'ΔΗΜΗΤΡΑ' (2013) *Επιχειρησιακό Πρόγραμμα - Ανασυγκρότηση της Υπαιθρου* (διαδίκτυο). Διαθέσιμο σε: http://www.ogeeka-dimitra.org.gr/enimerosi/epix_prog.htm [πρόσβαση στις 5 Αυγούστου].

Παπαγεωργίου Κ., (2005) 'Οι ασθένειες των ζαχαρότευτλων', Πτυχιακή εργασία, ΑΤΕΙ Κρήτης, Σχολή Τεχνολογίας Γεωπονίας.

Παπαγεωργίου, Κ. (2007) 'Η κοινή αγροτική πολιτική', στο Ν. Μαραβέγιας και Μ. Τσινισιζέλης (επ.) *Νέα Ευρωπαϊκή Ένωση. Οργάνωση και Πολιτικές. 50 Χρόνια*, Αθήνα: Θεμέλιο.

ΠΑΣΕΓΕΣ (2010) «Μοχλός» εξελίξεων τα αποκαλυπτικά στοιχεία της ΠΑΣΕΓΕΣ για την «ψαλίδα» τιμών από το χωράφι και το στάβλο ως το... ράφι (διαδίκτυο). Διαθέσιμο σε: <http://www.paseges.gr/el/news/Mohlos-exelixewn-ta-apokalyptika-stoiheia-ths-PASEGES-gia-thn-psalida-timwn-apo-to-hwrafi-kai-to-stablo-ws-to-rafi> [πρόσβαση στις 12 Σεπτεμβρίου].

ΠΑΣΕΓΕΣ (2013) *Πρόσφατες Εξελίξεις στην Αγροτική Οικονομία της Ελλάδος*, Αθήνα: ΠΑΣΕΓΕΣ.

Πατρώνης, Β. (2002) 'Πως φτάσαμε στην αγροτική μεταρρύθμιση', *Ελευθεροτυπία*, 7 Μαρτίου 2002, Ένθετο Ιστορικά 20-27

Σαφιλίου, Κ. και Παπαδόπουλος, Α. (2004) *Οι μικροί γεωργοί στην Ελλάδα. Ποιοι θα επιβιώσουν και πως;* Αθήνα: Gutenberg.

Σαρρής, Α. (2003) 'Προς μια στρατηγική ανάπτυξης του ελληνικού αγροτικού τομέα', Χανιά: Μεσογειακό Αγρονομικό Ινστιτούτο Χανίων

Σκούντζος, Θ. Α. (2006) *Οικονομική Ανάπτυξη* (τόμος Α'), Αθήνα: Σταμούλης.

Σταυρίδης, Σ. (2013) *Τα 32 χρόνια της ένταξης της Ελλάδας στην Ε.Ε.* (διαδίκτυο). Διαθέσιμο στο: <http://www.alfavita.gr/apopsi/%CE%BF%CE%B9-%CE%BA%CE%B1%CF%84%CE%B1%CF%83%CF%84%CF%81%CE%BF%CF%86%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82-%CF%83%CF%85%CE%BD%CE%AD%CF%80%CE%B5%CE%B9%CE%B5%CF%82-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%AD%CE%BD%CF%84%CE%B1%CE%BE%CE%B7%CF%82-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B5%CE%BB%CE%BB%CE%AC%CE%B4%CE%B1%CF%82-%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CE%B5%CE%B5> [πρόσβαση στις 16 Αυγούστου].

Τριαναφυλλόπουλος, Γ. (2013) *ΤΡΟΦΙΜΑ. ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΗ ΕΠΕΚΤΑΣΗ ΚΑΙ ΚΕΡΔΟΣΚΟΠΙΑ* (online). Διαθέσιμο σε: <http://aristeroblog.gr/node/1828> [πρόσβαση στις 30 Ιουλίου].

Τσιμπουκάκης, Η. (2012) 'Η εξέλιξη της αγροτικής παραγωγής στην Ελλάδα', *ΚΟΜΕΠ*, 6.

Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης (2013) *Το Γεωργικό Εισόδημα στην Ελλάδα* (διαδίκτυο). Διαθέσιμο σε: http://www.minagric.gr/greek/agro_pol/Agr_income1.htm [πρόσβαση στις 1 Σεπτεμβρίου].

Alfavita.gr (2013) *Πλουτίζοντας από την πείνα* (online). Διαθέσιμο σε: <http://www.alfavita.gr/arthra/%CF%80%CE%BB%CE%BF%CF%85%CF%84%CE%AF%CE%B6%CE%BF%CE%BD%CF%84%CE%B1%CF%82-%CE%B1%CF%80%CF%8C-%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CF%80%CE%B5%CE%AF%CE%BD%CE%B1> [πρόσβαση στις 29 Ιουνίου].

AlphaBank (2009) 'Οικονομικό δελτίο: Βασικά οικονομικά μεγέθη', Αθήνα: s.n.

Antapocrisis (2013) *Σημειώσεις για την Παραγωγή Ζάχαρης στην Ελλάδα* (online). Διαθέσιμο σε: <http://politicsofpoverty.oxfamamerica.org/tag/everything-but-arms/> [πρόσβαση στις 4 Σεπτεμβρίου].

Capital (2012) *Αγροτική Τράπεζα: Ολοκληρώθηκε η μεταβίβαση της Δωδώνης* (διαδίκτυο). Διαθέσιμο σε: <http://www.capital.gr/Articles.asp?id=1655896> [πρόσβαση στις 29 Αυγούστου].

ENGINE (2011) 'BIO ΣΕ ΑΡΙΘΜΟΥΣ, 2011. Η Βιολογική Γεωργία στην Ελλάδα, την 31 Δεκεμβρίου 2010', Αθήνα.

European Commission (2008) *Ποσοστώσεις γάλακτος: οι εισφορές για υπέρβαση των ποσοστώσεων γάλακτος ανέρχονται συνολικά σε 340 εκατομμύρια €* (διαδίκτυο). Διαθέσιμο σε: http://europa.eu/rapid/press-release_IP-08-1489_el.htm [πρόσβαση στις 18 Αυγούστου].

European Commission (2010) *Εξέλιξη της κατάστασης της αγοράς και οι επακόλουθοι όροι της ομαλής σταδιακής κατάργησης του συστήματος γαλακτοκομικών ποσοστώσεων*. Brussels: European Commission.

European Commission (2013β) *Πολιτική συμφωνία για ένα νέο προσανατολισμό της Κοινής Γεωργικής Πολιτικής* (διαδίκτυο). Διαθέσιμο σε: http://europa.eu/rapid/press-release_IP-13-613_el.htm [πρόσβαση στις 18 Ιουλίου].

IRAJ (2008) *Διεθνείς Αγορές Εμπορευμάτων* (online). Διαθέσιμο σε: http://iraj.gr/IRAJ/IRAJ_View_on_Commodity_Markets_26_02_2008.pdf [πρόσβαση στις 12 Αυγούστου].

Proskalo (2013) *Ισότοπος της πρωτοβουλίας* (διαδίκτυο). Διαθέσιμο σε: <http://www.proskalo.net/> [πρόσβαση στις 26 Ιουλίου].

TVXS (2012) *Αντιμέτωπος με νέα επισιτιστική κρίση ο πλανήτης λόγω ξηρασίας στις ΗΠΑ* (online). Διαθέσιμο σε: <http://tvxs.gr/news/periballon/antimetopos-me-nea-episitistiki-krisi-o-planitis-logo-ksirasias-stis-ipa> [πρόσβαση στις 9 Ιουλίου].

Voria.gr (2013) *Παραιτήθηκε από EBZ ο Γερούκης: «Δεν μπορώ να είμαι πρόεδρος υπό ομηρία»* (online). Διαθέσιμο σε: <http://www.voria.gr/index.php?module=news&func=display&sid=144024> [πρόσβαση στις 28 Αυγούστου].

Woods, M. (2011) *Η γεωγραφία της Υπαίθρου*, Αθήνα: Κριτική.

Ξενόγλωσση

Baines, J. (2013) 'Food Price Inflation as Redistribution: Towards a New Analysis of Corporate Power in the World Food System', *New Political Economy* (forthcoming).

Brasseul, J. (2004) 'Agriculture et Industrialization passé et present', Collogue Histoire et Agronomie.

European Commission Directorate-General for Agriculture and Rural Development, (2013). *Ηλεκτρονική βάση δεδομένων* (διαδίκτυο). Διαθέσιμο σε: <http://ec.europa.eu/dgs/agriculture/> [πρόσβαση στις 2 Σεπτεμβρίου]

European Commission (2013α) 'The Second Economic Adjustment Programme for Greece Third Review - July 2013', *Occasional Papers* 159.

European Union Council (2007) 'Establishing a common organisation of agricultural markets and on specific provisions for certain agricultural products', *COUNCIL REGULATION (EC) No 1234/2007*.

Eurostat (2013) *Ηλεκτρονική βάση δεδομένων* (διαδίκτυο). Διαθέσιμο σε: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/eurostat/home/> [πρόσβαση στις 4 Σεπτεμβρίου].

FAO (2013) *Ηλεκτρονική βάση δεδομένων* (διαδίκτυο). Διαθέσιμο σε: <http://www.fao.org/home/en/> [πρόσβαση στις 7 Ιουλίου].

Friedman T.L. (2007) *The World is Flat: A Brief History of the Twenty-First Century*, New York: Picador.

Gradeva, K. and Martinez-Zarzoso, I. (2010). *Are Trade Preferences more Effective than Aid in Supporting Exports? Evidence from the Everything But Arms Preference Scheme* (online). Διαθέσιμο στο: <http://www.csae.ox.ac.uk/conferences/2011-EDiA/papers/450-Gradeva.pdf> [πρόσβαση στις 29 Αυγούστου].

Hadjimichalis, C. (2011) Uneven geographical development and socio-spatial justice and solidarity: European regions after the 2009 financial crisis, *European Urban and Regional Studies*, 18 254-274.

Harvey, D. (2010) *The Enigma of Capital*, London: Profile.

Kuznets, S. (1966) *Modern Economic Growth*, London: Yale University Press

Lapavitsas, C., Kaltenburger, A., Labrinidis, G., Lindo, D., Meadway, J., Michell, J., Paineira, J.P., Pires, E., Powell, J., Stenfors, A., Teles, N. and Vatikiotis, L. (2012) *Crisis in Eurozone*, London: Verso.

Liodakis, G. (2012) 'Transformation and Crisis of World Capitalism: Long-run Trends and Prospects' *Conference 'Political Economy and the Outlook for Capitalism'*, Paris, 5-8 July.

Lucarelli, B. (2010) 'Marxian theories of money, credit and crisis', *Capital & Class*, 34 199-214.

Monastiriotis, V. (2011) 'The Geographical Dimension of Austerity', In: Monastiriotis, V. (ed.) *The Greek Crisis in Focus: Austerity, Recession and Paths to Recovery*, London: LSE Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe.

OECD (2008) *Environmental Performance of Agriculture in OECD countries since 1990*, Paris: OECD.

Reinhart, C. and Rogoff, K. (2010) 'Growth in a Time of Debt', *American Economic Review: Papers and Proceedings*, 100 573-578.

Roberts, M. (2012) *Can Austerity Work?* (διαδίκτυο). Διαθέσιμο στο: <http://thenextrecession.wordpress.com/2012/09/30/can-austerity-work/>

Shaikh, A. (2011) 'The First Great Depression of the 21st Century', στο Pianitch, L., Albo, G. and Chibber, V. (επ.) *Socialist Register 2011*, London: The Merlin Press.

The Independent (2010) *Johann Hari: How Goldman gambled on starvation* (online). Διαθέσιμο σε: <http://www.independent.co.uk/voices/commentators/johann-hari/johann-hari-how-goldman-gambled-on-starvation-2016088.html> [πρόσβαση στις 4 Αυγούστου].

United Nations (2013) *Ηλεκτρονική βάση δεδομένων* (διαδίκτυο). Διαθέσιμο σε: <http://www.un.org> [πρόσβαση στις 1 Σεπτεμβρίου].

UNCTAD (2004) 'Effects of the 'everything but arms initiative on the sugar industries of the last developed countries', Geneva: UNCTAD.

Ιστοσελίδες:

ΑΛΛΟΣΤΡΟΠΙΟΣ: <http://www.univsse.gr/2013/04/coop.html>

ΔΩΣΩΝΗ: <http://www.dodoni.eu/el/page/genika>

ΕΛΒΙΖ: <http://www.elviz.gr/?view=profile>

ΕΒΖ: <http://www.ebz.gr/profile3.htm>

ΣΕΚΑΠ: http://www.sekap.gr/index_gr.html